

A

~~P. IV. 245~~

SZÉPPRÓZAI ELBESZÉLÉS

A RÉGI MAGYAR IRODALOMBAN.

A KISFALUDY-TÁRSASÁGNÁL JUTALMAT NYERT MUNKA.

IRTA

BEÖTHY ZSOLT.

H
I

MÁSODIK KÖTET.

54

1774—1788.

A SZÉKESFÉHÉRVÁRI CISZTERCI RENDEHÁZ
KÖNYVTÁRA

(A FRANCZIÁSOK : BÁRÓCZI ÉS BESSÉNYEI.)

A SZÉKESFÉHÉRVÁRI CISZTERCI RENDEHÁZ
KÖNYVTÁRA

BUDAPEST

KIADJA A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA.

1887.

272

A MAGYAR
SZÉPPRÓZAI ELBESZÉLÉS

1526—1800.

IRTA

BEÖTHY ZSOLT.

Az Országos Könyvtári Központ
raktárából.
El nem adható!

A MAGYAR
TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
KÖNYVKIADÓ-VÁLLALATA.

A
SZÉPPRÓZAI ELBESZÉLÉS
A RÉGI MAGYAR IRODALOMBAN

IRTA
BEÜTHY ZSOLT.

BUDAPEST, 1887.

219314

Magyar Tudományos Akadémia
Könyvtára 4725/1959 sz.

HORNÝÁNSZKY VIKTOR KÖNYVNYOMDÁJA.

A Magyar Tudományos Akadémia föladata lévén, a tudományok önálló művelése és emelése mellett, azoknak *terjesztésére* is hatni, 1872. január 22-én tartott összes ülésében egy bizottságot alakított oly célból, hogy az részint a külföldi tudományos irodalmak jelesebb termékeinek lefordíttatása, részint a tudományokat mai színvonalukon előadó eredeti magyar művek készíttetése által a tudományos műveltség terjesztése érdekében működjék.

A Magyar Tudományos Akadémia ezen *könyvkiadó bizottsága* föladatának megfelelni kívánván, mindenek előtt azon hiányokra fordította figyelmét, melyek az egyes tudományszakok körében leginkább érezhetők. Sietett ennélfogva elismert tekintélyű hazai szakférfiakat tudományos kézikönyvek szerkesztésével megbízni; egyúttal gondoskodott, hogy a külföldi tudományos irodalmak számos jelesebb művei hazai nyelvünkön mielőbb közrebocsáttassanak.

Ekkép a bizottság eszközzésére, részint a Magyar Tudományos Akadémia, részint egyes vállalkozó könyvkiadók kiadásában, tudományos eredeti műveknek és fordításoknak sorozata fog megjelenni; hivatva a kül-

föld tudományos munkásságának eredményeit a magyar közönségre nézve megközelíthetőkké tenni.

Megjegyzendő azonban, hogy a bizottság, midőn az eredeti munkák szerzői és a fordítók megválasztása által — az utóbbiaktól, hol szükségesnek vélte, mutatványt is kívánva — már eleve is gondoskodni igyekezett a munkálat sikere felől, utólagos bírálatát nem terjeszthette ki a beadott munkák soronkénti kijavításáig, s így a szerzőkről vagy fordítókról minden felelősséget a részletekben magára nem vesz.

Budapesten, 1879. február havában.

A M. T. Akadémia könyvkiadó bizottsága.

ELŐSZÓ A MÁSODIK KÖTETHEZ.

E kötet, melyben munkám befejezését ígértem, csak folytatását hozza. Módszerem, mely szerint az egyes irodalmi művekben nem tartom elégnek a külső és belső forma fejlődő változásait magyarázni, hanem igyekszem a körviszonyoknak s az illető író egyéniségének legalább vázlatos bemutatásával keletkezésöknek és hatásuknak okait is kutatni: kiszélesítette tervemet. Így e kötetbe csak a francia minták után dolgozó írók csoportja jutott. A következőkre maradtak: Dugonics, ki ugyane hatás nyomán bizonyos nemzeti stíltre tett kísérletet, s a német példányok követői.

Budapest, 1887. október 8-dikán.

Beöthy Zsolt.

HARMADIK FEJEZET.

TÖRTÉNETEK ÉS MESÉK.

MÁSODIK SZAKASZ: *BÁRÓCZITÓL.*

HARMADIK FEJEZET.

TÖRTÉNETEK ÉS MESÉK.

MÁSODIK SZAKASZ.

I.

Az első úttörők.

Barcsai Abrahám, a testőrírók egyike, ki már 1767-ben odahagyván a gárdát, rendes katonai szolgálatba lépett, tiszti állomásainak egyikéről, Nyitrából, 1773. május 10-én következő sorokat írja Bécsbe Bessenyei György gárdahadnagynak: »Láttalak Gyuri, az őrszobában fölébredni és a német derekaljról felugorván, Lukánust fényes tarsolyodból kihúzni; láttalak a sanyarú életű Cato halálának olvasására aczélban-sisakban öltözni s a budai Szent-Gothárd kősziklájára felülván, onnét a Duna és Tisza között való népeket Keve nyelvéen tanítani — láttalak, csak fűdd meg hangos sípodat s ébreszd fel zsibbadt érzékenységeinket; én majd a mekkai koporsó felé vezetvén vasas seregemet, a Duna partján megállok és onnét kettőztetem furulyádnak győzedelmes hangjait.« E sorok, mint a *Bessenyei György Társaságának*, báró Orczy Lőrincz költői levelezéseinek és a *Holminak* számtalan helye, bizonyosságot tesznek, milyen erős kapocs volt e néhány ifjú katonatiszt szívében a hazafiság és írói dicsőség kapcsolatos eszméje. Bizalmas írásaik nemcsak a francziáktól tanult páthoszt tolmácsolják: hevők annyira igaz volt, hogy ma, több

mint száz év múlva is érezzük melegét. Egész lelkök tele volt vele, s mikor elszakadtak is egymástól, úgy emlékeznek vissza a lelkesülésnek együtt töltött óráira, mint Barcsai kapitány. Megőrzik ez órák emlékét életök végéig.

Nem egyszerre kerültek fel Bécsbe valamennyien. Legelső Báróczi Sándor volt, kit Alsó-Fehérvármegye küldött, s ki mint a gárda első erdélyi tagja, már 1760. szeptember 20-án esküdött zászló alá. Még ugyanebben az esztendőben ajánlotta Bihar Baranyi Lászlót. Barcsai Ábrahámot 1762. elején küldte föl Hunyadvármegye. Csak utóbb érkezett Abauj küldötte, Bessenyei György, ki 1765. június 8-án vétegett föl. Sándor bátyja vele egy időben került Bécsbe, Naláczi s különösen Czirjék még később. Milyenek találták a császárvárost? Megint Barcsaiból idézünk, egy leveléből, melyet 1771-ben intézett barátjához, Radvánszky Jánoshoz: »Be nagy korcsma ez a Bécs, de sokféle italtól részegesznek ott meg az emberek! De mégis legtöbben csak látástól részegesznek meg, mely annál inkább nagy hasznot hajt az idevaló nagy fogadósnak . . . Boldog az, a ki iszik és meg nem részegszik.« Őt és társait boldogoknak nevezhetjük.

Ifjainkat az idegen nagy városban nemcsak a közös szolgálat, hanem a közös emlékek, közös szülőföld is egymásra utalják. Barátság keletkezik közöttök, mely közös törekvéseket ébreszt és ápol bennök. Ebben az összeköttetésben, egymásra hatásban nem az otthoni patriarchális életet folytatják; nem a régi Magyarország-nak képezik egy szigetét az új élet áradatában, hanem az újnak első, nagyra menendő telepét. Ha azokban a körökben, melyekbe jutottak, meg akartak becsülettel állani, mindenekelőtt meg kellett tanulniok németül, de különösen francziául. A könyvek, melyekből tanultak s gyakorolták

magukat, többre tanították őket a német és franczia szónál: a kor szavára. Mennyire más világ ez, mint a mit eddig ismertek! Mennyivel gazdagabb és nemesebb annál, melyet otthon kastélyaikban és kollégiumaikban elhagytak; mennyivel fényesebb és hatalmasabb még annál is, mely ime most egy császári udvar minden pompájával és dicsőségével veszi körül őket! A költői szellem hatalma, az új bölcselkedésnek előttök ismeretlen igazságai, a beszéd szépsége és ereje egész varázsával hat lelkökre. Előszedik az ó-kor remekíróit, de főkép a franczia költőket és bölcselkedőket olvassák mohón. Voltaire költészete és szatirája egyaránt kinyilatkoztatássá lesz előttök. Egymást és magukat buzdítva haladnak egyre tovább: egymásnak tanuló-társai és mesterei. A szalonok, könyvtárak és színházak iskoláikká lesznek. Hogy milyen benyomásokat kapnak a színházban, hogy mint emeli őket ez előttök akkor megnyílt új világ: arra nézve érdekes olvasnunk Báróczi *Védelmezett nyelv*nek utolsó lapjait.

A mit látnak, hallanak, tanulnak, nem marad meddő. Minden lépésök arra emlékezteti őket, hogy azért jöttek ez új világba, hogy magyarságukkal díszei legyenek. Nem feledkezhetnek meg magyarságukról s mintegy önkénytelenül és egyszerre születik meg lelkökben a gondolat, hogy: magyar írókká legyenek, az ellankadt, majdnem elhangzott magyar irodalmat új életre támaszszák, a nyugotnak életre keltő lelkével, eszméivel. A buzdító leveleket, verseket, melyeket egymásnak irogatnak, a magyar nyelv és művelődés ügyén töprengő gondolataikat, a nagy példákat utánzó kísérleteiket közrebocsátják, hogy az egész nemzet felbuzdulásának eszközei legyenek. Mindabból, a mit tanultak, újra és újra, folytonosan az az igazság sugárzik eléjük, hogy minden nagy nemzet csak a maga nyelvével

lett nagygyá: »a görög görögbe, a deák deákba, az anglus anglusba, a franczia francziába mentek fel; valameddig e nemzetek anyanyelveikkel el nem kezdtettek fényleni, addig homályba nyögtek.« Mindegyik a maga nyelvét emeli; azon tanul, azon perel, kereskedik, társalkodik és gazdálkodik. Ezt az igazságot a magyarországi állapotokra alkalmazva, a hol deákul tanúltak és pereltek, németül kereskedtek, az előkelők francziául társalkodtak s az ország jelentékeny részében tótul és oláhul gazdálkodtak: borongó lelkek tetterre hevül. Mindent, a mivel az emberiség haladó szelleme elragadta őket, magyarul tolmácsolni, a magyar nyelvet jogaiba visszahelyezni s a nemzeti művelődés kifejezőjévé és a köz-emelkedés eszközévé tenni: ez lesz törekvésök. Körülnézve a hazában: a hol kultúrát láttak, ott fogyatékos volt a magyarság; a hol pedig magyarságot láttak, ott fogyatékos volt a kultúra. Egy törekvés segít a két bajon: a magyar kultúrának buzgó terjesztése.

A gárdisták fejlődésének e külső folyama mellett némi megfejtést igényel egy belső, lélektani mozzanat, melyre irodalom-történetiróink nem igen fordítottak figyelmet. Ezek az ifjak egészen más élet számára neveltettek, mint a melybe egyszerre, jóformán véletlenül, belejutottak. A kollégiumok zárt falai közül, egyhangú életrendjéből, komor fegyelme alól egyszerre oly viszonyok közé kerülnek, melyek minden szabadsággal, minden élvezettel és gyönyörűséggel kínálják őket. És nekik első dolguk: feket vetni szabadságukra, folytatni, bár más irányban, a tanulást, s az élvezeteknek csak legnemesb része, a szellemiek, irányában tanúsítanak mohóságot. Micsoda lélektan magyarázza meg e mérsékletet? A világgal ismeretlenségben nőnek fel, modoruk bárdolatlan, kedvteléseik éppen nem szelidek. A »világi manér« ismeretlen, a »módis hivalkodás«

lenézve és kinevetve, a »galántság« kitiltva iskoláikból. Erőszakosságoktól, vadabb kihágásoktól, a »mértékletes, fekete köntösös urak« fegyelme visszatartja őket, de a hajlamot rájuk épen nem orvosolja. Az elmének és testnek vadságai igazán levetkezve nincsenek. Bessenyei a *Holmiban* részletesen leírja ezt a kollégiumi és házi életet, melynek maga részese volt, s a melyet másutt is tapasztalt. Báróczi ajánlásából tudjuk, a Dusch-féle levelek előtt, hogy Barcsai sem részesült Bessenyeinél különbségekben. Így töltött évek után kerülnek fel ők és társaik Bécsbe, oda kerülnek katonatisztekül, kiknek ifjúsága, kardbojtja, daliás alakja minden örömhöz, élvezethez bőven találhat utat és alkalmat. Nem az lenne-e természetes, ha új életök felszabadult erejöknek és vágyaiknak túlságait, a visszahatás képét mutatná a régivel szemben? Ez pedig távolról sincs így. Nem csodálatos-e, hogy nem a szabad élet karjaiba vetik magukat, a dúsan kínálkozó élvezetekbe nem merülnek el, hivatkozás és gyönyörűségek nem ejtik meg őket: hanem ideális törekvések ébrednek bennök. Régi könyveiket lenézik ugyan, de újakat szerznek s tarsolyukban hordják, mint egykor Rákóczi katonái Balassit és Rimait. Az élet örömeiben mértéket tartva, többet gondolkodnak, mint mulatnak, többet dolgoznak, mint élveznek. Méltán szólítja őket ekként Barcsai:

Barátim! ti, kiket böles Minerva szível,
Kiket paizsával védelmez és kedvel,
Kik elhagyván hazánk termékeny mezeit,
Velem őriztetek császár küszöbeit.
Itt, hol a zuhogó Duna partjaira
Új erő, új város épült hajaira: . . .
Nem jöttetek ennek tündér piaczára,
Hogy itt hívság venne kárhozott karjára,
Hanem ifjúságtok arany esztendeit
Jóra fordítjátok elmétek zsengeit.

Honnan magyarázzuk a »hivságnak« e legyőzetését, az ifjú szíveknek ezt az erkölcsi erejét? A megfejtést a *Holminak* azok a szakaszai nyújtják (XI., XII. és XIV. rész), melyekben Bessenyei a korabeli református kollégiumok szellemét írja le. E szellem nem volt alkalmas a modor csiszolására, mely ott el volt hanyagolva; nem ért föl az új világfelfogás eszméiig s tudásának körére, álláspontjaira, módszerére nézve is elavult volt: de erkölcsi tekintetben ritka tisztaság, egyenesség, alkuvást nem ismerő szigor jellemezték. »Erkölcsökre nézve vedd fel Magyarországbán a reformátusok pataki, debreczeni oskolájokat, csodát fogsz benne találni. Micsoda ő nálok a gonoszság, vagy mit tartanak ők elfajulásnak? Ha észreveszik, hogy titkon valamelyik deáknak szeretője van; ha tánczol közülök egyik vagy másik a vendégfogadóban; ha czifra nyakra-valót köt vagy haját bodorít, valami sunda szót mond és a szégyen-dolgot igazán megnevezi: már e gonosz, kire törvényt tesznek s kicsapják. Az ilyeneket csaknem úgy veszik nálok, mint külső társaságunkban azokat, kik templomokat vernek föl, meglopván azoknak oltári szentségeit. Ha nemes ifjat hallottunk is, hogy vendégfogadóban tánczolt, úgy csodálkoztunk rajta s olybá vettük, mintha házat gyújtott volna fel. Ha már a magyar protestánsok a pataki, debreczeni tanítókat a nevelésnek erkölcsére nézve tekintik, valósággal megbecsülhetetlen embereket látnak benne, kiknek érdemeiket e részben sohasem jutalmazhatják, sem hálálhatják eléggé.« E puritán felfogás, e kérlelhetetlen morál, ez a szigorú szellem a derekabb tanulók lelkében erős, szilárd, megvesztegethetetlen erkölcsi érzést fejt ki: nemes magot a durva héjban. Ebben a szellemben nőttek fel mind az első gárdista-írók, ez lett meggyőződésökké, természetöökké. Szívökbé gyökerezett.

Mind reformátusok voltak, mind kollégiumokból kerültek: a Bessenyeiek és Czirjék Patakról, Barcsai, Báróczi és Naláczi Nagy-Enyedről, Baranyi László (ki különben csak félig-meddig tartozik közéjük, de hát ő is gárdista volt és magyar verseket próbált írni) Debreczenből. Kevés és nem életre való tudomány volt, a mit itt szereztek, a viselet és kedvtelések faragatlanságait sem vetkezhették le: de becsületesek, tiszták és szigorúak maradtak. Az elmaradt, ósdi iskolák erkölcsi szelleme hatott az új világban is, s megőrizte növendékeit ennek kísértései között. Az erkölcsi felfogás biztossága és szigora természetes és termékeny talaja a nemes eszmék, ideális törekvések magjainak. Ez, egyedül ez képesít önuralomra, a lélek egyensúlyának megőrzésére, léha vágyak és csábítások leküzdésére, magasabb célok kitűzésére és hű követésére, s mindennek-előtt valamely nemes harcz örömeinek keresésére és élvezésére. Nem hanyódhattak céltalanul és irány nélkül az életben; tudták, merről kell fölkelnie a napnak az éjtszaka után. Iránytűt hoztak magukkal kollégiumaikból. Ennél-fogva lehettek csak, lettek is azzá, a mivé fejlődtek: ennek köszönjük őket.

A hazafias igyekezetek buzdítóiban sem láttak hiányt. A hol levélben, hol személyesen is serkentető két úttörőn, Orczy Lőrinczen és Ráday Gedeonon kívül Kazinczy, *Báróczi Életében*, megemlíti a két referendáriust, Törököt és Csereit, kik közül amaz a magyar, ez meg az erdélyi kancellárján szolgált; azután magát a kancellárt, Eszterházit és Barkóczi primást. De különösen Török Józsefben, ki utóbb grófságra emeltetett, akadt az ifjakkal atyai barátjok. Kazinczy feleségének nagyatyja volt ez a derék ember, kinek bécsi házához sűrűn látogattak el a gárdisták. Nemcsak szíves vendéglátásra találtak nála, hanem

jó tanácsokra s bátorító, buzdító szavakra is. Tacitust és Senecát olvastatta velök, az erkölcsi szigor és nemes érzés klasszikusait, hogy »Bécs veszedelmei közt megtartathas-
sanak.« Így őrizte bennök a régi szellemet új környeze-
tökben, új benyomásaik között. Szállásán minden este
terített asztal várta a színházból hazatérő gárdistákat, kik
ott magyar bor mellett késő éjjelig elbeszélgettek. Ott
unszolták, bátorították egymást munkára s olvasták fel
dolgozataikat. Ily unszolásra keletkezett a magyar Mar-
montel, ily bírálgatásra harmadik, sajtó alá bocsátott
kidolgozása. Így ösztönözte viszont maga Báróczi barát-
ját, Naláczi Józsefet, Young fordítására. Az együtt töltött
óráknak mennyi s a maguk korára mily fontos emléke
maradt irodalmunkban! A »testőrzők« másik gyűlöhelye
Bessenyei György lakása volt, ki 1773-ban kilépett a gár-
dából s egy józsefvárosi házba költözött, melynek ablakai
a Glacisra nyíltak. Itt jöttek össze Bessenyei Sándor,
Laczkza János, Vay Miklós, a Bécsbe fel-fellátogató Orczy
Lőrincz és Barcsai Ábrahám. Báróczi, ki Bessenyeivel
sohasem volt melegebb baráti viszonyban, hiányzott. A
háziúr volt a legszorgalmasabb és legbuzgóbb a társaság-
ban. Szinte lázasan irta s fordította egymásután munkáit
és röpiratait, s ismételte eszméit a magyarság érdekében.
A világ nagy írói s új, megváltó eszméi már ismeretesek
voltak előttök, s teljes mértékben érezték a különbséget
a külföldi és hazai állapotok között. Az okulásnak és
okoskodásnak mennyi tárgya foglalkoztathatta őket, míg
a magyar gazdasszony ebédjei és vacsorái mellett üldö-
géltek. Kétkedés és fölhevülés közt emlegették a teendő-
ket, a magyar kultúra kérdéseit és eszközeit, s egymás
tüzétől új meg új lángra gyúltak.

Az igyekezetben, melyen magyarságuk buzgott, egy

érdekes és tanulságos példa állott előttök, az övéknek egészen szomszédságában. A német nyelv érdekében Bécsben, alig valamivel előttök, jóformán ugyanaz történt, a min ők fáradtak a magyar kedvéért. 1761-ben szövetség társasággá néhány bécsi író: Bob, Haslinger, Khauz, Riegger és Sonnenfels. Elkeseredve a tudomány deákoskodásán s a mívelt társaság és művészet francziaságán, úgy szólván meg akarták alapítani a német irodalmat a német császárság székvárosában. Törekvéseik képviselőjeül 1762-ben indult meg Klemm *Világa*. Panaszait, fejtegetéseit, irányczikkeit egészen Lessing szelleme lengi át: lelkesülés a német nemzeti művelődésért, nemzeti tudományért, nemzeti művészetért. Föllép és izgat az anyanyelv érdekében, s ostromozza a tudósokat, kik azt hiszik, hogy a tudománynak csak a deák nyelv lehet tolmácsa. Hivatkozik az ő és új világ nagy nemzeteire, melyek mind anyanyelvökön ennek művelése által fejtették ki szellemi erejüket. A régiak közt ott vannak a görögök és rómaiak, az újak közt a francziák, olaszok és angolok. A németek is igyekezettel és sikerrel mozognak már ott künn, a birodalomban. »Csak nálunk Ausztriában nem akarják megtörni az utat. Mindent eltanúltunk a francziáktól, a mi csak náluk nevetséges, minden kómikus öltözködő módjaikat... csak azt, a miben dicséretesek, a mi által valósággal megérdemelik a világ tiszteletét, csak azt nem akarjuk utánozni.« A német nyelv komoly és buzgó ápolása a fő feladat: csak úgy lehet a tudós kincse az egész világ birtokává s a nemzeti virágzás alapjává. Ime egészen rokon eszmék, sőt rokon példák azokkal, melyeket a mi Bessenyeink pendített meg, s annyiszor, oly sokképen, oly lankadatlan hévvel és ékesszólással ismételt. Azok, melyeket legterjedelmesebben a magyar tudós társaságot sürgető *Jámor*

Szándékában fejtett ki, s a melyekkel Báróczi *Védelmeztetett magyar nyelvében*, Bacsányinál és Péczelinél s a mozgalom valamennyi vezérszelleménél találkozunk.

Csakhogy a bécsi német igyekezetek kevesebb nehézséggel járván s több segélyforrásra is támaszkodván, könnyebben és gyorsabban is jutottak sikerre. Az udvari színházban francziául játszottak ugyan; de a bécsi külvárosokban virágzott egy egészen német népi színmű, a durva bohózat, melynek csak az izlés nevében kellett alacsonyosságai, kinövései, Hanswurstjai ellen küzdeni. Ezt az egész műfajt az irodalom emberei megvetették ugyan; de azért a magasabb német dráma terén igyekvőknek, Heufeldnek, Ayrenhoffnak, Sonnenfelsnek volt miben megvetni a lábokat. Mennyivel nehezebb küzdelem állott Bessenyeiék előtt, kiknek magyar színpadjok sem volt. »Nálunk, ha komédiát, tragédiát ír valaki, némelyek kinevetik, mert ezt hiábavalóságnak tartják,« olvassuk a *Magyarságban*. Mi mindent kellett nekik legyőzniök, a min a németek már rég túl voltak. A bécsiek egy, már hatalmasan megpezsdült német irodalomra hivatkozhattak és támaszkodhattak: Lessing és Klopstock, Gellert és Wieland kész nyelvet és mintákat nyújtottak nekik. Nemcsak a maguk jóakarásával és lelkesedésével, hanem már egész sereg jelentékeny német író tehetségével is hódíthattak. A német irodalom már megvolt; igazában csak terjesztéséről volt szó. A mieinknek mindent még teremteniök kellett: nyelvet, írókat, közönséget. A régi magyar irodalom, melyre hivatkozhattak volna, eszményeiknek csak kis részben felelt meg. Az újat, mely előttök lebegett, a tárgyakban, eszmékben, formákban mást, maguknak kellett megalkotniök. Mily óriási feladat! Mennyire megérteti velünk azt a szomorú

kétséget, mely e csapat két legkiválóbb alakjának, Besse-
nyeinek és Báróczinak lelkére borúlt.

Különösen nyelvet kellett teremteniök. Bessenyei sok-
szor dicséri nyelvünket; gyakran és keserűen fakad ki
azok ellen, kik a magyar nyelvet nem tartják sem tudo-
mányra, sem művészetre alkalmasnak. De szavainak min-
dig csak az az értelme, hogy nyelvünkben megvan a
fejlődés képessége, csak hozzá kell látnunk műveléséhez.
»Mit tehet róla a magyar nyelv, ha fiai őtet sem ékesí-
teni sem nagyítani, sem fölemelni nem akarják; egy nyelv
sem származott a föld golyóbisán tökéletes erőbe, de
azért mégis sok van már erős és mély közöttök.« Jól
tudják valamennyien, mi munka vár az új magyar műve-
lődés tudósaira és íróira. Megteremteni a tudomány nyel-
vét és újjáalkotni a költészetét. Amazt töméntelen mű-
szavával, emezt kifejezéseinek változatosságával, fordulatai-
nak élénkségével, hangzásának szépségével. Bessenyei
pendíti meg először, hogy szépen kell írunk. Ő fogja fel
először a szép hatását a nyelvben, a művészt a kifejezés-
ben. A *Magyarságnak*, Lucanus előszavának, a *Holminak*
és *Magyar Nézőnek* több részlete, fejezete érinti és fejte-
geti, rövidebben vagy behatóbban ezt a kérdést, a nyelv-
fejlesztés elodázhatatlan szükségességét, melyből a nyelv-
reform félszázados munkája kiindult.

A kezdők katonák voltak, munkájok: küzdelem. Ez
a harcz is legyen följegyezve a magyar katonai rend
dicsőségének lapjaira.

II.

Báróczi pályája.

Kazinczy Ferencz emlékiratában, a *Pályám emlékezetében*, gyakran előfordúl Báróczi neve. A nyugothoz vonzó mester szerette a nyugoti kultúrának legközelebb eső fészket, Bécsset, melyben első ifjúságától kezdve sokszor megfordult. Fölkereste ott a színházakat és képtárakat, könyvtárakat, képkereskedőket és rézmetszőket, ismerőseit a kancellariáknál s a közoktatási hatóságoknál, de különösen az írókat, szerkesztőket és irodalombarátokat. Báróczit sohasem mulasztotta el meglátogatni; vele töltött annyi időt, a mennyit csak lehetett; s emlékezései közt minden újabb találkozása alkalmából jegyez fel valamit felőle. E megemlékezések alaphangját mindjárt a legelső sorok megadják, melyekben Báróczi nevével találkozunk. Kazinczy 1777. márcziusában járt először Bécsben, nagybátyjával, Kazinczy Andrással. Bessenyeit, kinek *Amerikaiakj*át az előbbi esztendőben adta ki Kassán magyarul, s a ki ez alkalomból egy szép buzdító levelet is intézett hozzá, kereste, de nem találhatta, csak pastellben festett képét tekinthette meg íróasztala fölött. Más író ismerőse még akkor Bécsben nem volt. »Báróczi előtttem még soha nem hallott név vala.«

A bécsi út leírása után így folytatja emlékezéseit :
»Nem sok idő múlva azután, hogy Patakra visszatértem,

a bibliothecarius tudatá velem, hogy kezéhez eladás végett valamely magyar könyv tétetett le; *nyelve érthetetlen*, az elébe írt vers gonosz, de tele van igen szép rézmetszettekkel: Báróczinak erkölcsi meséi Marmontelből. En azt szeretém meg, a mit eddig a bibliothecarius gyalázott, és attól borzadtam vissza, a mit magasztalt. Még ma is birom a könyvet; még rajta van ifjú esztendeim örömének kedves emléke; még ismerem a helyeket, a hol édes szólása csudálgatásiban fel-felsikoltozám. Visszavágytam Bécsbe, hogy őt láthassam, hogy lelke átszállhasson rám fél mértékben. Ő vala örök olvasásom ezentúl, s már akkor föltevém, hogy az ő koszorúja után fogok törekedni minden erőmmel, a mi lesz.« Kazinczy e fiatal lelkesedését Báróczi iránt, végig megőrizte. Az ő tisztelőinek ajánlotta *Bács-megyét* s akarta Gessnerét; annak koszorúja lebegett akkor is előtte. Hetven éves korában, az 1829. *Muzarion*ban adja ki Báróczihoz intézett utolsó sorait: »A tömjén, halhatatlan férfiú, melyet én tenéked gyűjtottam, a legforróbb tisztelet, a legbuzgóbb hála áldozatja volt. Gyermeki korom óta te voltál példányom, melyet követni igyekeztem.«

Személyesen is megismerkedvén vele, életének ünneplő órái voltak azok, melyeket együtt tölthettek. »Midőn azon órákra emlékezem«, írja példányképének életrajzában 1814-ben, »melyeket 1786., 1788., 1789. és 1791-ben Pászthornak és Báróczinak társaságában töltheték, Phaeddónak képzelem magamat«. Azután az 1803. úrnapi együttlét, melyről pályája emlékezetében is ír, majd az 1808-diki, mikor Báróczi »a Grabennek közepén utolszor ölelé meg.« A rajongó deákból az élet keserű iskoláján átment férfi lett, Báróczinak »kedves brüder ura«; de ő mellette mindig a régi, hű és szerető tanítvány maradt. A komoly, gyakran komor ember, utóbb szeszélyes aggas-

tyán oldalán csodálatos melegség hatja át; mindig a tizen-nyolcz éves ifjú rajongásával tekint rá; szinte ő is büszke a tiszteletre, mely az öreg óbestert körülveszi; nem mulaszt el följegyezni egyetlen apróságot sem, mely őt kedvező világításba állítja. Összes munkái elé megírja életrajzát, legjelesebb dolgozatai egyikét. Kazinczy sok hideg szóvirágot, sok üres bókot írt le és nyomtatott ki életében; a rokonérzésnek oly teljességével, oly meleg vonzalommal alig közelített valakihez, mint Báróczihoz ez életiratban. Midőn eszméit, irányát, szabadságait magyarázza és védelmezi, mintha magáért fogna fegyvert: lelke egészen átszáll az övébe. A nyelv eszthetikai művelésének azt a vezérgondolatát látja megtestesülve benne, a nyelvgazdagítás és nyelvszépítés lehetőségét, sikerét, diadalát, melynek maga is életét áldozta. Mintegy a saját pályájának győzelmét érzi benne: ezért tér újra meg újra vissza hozzá erőért, lelkesedésért, hitért. Csak körül kellett néznie, láthatta annyi körben Báróczinak, az új módon szólónak, a nyelvszépítőnek sikerét: nem szükségkép ez várja-e, minden küzdelmek és agyarkodások daczára, az ő törekvéseit is? Az író szelleme és hatása kedvessé tette szemében az embert, és föltétlenné vonzalmát iránta. A mint munkái egykor fölkelkesítették az ifjút, nem szűntek meg félszázad múlva sem bízgatni az aggastyánt. E lelkesülés, e bizalom fölötté drága lehetett neki, kinek hajóját oly keményen, sokszor kegyetlenül ostromolták az ellenséges hullámok. Báróczi neve, képe, emléke mindig bátorítva tűnt fel előtte, s ő méltán fonta meg számára a hála koszorúját.

Különösen érdekes Kazinczy lelkesedésére s Báróczi jellemzésére nézve is az a levelekben folytatott polémia (az Akadémia kézírattárában), melylyel Kazinczy Kisfaludy

Sándor ellen fellépett. Kisfaludy ugyanis Sümegről, 1816. ápril 14-én Ruszek József keszthelyi apát-plebánoshoz egy levelet intézett, mely voltaképen Kazinczynak szól. »Reám fogta ő (Kazinczy)«, írja, »hogy a testőrző seregnél Báróczinak mindennapi társaságában lehetvén, talentumomat s nyelvemet kimívelhettem. Nem ismerte ő Báróczit, ha ezt mondja. Báróczi, midőn én Bécsbe kerültem (1793), nem tudom vénsége miatt-e vagy természete miatt, oly csodálatos, az ifjúságot kerülő s leszóló, s viszont az ifjúságtól került és, ha literátori érdeme miatt tőlem nem is, de minden másoktól kikaczagott, testére-lelkére nézve kellemtlen ember, fősvény öreg alchymista volt, hogy társaságát minden ember kerülte. Én részemről talán hármat sem szólottam vele a szolgálaton kívül. Soha embert rútabb hüvelyből rútabbban magyarúl, németül és deákul beszélteni nem hallottam, úgy, hogy én szinte most is bámulok rajta, hogy az a Báróczi lehetett *Kasszandrának* fordítója, a kit Báróczinak én ismertem.« E levelet Ruszek több példányban lemásoltatta és terjesztette. Megküldötte Kazinczynak is, kit a dolog rendkívüli fölindulásba hozott. Azonnal írt Ruszeknek, Téli Takács Józsefnek és Pázmándi Horváth Endrének, lelkesen védelmezve már sirban nyugvó mentorának emlékét. Tényeket sorol elő, melyekből kiviláglik, mily benső ragaszkodással voltak a csodálatos természetű, de jólelkű öreghez, mindazok, a kik közelebbről ismerték Kisfaludynál; mily szíves szeretettel fogadta a hozzá közelítő ifjakat, Kiss Sámuel, a festő Balkay Pált s az irodalomban próbálkozó Döbrenteit és Thurzó Györgyöt; mily feláldozóan mondott le testvérei részére örökségéről, még jövedelméről is. »Nemcsak a meleg szív vakítja el az embert, hanem az idegenség is.« Megvédi szóval, levelekben, s ha kell, meg fogja védni nyomtatás-

ban is ifjúsága eszményének emlékét, azét az emberét, ki »szívébe az első szikrát vetette«.

A mi Kazinczynak Báróczira, az íróra, vonatkozó megítélését illeti, e tekintetben alig talált ellenmondásra. Elragadtatásában készségesen osztoztak a legkiválóbbak és leghivatottabbak. Nyelvünk legnagyobb buvára, Révai, a *Jám-bor Szándék* előbeszédében »kuruzsoló szólással édesen szívre ható magyar Marmontelnek« nevezi őt, míg Barcsai és Ányos, kit testőrtársaival ő is buzdított a versírásra, költői levelekben dicsőítik. Nalácz, *Youngjának* érdekes előszavában, hálával vallja Báróczit, »a mostani izlésű ékesített magyarságnak legelső kezdőjét és szerencsés művelőjét«, buzdítójának és vezérének. Bessenyei, kivel személyesen nem volt jó viszonyban, azt jegyzi meg egy, a *Társaságban* kiadott költői leveléhez, hogy itt az a Báróczi Sándor szól versben »ki *Kasszandrával*, az erkölcsi mesék és leveleknek nyelvünkbe való kiadásával magyarságát halhatatlanná tette.«

De Kazinczy után legtöbb és legmelegebb elismeréssel adózott neki az a nagy tehetségű és igyekezetű írónk, ki a széphalmi mesterrel együtt indult, de a kinek útja csakhamar oly végzetesen elvált ezétől: Bacsányi. Irodalmunk ügyében a múlt század végén kevés műveltebb elme és kevés figyelőbb szem buzgólkodott, mint az övé. Ismerjük természetét; tudjuk, mennyire nem volt képes bárkinek is alárendelni magát. És ez a fennhordott fej is mily készen és mélyen hajolt meg Báróczi előtt, ki őt egy ízben szerencsés vetélkedő társának nevezte. »Ki lenne az hazánkban«, írja neki válaszul 1786-ban Bacsányi, »kinek bár az esztendők száma miatt hamvába borúlt légyen is tüzes elevensége, egy Báróczinak oly dicséretére heves lángra ne lobbanjon? Vajha annyi tehetséget engedett

volna a kegyes természet, hogy méltó követőd lehetnék! De bár légyen is, a micsodás; rajta lészek, hogy nyomdokaidon járván, tökéletességre vihessem: és, ha mire mehetek, te néked fogom azt jobb részent köszönni; s háládatos is lészek érette.« Majd versbe menvén át, így kezdi úgy nevezett *Töredékét* Báróczihoz:

Énekelni fogunk majd nemes lelkedről,
Mennyit érdemlettél édes nemzetedről,
Hogy késő onokánk emlékezetedről
Hallván, tisztelettel szóljon nagy nevedről.

Felfedezvén nyelvünk fényes méltóságát,
Te üzted el népünk elébbi vakságát,
Ki másnak koldulván rongyollott jószágát,
Nem látta hazája saját gazdagságát!

Es így tovább. Bacsányinál is több mindez egyszerűen visszaadott bóknál, a hiúság válaszána, mert kitart mellette. Ányosnak 1798-ban kiadott munkái egyik jegyzetében, újra megemlékszik »ama nagy érdemű Báróczirol, kinek neve halhatatlan fog lenni a magyaroknál mindaddig, míg anyai nyelveket kedvelleni fogják.« Ugyanabban az évben körülbelül ugyanezt írja versben Báróczinak egy képe alá, melyet Czetter Sámuel metszett rézbe:

Híven szolgált a hazát,
Fenn léssen érdeme,
Míg el nem hagyja szép szavát
Árpád dicső neme.

Báróczi sokáig boszankodott e versért. Még 1806-ban is, egy Kazinczyhoz intézett levelében, neheztelve említi, hogy képe alá Bacsányi »engedetlen tette a nagy elogiomot«. Ő maga más felírást akart és javasolt; egyszerűen

csak a tacitusi mondatot: *Suum cuique decus posteritas rependit*. Ha magáról, írói pályájáról, munkáiról és sikeréről ejtett nyilatkozatait figyelembé vesszük, hamar meg fogunk győződni, hogy ez nem álszerénykedés volt, nem valami leplezett hivalkodás. Nem appellált az utókorra, hanem egyszerűen megnyugodott benne, bármit hozzon is rá. Az időnek bizonyára inkább fejlesztő, az elhintett magokat érlelő, az elődök vetését az utódokban gyümölcsöttevő erejére, mint talán kései koszorúkat fonó hálájára gondolt. Mint író és embert annyi tömjén lengte körül, még pedig épen azok részéről, a kiknek véleménye legilletékesebb, szava legnyomatékosabb és vonzalma legértékesebb volt: s mindez nemcsak el nem ragadja, hanem még igazi önbizalmat, az írói hivatottság erősebb hitét sem képes fölébreszteni benne. Sohasem bízik eléggé magában: munkabíró évei alatt tehetségében, utóbb meg testi erejében. A hazafias lelkesedés, mely bécsi társaival együtt őt is megszállta, inkább csak a kötelességnek megnyugtató, mint a dicsőségnek káprázatos képét lebegteti előtte. Ezt egyáltalában nem keresi; de fölkeresi őt a dicsőség. Egyszerre az elsők közé jut a nélkül, hogy odavalónak érzene magát. Helyzete szinte kényelmetlennek látszik rá nézve. A minden oldalról feléje áradó dicséreteket visszautasítja: ő csak napszámosa hazájának, csak fordító, kinek, eredetijével szemben, folyton előtte van a maga alábbvalósága. Minden hangzatos kifejezés, minden szép mondat, a melyet csak nehezen és halaványan adhat vissza, bátortalanítja. Soha sincsen megelégedve magával, bármint biztatják is. A biztatások csak annyit hatnak rá, hogy dolgozzék; a magasztalások egyáltalában semmit. Elűtasítja magától, némi melancholikus megadással, mely őszinteségében sokszor valósággal megindító, midőn gyámoltala-

nul keresgeti a szókat, melyeket máskor oly könnyen látszik megtalálni. Feleletei, ajánlásai, mentegetőző előbeszédei tele vannak ilyen vonatkozásokkal, melyek egészen más természetűek, mint a méltán rossz hírbe keveredett modern írói szerénykedések. Irodalmunkban ő használja először, Marmontele előtt, jeligéül a mondást, mely azóta minden pályázaton seregesen szokott beköszönteni: In magnis et voluisse sat est. Érdemét, mint Ányos mondja, nem akarja ismerni, s a dicsőségre és dicsőséggel nem gondol. Szolgálni akarja hazáját tollával is: ennyi az egész. Minden előszavából az tűnik ki, hogy kötelességnek, és nem könnyű kötelességnek érzi íróságát. Könyveivel is le akarja róni, a mivel tartozik hazájának, nemzetének, hazája ifjainak és leányainak, kiknek sorjában ajánlotta munkáit. Mindnyájoknak szánt valamit s adja azt, a mit adhat. Ezt is mily nehezen, mily szünetlen kétségek között, mennyi nógatásra, félre-félretéve meg újra kezdve, át meg átdolgozva, a mint Marmontele előtt maga elbeszéli. Honnan van e bizalmatlanság, magának ez a kevésre becsülése, mikor író társai és közönsége, minden de minden csak elismeréssel, sőt magasztalólag szólt körülötte?

Báróczi egyéniségének és történetének nem ez az egyetlen, megfajtást igénylő mozzanata. Pályája még több más, csak nehezen magyarázható kérdést is vet elénk.

A huszonöt éves ifjú, ki csak nem rég került ki az enyedi kollegiumból, az erdélyi kormányshé kanczeliariáján, az adóhivatalnál, gyakorolta magát Szebenben, mikor a magyar gárda szerveztetett. Hirét vevén ez alkalomnak, erőnek erejével Bécsbe akart menni, vagy talán csak inkább szabadúlni otthonából, Erdélyből. Folyamodott a gárdába küldetésért megyéjéhez; de a dolog nem ment könnyen. Alsó-Fejér szeretett volna kitenni magáért

s tartott tőle, hogy az alacsony termetű s »visszatoló arcú« Báróczi-val nem vall becsületet. De tehetségei és, hogy egy korában divatos szóval éljünk, *szép-lelke* kisebb körben már ismertek valának, s gróf Mikes István, ki a hazának egyik jövődő díszét jósolta benne, végre is kivitte felküldetését. 1760 őszének elején hagyta el hazáját, hogy soha többé viszont ne lássa. Kazinczy hallotta erdélyi barátaitól, hogy »ifjú éveiben egy gondolatlan fogadást tett«: örökre megválni Erdélytől. Mi birta e fogadásra, vagy mi keserítette rá: Kazinczy hallotta azt is, de nem jegyezte föl; s levelezéseiből kellett nagy nehezen kiásnunk, hogy: meg hasonlós atyjával. Fogadását, tudjuk, makacsul megtartotta: közel ötven esztendő-t töltött Bécsben s látogatóban sem fordult meg egyszer sem otthon. Barátai és szabadkőműves társai, kiknek páholyába korán belépett, lettek új családjává. A régítől elszakadt. Minden javát, várandóságát, örökségét neki adta, de nem kereste föl soha. Csupán híre járt haza, a hír szárnyán neve, melyet a jók a legjobbak között emlegettek. Elküldte, »nemzetének« szánva, *Kasszandráját*, »hazájának« *erkölcsi meséit*, majd az *erkölcsi leveleket*, az elsőt 1774-ben, az utóbbiakat 1775-ben. Tizenöt esztendei hallgatás után, 1790-ben adta a *Védelmezett magyar nyelvet*, s készült el az *Adeptus* és *Amália* fordításaival, utolsó irodalmi dolgozataival, melyek azonban csak húsz esztendő múlva, halála évében, kerülhettek sajtó alá.

Az írás, melynek oly nagy időközökben áldozott, nem lett szenvedélylyé benne; de azzá lett, bénítva s elnyomva írói kedvét, szellemének egy sajátságos megtévelyedése. Kazinczy szánva és borzadva hallgatta, mikor beszélt róla előtte s ilyen hangon is szól felőle: »Gyógyító kezek alatt lévén egykor s még ifjabb esztendeiben, orvosa vágyást

gerjeszte lelkében azon, homályt szerető tudomány megtanulására, mely érzeket nemesít s tanítványainak azt igéri, hogy háromszáz esztendőkre fogja kinyújtani életöknek napjait, sőt, ha halálok után testök összeaprittatik s nem tudom mely lében tartatik, őket újolag életbe hozza.« Báróczi tehát belemerült a chemiába, minden erejét és idejét, sok-sok esztendőt tanulásra és kísérletezésre fordítva. Szakadatlan dolgozott, de nem a híres Born Ignác és Vay generális társaként, kik tudományosabb chemiát űztek; az övé a legrosszabb, legképtelenebb, legsötétebb fajtájú volt: alchymia. Az adeptusok úgy nevezett »Nagy munkája« lett életének nagy és haszontalan munkájává. A bölcsek követ kereste, az anyagot átváltoztató s a szervezetet megújító bűvös szert. Remélte, hogy az emberiség áldására írásban hagyhatja hátra fölfedezéseit. De nem írt egyebet, mint az *Uj Adeptus* hosszú bevezetésében az alchymiának heves védelmét, naiv elméletét és titkos legendáit, a híres Tabula Smaragdina közlésével. Ez áldatlan ábrándra áldozta életének több mint felét, s diadaljelül mutogatott aggkorában Kazinczynak egy almányi sárga rezet, melyről azt állította, hogy eredetileg ólom volt: e szerint már útban van, hogy aranyyná legyen.

Mily különös lélek! Az aranycsinálás szenvedélye hevítette, míg az élet anyagi javairól könnyen, szinte a bölcsnek felsőségével mondott le s egész örökségét rokonainak adta át, Horatiusában pedig a bölcs mérséklet, az arany közepszer magasztalásán lelkesedett. Az életnek kevés örömeivel érte be: folyton visszavonúlva tanult és dolgozott; az épen nem nyájas embernek kevés barátja volt: Barcsai, Danczkai, Vay Miklós, Somsich; külső élete a katonai kötelesség egyhangú és rideg teljesítésében folyt. És az élethez, mely a mások pályáját besugárzó örömek

közül oly keveset nyújtott neki, mégis erősen ragaszkodott. Mintha adeptuskodásának, alchymiai mesterkedésének csuffátételétől félne, úgy rettegett a haláltól. Végso éveiben már jobban hozzátörődött gondolatához, de korábban mindig meghorzadt, ha a vég eszébe jutott. »Halála előtt húsz esztendővel társaságában tiltott szó volt a halál neve, mint a görögöknél,« jegyzi föl életírója. Ily csodálatos ellenmondások között látjuk őt végighaladni pályáján: alchymiai fáradozásában aranyat keresve s költőiben és filozofusaiban ugyanazt megvetni tanúlva; hazájáért dobogó szívvel s kényszerítő ok nélkül mindörökre távol maradva tőle; mitsem bízva tehetségében s mégis írva, sőt fájlalva, hogy többet nem írhat; kevesekre utalt visszavonultságban, ezekkel szemben is tartózkodó s épen nem nyájas viselkedéssel, de ennek daczára híven és meleg ragaszkodással véve körül általok; az élet vásáráról félreállva és keveset kérve belőle s külsejét mégis aggódóan gondozva. Így múltak fölötté az esztendők.

Élete utolsó húsz évében már mitsem írt. 1791. január 22-dikén egy kis irodalmi ünnepen vett részt. Görög és Kerekes szerkesztők őt kérték meg, mint »a magyar literatúra édesatyját«, hogy egy, általok kitűzött pályadij nyertesének, Bárany Péternek, lélektani munkájáért nyújtsa át a harmincz arany jutalmat. Báróczi megjelent a kis társaságban, melyet a derék szerkesztőkön s Decsy Sámuelen kívül még néhány gárdista, két piarista tanár s néhány lelkes tanuló képeztek. Beszédet is tartott, melyben szeretetteljes tanácsokat ad az ifjaknak s megható hangon emlékezik elpazarolt esztendeiről és az előtte már-már bezáruló jövőről. »A Végezésék még fiatal eszten-deimben azt rendelték volt el, hogy fejedelmem oldala mellett fegyverrel tenném testi hivatalomat.« A mit ezen

kívül tett, a »lelki hivatal«, az csak mellékes és csekély lehetett. De az ifjúságé a jövő, az övé már csupán az áldás útjokra s egy méla sóhaj utánok: »Vajha elhervadtott és immár csaknem asszani kezdett időkorom engedné, hogy ezen dicsőséges vándorlástokban magam is útitársatok lehetnék!« Nem lehetett többé, a tollat végkép letette. A katonai rangsorban lassan emelkedik: 1790-ben őrnaggyá, 1802-ben alezredessé lett s mint ezredes (a gárda rangneveivel őrmester és hadnagy) lép nyugalomba. Az 1809. évi karácsony szombatján halt meg s benne régi családjának utolsó férfisarja húnyt el.

Az adatok, melyek felőle ránk maradtak, fölötté fogytékosak. Saját iratai, könyvei, melyeket a nagy-enyedi főiskolának hagyott, az 1849-diki oláh dúláskor elhamvadtak. Így hát csak barátainak hézagos följegyzéseire vágyunk utalva. Személyének különösségeire, a pályáján mutatkozó homályos mozzanatokra alig lehet belőlök némi világot vezetni. Kevesen lehettek egészen közelében, s a kik legjobban szerették is, mint Kazinczy, inkább csak kívülről látták. Lelke mélyére, hol leplezetlen emlékei s vágyai pihentek, nem pillanthattak; úgy látszik, maga sem engedte meg ezt senkinek. Nem csak maga iránt volt bizalmatlan, hanem mások irányában is tartózkodó, sőt zárkózott. Így bajos volt nekik kulcsot szerezniök lelkének rejtekeihez s előttünk is feltárni ezeket. Úgy tetszik mégis, mintha az a fogadás, melyet hazulról távozta után tett, egyetmást megmagyarázna. A fogadás okát Kenderessi Mihály, kolozsvári guberniumi titkárnak 1813. márczius 20-dikán Kazinczyhoz intézett s az Akadémia kézirat-tárában őrzött leveléből tudjuk. »Mikor először a királyi testőrök közé felment, édes atyja jócskán adott volt pénzt, de csakhamar elkölt. Írt tehát újra pénzért. Az üstökös

öreg ugyan ekkor is küldött neki pénzt, de *levelet* is, hogy Báróczi örökre elvonta magát minden haszontalanságoktól, meghatározta magát esküvéssel oly élet folytatására, melynél fogva se apja, se atyjafiai segítségére sohase szorúljon, sőt még azt is, hogy soha hazájába se térjen vissza. Tett esküvését sokszor bánta, de haláláig szentül megtartotta. . . . Legkedvesebb barátjai sem tudták ötöt arra hajtani, hogy minekutána legelőször és utoljára Erdélyből kiment, szeretett hazáját bár csak egyszer meg nem nézné, s azon rózsás vidéket, melyben nevedett, meglátogatná. «

A büszke és makacs szív e fájó sebet kell érintenünk, hogy megismerjük Báróczit. A szakítást közte és apja között ily rögtöninek alig képzelhetjük. Az az igyekezet, melylyel az ifjú Báróczi minden erejét megfeszítette, minden követ megmozdított, hogy hazulról szabadúlhasson, másfelől az a hirtelenség, melylyel meggondolatlan fogadását tette, azt látszanak bizonyítani, hogy otthona nem volt édes. Az apjával való ellenkezés, neheztelések, bántódások régibb keletűek lehetnek; a szigorú levél csak alkalmat adott a kitörésre. Báróczi, ki már irodalmilag dolgozgatott, Calprenède-t fordította s ismerősei javánál nagy becsületben állott tele volt nemes törekvéssel, mélyen fájlalhatta e félreismertetést és sebeivel más tanyát keresett. Bécsbe küldetése visszataszító külseje miatt nehezen ment. Ennek keservét is éreznie kellett, mikor végre megszabadult. Félig úzva, félig menekülve jött. Tépelődni, eszmélkednie kellett sorsán, s olyan természet volt, hogy bizonyára tépelődött. Megtette, a mi tőle telt, hogy kitüntesse magát. Gróf Mikes István már magasztalólag szólt érdemeiről, »és hogy ő benne egykor majd az egész nemzet meg fog dicsőíttetni,« fellelkesülve jövődőlgeté. De mindez mit ért övéinél, az ispánlakai udvarházban, s mit ért Alsó-Fehér tábla-

biráinál, kiktől sorsa függött? Valósággal ért-e hát valamit? Egyenes és becsületes lelke nemcsak másokra vetett, hanem magára is; vizsgálódó hajlama maga ellen is fordult, magába is elmélyedt s csüggesztő fogyatkozásokat, orvosolhatatlan hibákat talált, melyek befolyhattak szenvedésére. Képességei még az otthon tűzhelyénél, még szülő vármegyéje zöld asztalánál sem vihették ki megillető helyét, — mily természetesen tolakodhatott hánykódó lelke elé a kétség: érnek-e egyáltalában valamit? Ifjúi álmodozásából kibontakozva tépelődött, hogy: sikerülhet-e neki tágabb körben, fontosabb téren valamely, jelentékenyebb adományokat igénylő vállalkozás? Az ilyen tépelődés még nem szentimentalizmus, melyre nem igen volt hajlama. Youngnak is átültette ugyan egy érzékeny merengését, melyet a pozsonyi *Hirmondó* után részben Bacsányi is kiadott a *Magyar Muzeum* első kötetében, s a mely csendességre, homályba, sírba vágyódást tolmácsol, de inkább az efféle ábrándozásoknak akkoriban nagyon elterjedt divata, mint egyéniségének belső ösztöne vezethette hozzá. Nem volt szentimentális természet, de zárkózottá s inkább önmagában, mint másokban kétkedővé lett.

Bécsbe kerülván, szakított családjával s csekély fizetésére levén utalva, kénytelen volt visszavonulni a világtól. De másként sem meríthetett igazán a feledésnek és vigasztaló örömnek abból a forrásából, mely az ifjú szívet elragadva, régi sebeiket orvosolni szokta. A szerelem, a viszonzott vonzalom az, mely a fiatal lélekben legerősebben fel szokta ébreszteni s legállandóbban táplálni az önbizalmat: mintegy értékének jut általa megérzésére. Báróczi önérzete nehezen nyérhette meg ez édes segítséget. Testi fogyatkozásai, alacsonysága és majdnem visszaszívó külseje kétszeresen szemet szúrtak a gárdában, a

nemzetnek legdaliásabb termetű, legszebb tekintetű fiai között. »Rejтеzzél a szomszéd szobába és mondj onnan édességeket egy szépnek s tiéd lesz; de lépj elébe s elszalad.« Így kötődtek vele, Kazinczy feljegyzése szerint, gárdista pajtsái. Akarta, nem akarta, meg kellett fogadnia a tanácsot. Pénze szűken volt, külső adományai fogyatékosak; elrejtett szobájába s onnan mondott édességeket egy szépnek: imádottjának, nemzetének, — s övé lett.

»El kellett vonnia magát minden haszontalanságoktól«; olvasgatott és gyönyörködött legalább a képzeletnek némely játékaiban. Társai közül a kik melegebben éreztek iránta, biztatták, hogy gyarapítsa a maga gyönyörűségét másokéval: fordítson le egyetmást olvasmányaiból. Hazájának, nemzete nyelvének is szolgálatot tesz vele. Tudjuk, hogy *Kasszandrán* ezt már otthon Szébenben is próbálgatta, csak folytatnia kellett. Folytatta hát legjobb igyekezete és tehetsége szerint; de sohasem bízva az eredményben. Csodálatos nyelvgéniusza volt, de ő mindig inkább érezte munkájának külső és belső akadályait, nehézségeit, küzködéseit, mint sikerét; inkább untalan fennakadásait, mint leleményességét; inkább a nyelv szegénységét, mint saját tehetségének gazdag voltát. Hiába olvasták és magasztalták; élményei jobban kifejlesztették benne az önbirálatot, hogysem teljesen megnyugodhatott volna sikereiben, s meggyökerezhetett volna lelkében az írói hivatásába vetett hit. Eredeti költői munkára nem is mert vállalkozni: az alkotásnak föltétlen, mindent feledtető gyönyörét nem érezte. Mily megható szerénységgel beszél írói szerepéről s nevének jövőjéről a Kazinczyhoz intézett levélben 1788. november 15-dikén! Suum cuique posteritas rependit, — de ő csak keveset vár tőle. Soha nem egyesült íróban tisztább és mélyebb lelkesedés feladata iránt, nagyobb szerénységgel

saját munkájának értékére nézve. Így nem lehetett az írás nála teljes, egész lelkét betöltő megnyugvássá. Még egyszer átélvezte általa kedves olvasmányait, de megzavarva ezer fennakadás, ezer töprengés által s el nem ragadtatva attól a mit oly bőven merített saját szelleméből. Lassankint más irányba hajolt át lelke s sikereit, mint bizonyára sok más is életében, csak ábrándnak nézte.

Aranycsinálásba mélyedt, mely a világtól jobban elzárta s jobban is elfoglalta. E mesterkedéseit Kenderessi futólag összeköttetésbe hozta meggondolatlan esküvésével. Talán fel is tűnt tépelődő lelkében, hogy családjára, melytől elszakadt, egy nagy fölfedezés dicsőségét és kincses bányáját hagyja. Az alchymia végre szenvedélylyé lett benne. Nem az arany birtokának, hanem a rejtett dolgok kitanulásának szenvedélyévé. Ezt a foglalkozást igazán hozzáillőnek érezte, mert csak magára, könyveire és műszereire volt utalva, s nem az emberekre. Úzte végig ártatlanul, a mások kára nélkül. Mivel nem értett hozzá, álmodozásai itt oly sikerrel kecsegtették, minővel az írás soha, épen mivel értett hozzá.

Ifjonti sebei bizonyára rég behegedtek, de mikor már eltörülhetetlen nyomokat hagytak valóján, sőt határozóan alakították azt. A szabadkőműves társaság, melybe lépett,¹ a titokzatos mesterség, melyet űzött, természetesen még magába vonultabbá, még titkolózóbbá tette. Ha zárkózottságának eredeti okait nem tudták is, de megható jogát önkénytelenül érezték barátai, azért vonzódtak hozzá tisztelettel és szeretettel, komorsága és furcsaságai daczára. Érezték jóságát, melylyel minden jókhöz viseltetett: Vay ifjusága védangyalának nevezi őt s Kenderessi dicsfényt

¹ Neve a Zur gekrönten Hoffnung nevű bécsi páholynak egy 1785-diki jegyzékében fordul elő. E jegyzék b. Prónay Dezső birtokában van.

lát ősz fürtjei körül. Kisfaludy Sándor, a szép asszonyok által kényeztetett világfi, éppen akkor, midőn együtt szolgáltak, kedvére sütkérezett az élet aranyos verőfényében. Csak nagyjából s nagyon is kívülről láthatta őt azon a, mély árnyékba eső úton, melyen az öreg sirja felé vándorolt. Tán külsőképen nem igaztalanul, de felületesen s némi fiatalos könnyelműséggel ítélte meg. Báróczipan tépelődései, bizalmatlansága, kedvtelései különösségeket fejlesztettek ki, melyeket a szeretet értett és elnézett, az idegenség kinevetett. E furcsaságokat modorában, viseletében, életrendjében az évek szokássá csontosították. Így áldozta élete javát egy oktalan szenvedélynek s képtelen ábrándokba veszett, míg másfelől magát és viszonyait éles szemmel vizsgálván, józan és mérsékelt maradt, egész a lemondásig és kishitűségig.

Képe, melyet Fuchs festménye után görögösen idealizálva rajzolt meg a bécsi Kíninger s összes munkái elé tett Kazinczy, külsejében érdekesen mutatja lelkének vonásait is. Tojásdad, de kemény, csontos arcz, mély barázdákkal az ajak körül. Egyenes orr, a szemöldök széles nagy íve, hosszas vágású szemek, tömött és sötét haj. Kissé bizalmatlanul s komoly tartózkodással tekint reánk is. Mintha a körülötte történőket alig látná s klasszikus nyugalma némi erőfeszítésébe kerülne. Szigor és egyenesség egyesülnek benne melázással és jósággal. E rézmetszetben van bizonyos része a képzeletnek is. Arra nézve, a mi az általunk adott rajzban talán a képzeleté, óhajtvá várjuk egy szerencsésebb kutatónak javító kezét.

III.

A Kasszandra.

Báróczi első munkája a francia Calprenède heroikus regényének, a *Kasszandrának*, fordítása volt, mely először 1774-ben jelent meg hét kötetben Bécsben, azután 1793—94-ben újra nyomtatott Pesten. E két kiadás kötetéhez az eredeti francia metszetek vannak csatolva czímképekül: a rococo-bőrbe bűjtatott antik világnak sokszor komikai hatású jelenetei. Megjelent még *Kasszandra*, Kazinczy kiadásában s Helmeczi ügyelése alatt, Báróczinak nyolcz kötetes *Minden Munkáji* közt 1813—14-ben.

Kétségtelen, hogy a francia heroikus regénynek ez a nagyhírű terméke nem Bécsben került Báróczi kezébe, hanem már korábban, még Erdélyben s ott is kezdte, tisztán a maga gyönyörűségére, nyilvánosság elé nem szánva, fordítgatni. Előbeszédének e helye kikerülte eddigi életíróinak figyelmét: »Midőn ezen munkámhoz fogtam, hazámnak határán kívül még nem is léptem volt.« Tehát nem kevesebb, mint másfél évtizedig rejtgette, készítgette, javítgatta dolgozatát, mielőtt közrebocsátotta. Csak Besse nyeiék hazafias izgatásaira látott komolyabban hozzá s gondolt kiadására, melyet e körben, társai eszméinek s törekvéseinek hatása alatt, ő maga is már hazafiúi kötelességnek érzett. Munkáját »dicső nemzetének« ajánlja, a

későbbieket »nemes Erdélyországnak, kedves hazájának« és a »magyar ifjaknak.« A sorok, melyekkel ez ajánlatokat kíséri, bizonyítják, hogy elvonúltsága daczára is mily fogékony volt lelke amaz eszmék iránt, melyek irodalmunkat újjáteremtették. Bármily tartózkodó volt Bessenyei személye iránt, ennek riasztó, tüzes szavaira az ő szíve is hangosan feldobogott. Büszke magyarságára; jól esik neki, ha a mi szépet olvas, nemzetének dicsőségére vonatkoztathatja.

Érdekes, miben fejtí ki döntő okát annak, hogy ebbe a munkába belekezdett s Calprenède regényét lefordította és közrebocsátja. A könyvnek hőse Orondates, a szerelmében, vitézségében, hűségében páratlan scythiai királyfi. Scythia az akkori közfelfogás szerint körülbelül annyi volt, mint ősmagyar. Báróczi is annak tartotta, midőn a regényhős Orondates kalandjaiban gyönyörködött, büszkélkedett is benne, mint egyik maradéka. »Nem méltó-e, írja, a mi régi eleinknek véréből származott egy jeles ifjú királynak érdemes viselt dolgait s nevezetes történeteit magyar nyelven is kibocsátani, annak nemes erkölceiben gyönyörködni és azt követni kívánó magyar maradéki között örök emlékezetre megesmértetni? melyből kitessék, hogy még a régi időkben is nem volt a magyar nemzet oly durva, hogy jeles cselekedetei a legpompásabb és legpallérozottabb kényes nemzeteknek is például ne lehetett volna.« Ez a naiv gondolat is egyik példája múlt századi francziás irodalmunk egy sajátságos jelenségének. Bessenyei és iskolája föltétlenül hódolt a franczia klasszicizmus egész kódexének, kivéve egyetlenegy pontját. E pont szerint a fenséges hatásra törekvő írónak, különösen a tragikusnak, térben és időben minél messzebb kell keresnie tárgyát. A franczia mesterek példája ellenére azonban már Bessenyei nemzeti hősöket is választ tragédiáinak: Attilát

és Hunyadi Lászlót. A nemzeti eszme erősebbnek mutatkozik az eszthetikai doktrinánál. A heroikus regények írói is mind Görögországban és Rómában, Ázsiában és Afrikában kalandoznak. S íme Calprenède magyar fordítója azon igyekszik, hogy minél közelebb hozza nemzetéhez a tárgyat, melyet a francia író, minél távolabb keresett a magától.

A hazafias eszme, mely e kor íróinál oly első rangú fontosságra emelkedik, íme bár félszegen, de teljes határozottsággal nyilatkozik Báróczinál, a fordítónál is. Nyilatkozik előbeszédeiben, ajánlásaiban; s ha eredetijeiben, tárgyaiban másképp nem találhatta, legalább beléjük olvassa. De a másik eszme, az erkölcsi, sem vonúl háttérbe s nem adja föl uralkodó jogát. Báróczi a *Kasszandra* előtt »igérni bátorodik, hogy senki ennek olvasásában szép cselekedetekre, nemes erkölcsökre való vágyakodásnál és a kedves nyájasságnál s állhatatosságnál egyébire nem indíttatik: hanemha valakinek mérges pókhoz hasonló tulajdonsága volna, hogy az édes mézzel gazdagon teljesült virágokról is halálos méretnél egyebet szedni nem tudna.« Ez az erkölcsi irány, a tisztességes életnek ez a tanítása, melyre a magyar író még mindig szükségesnek tartja a világos hivatkozást, voltaképp csak bele van olvasva e könyvekbe, vagy tán inkább ki van facsarva belőlök ép úgy, mint a scythia-magyar atyafiság. A dogmatikus, utóbb morális czélzat, mely a középkori elbeszélések mindegyikét tanulságul, magyarázatul nyomon kísérte, a heroikus regények előbeszédeibe szorúl. Ezekben ugyan kevesebb a sértő az erkölcsi eszme ellen, mint amazokban, vagy akár az Amadisokban is, az értelmezés pedig kevésbbé erőszakolt: de az írók, míg tulajdonképeni meséiket alkotják és írják, ép oly kevésbé gondolnak rá. Fogalmát az *illedelmes* meríti ki, az udvarias modor, finom magaviselet és hízlegő

beszéd, melyek XIV. Lajos korában föltétlen uralomra jutnak. E kor életének, felfogásának, módjának tükre a heroikus regény. Az etikának, melyet tolmácsol, fő tétele: a hűség a szerelemben. Ez az egy, a mit a galans regények, újra meg újra, számtalan példában föltüntetnek. Örök, kitartó szerelem, mely semmi veszedelemtől nem riad vissza, hogy czélt érjen: ez az egyetlen uralkodó, ez az egy sérthetetlen erkölcsi tételök, melyet mindannyian és mindannyiszor illusztrálnak; hőseik minden többi szép tulajdonsága csak ezt szolgálja, esetleg ennek az érdekéhez alkalmazkodik. Orondates herczeg, a mi »nagy őszünk«, beleszeretvén az ellenséges király leányába s csak szerelmének szavára hajtván, hazája és atyja ellen hadakozik, s az író ezt egészen természetesnek, sőt dicséretesnek találja. Nem a kötelesség és szenvedély tragikus összeütközésének nézi, melyben a hősnek romlása fogant meg, hanem inkább boldogulása egyik jogos alapjául fogja fel.

Calprenède kétségkívül a legtehetségesebb ez irány művelői közül. Gascogneban született, »nemes testőrző« volt XIV. Lajos gárdájában, mint fordítója Mária Terézia mellett, s 1663-ban halt meg. Írt rossz tragédiákat (*La Mort de Mithridate*, *Le Comte d'Essex*, *Bradamante*) s korukban rendkívül kapós regényeket, minők a tíz kötetes *Kasszandra* 1642-ben kezdve, a tizenkét kötetes *Kleopatra* 1647-től, s a befejezetlenül hagyott *Pharamond* hét kötete. E könyvek nem jelentéktelen írói tehetség termékei, mely azonban egy kóros, affektált divat szolgálatába szegődött. A lélektanilag igazzal ép oly kevésbé törődik, mint a történetivel. Csak a rendkívüli az, a mi érdekli: rendkívüli dolgok, bár lehetetlenek, és rendkívüli emberek, bár képtelenek. A francia udvari népet vezeti elénk Babylonban és Persepolisban, Rómában és Alexandriában. E rend-

kivüli tulajdonokkal, hősiséggel és lelkesedéssel, ékesszó-lással, erővel felruházott regényalakok mind Versailles gavallérai és dámái, kik még az irodalomban is csak magukkal képesek foglalkozni s a költők értékét is csak bókjaik nagyságához mérik. E kicsinyes hivalkodás, ez a gyarlóság a fenség köntösében: ime a természettelenség alapja, mely e regények mindegyikét jellemzi s íróik tehetségét egy gyorsan múló divatnak követeli áldozatul. Calprenède is csak bábokat és meséket faragott. Képzelete nem közönséges, de csak egy valótlan történetben és való-színűtlen világban képes szárnyra kapni. Helyzeteiben, összeütközéseiben, végetlen számú epizódjaiban van lele-mény, melylyel azonban inkább kifárasztja, mint fölleve-níti olvasóját. Előadása mindig méltóságos kimértséggel halad: a szenvedélyek és gyöngéd érzelmek természetes kifejezésére nem képes. Beszéltetéseiben az érzéseknek és gondolatoknak ugyanaz a szónoki dialektikája, mely, mű-vésziebbé fejlődve, a francia klasszikai drámának egyik jellemző sajátsága. A katonatiszt lelkesedik benne a hadi tette-ken, melyeket fárasztó részletességgel, hihetetlen túlzásokkal s katonai ismereteinek fitogtatásával ad elő; az udvari ember, az akkori Európa politikai életének központján, a képzelt ókori politika szövevényeibe is gyakran és untatóan mélyed bele; a tragikus költő folyvást méltóságos állásba helyezkedve, páthosszal szónokol; a gascognei pedig, hű maradván földieinek hagyományos és közmondásos szo-kásához, magyzásaival minduntalan átlépi az izlés és valószínűség határait.¹ Mindezt akkor s azokban a kö-

¹ Boileau is vonatkozik erre a következő sorokban:

Tout a l'humeur Gasconne en un auteur Gascon,
Calprenède et Juba parlent de même ton.

Juba kinek gasconnadejaira itt célzás van, Calprenède *Kleo-patrájában* szerepel.

rökben, melyek számára Calprenède írt, »nagy stílnak« nevezték.

Regényei közül *Kleopatra* és *Kasszandra* a hiresebbek, melyekből újabb kiadások és kivonatok is készültek. Ránk nézve, Báróczi révén, az utóbbi nevezetesebb. Nevét hősnőjétől, a perzsa Dárius király leányától, kapta, kit atyjának trónralépte előtt Kasszandrának hittak, de utóbb a fejedelmi Statira nevet vette föl. Máté, scythiai király épen hadat viselt a perzsákkal s fia, Orondates herczeg egy alkalommal az Araxes melletti harcokban becsapott az ellenséges táborba s a királyi sátorba rontott. Ott találta, a fejedelmi család többi asszonyaival, a tizenöt esztendőös királykisasszonyt, »az istenek legszebb kezek mívét.« Egy hatalmas szónoklatot intézvén hozzá, megvédélmezte saját emberei ellen s szívében halálos szerelemmel vonúlt vissza. A beszéd, melyet Orondates az anyakirálynénak, Sisigambisnak mondott, s a melyből az egész regény stíljét megítélhetjük, a következő: »Asszonyom, nem lehetne hibámat, melyet az éjtszaka okozott, hogy ellenetek tettem, megengedni, ha annak setétsége nem mentené előttetek; és ha nem esküdném minden istenekre, hogy ha esmértem volna nemeket és állapotjokat azoknak, kik ellen halálosan vétkeztem, inkább magam végeztem volna életemet, hogysesm őket nyugodalmokban megháborítsam; és csak vétkemnek reménylhetném bocsánatját, nem kiméleném sem véretem, sem pedig életemet annak eltörlésiért; de mivel azt már késő változtatnom, végyed jó neven Asszonyom, ha azon kérlek benneteket, hogy vessétek ki elmétekből azt az ijedséget, melyet illetlen előttetek lett megjelenésem öntött szívetekben. Mindnyájan, kik velem vannak, nékem engedelmeskednek, és mind ők, mind pedig magam örömmel fogunk benneteket

a királynak visszajöveteléig magunk tulajdon népe ellen oltalmazni, csekély szolgálatunknak semmi egyebet jutalmául nem kívánván: hanem hogy csendesítsétek elrettent szívetekeket, melyeket noha nem szántszándékkal, mindazonáltal embertelenül ijesztettünk.« E szónoklatot Orontates perzsiai nyelven tartotta, »melyet úgy tudott, mintha tulajdon persepolisbéli lett volna.« Az ókori világnyelv, melynek ismeretét Calprenède ép oly nélkülözhetetlennek tartja egy mívelt scythiai herczegnél, mint korában a francziát.

A háborúskodás szünetelvén, a szerelmes herczeg elhagyja atyjának seregét s álöltözetben, Orontes név alatt, imádottjához a perzsa udvarba siet. Itt egy lovagjátékban kitünteti magát: Dárius minden szívességgel, fia Artaxerxes pedig forró barátsággal fogadja; csak Statira marad egy ideig hideg hozzá. Addig, míg az események arra nem kényszerítik, hogy mind bátyja előtt, mind ő előtte fölfedezze szenvedélyét és fényes származását; különböző rangúak között a szerelem a perzsa udvarban is bizonyára ép oly illetlen volt, mint Versaillesben. Orontates titkának zárát a scythák egy új támadása nyitotta fel. E háborúban ő, Artaxerxes oldalán, saját nemzete ellen harczol; de jelenléte a döntő ütközetben még is végzetes lett a perzsákra. Artaxerxes, barátja kedvéért, kimélni akarja az ellenséget, mulasztásokat követ el, elesik s ezzel a csatát is elveszti. Orontates sebekkel borítva és gyászba borúlva siet vissza Dáriushoz, kinek trónját és birodalmát ezenközben még nagyobb veszély fenyegeti: a macedon Nagy Sándor támadása. A scytha herczeg segítsége nem sokat használ ebben a háborúban sem, melynek mozzanatait a romantikus színek pazarlásával festi a regény. Az Issus melletti ütközet elvész s a perzsa királynék Nagy Sándor fogságába kerülnek. Orontates felkeresi őket s míg

Sándor nagyságán csodálatra gerjed, kedvesével találkozásának örömeit féltékenykedés zavarja. Szabadítására törekvő kísérletei sem sikerülnek s Dáriusnak arbelai csatavesztése és halála után kétségbeesve tér vissza Scythiába. Itt azonban atyja, hazaárulása miatt, börtönbe vetteti s csak két év múlva, idegen kegyeltjének Arsacesnek bukása után, bocsátja szabadon. Egyszersmind megteszi a macedonok ellen induló scythia sereg fővezérének. E hadjáratban tudja meg Orondates egy foglyúl esett herélttől, hogy Statirával az ármánykodók elhitették kedvesének hűtlenségét s a királyleány, ezen való haragjában, Nagy Sándor feleségévé lett. A herczeg kedvesének fölkeresésére indul s Susában sikerül is találkoznia vele. Szerelmi kétségbeesésében meg akarja magát gyilkolni Statira előtt, kiből erre szintén kitör rejtett szenvedélye, bár a legválogatottabb szavakban és körmondatokban. Az elszakadt szeretők újra megértik egymást s egyesülni törekszenek; de csak a legszigorúbb lovagiasság és tisztesség útján. Orondates előbb megmenti Nagy Sándort a vízbefúlástól, azután utána siet Babylonba, hogy párbajra kényszerítse Statiráért. Útközben az Euphrates partján találkozik Lysimachussal, ki meg Statira testvéreért, Parisisért eped. A regény voltaképp e találkozással veszi kezdetét s az eddigieket (két kötet) Orondates szolgája, Araxes beszéli el Lysimachusnak.

Vonjuk rövidre a bonyolult történetnek hátralevő részét. Nagy Sándor nem várja be lovagias ellenfelét, hanem mielőtt ez Babylonba érkezhetnék, meghal, birodalmát vezérei zsákmányaúl hagyva. Következnek a legszövevényesebb fondorlatok, melyeket, a szeretők sorsát illetőleg, a görög Perdicas s a perzsa Roxana vezetnek. Amaz kegyeltje, ez felesége volt Sándornak. Perdicas Statirába szerelmes, míg Roxana Orondatesért ég. Ők ketten termé-

szetesen mindent elkövetnek a szerelmesek törekvése ellen. Roxana el akarná emésztetni Statirát, kit azonban Perdiccas a maga számára kívánna megmenteni. Így nem nagy egyetértés uralkodik Babylonban, mely előtt Lysimachus ostromló serege táboroz. A táborban találkoznak a következők: Orondates, ki Statirát szeretné hatalmába keríteni, míg Lysimachus Parisatisért, Hephaestion özvegyeért küzd; Thalestris amazon-királyné, ki kedvese után kelt útra s ide téved; Orondates huga, Berenice, ki csak imént szabadult ki rablójának, Arsakomesnek, kezeiből; azután Berenice kedvese, Artaxerxes perzsa herceg, kiről kiderült, hogy annak idején nem halt meg a scythák elleni csatában, hanem hosszú ideig Arsaces név alatt Máté király udvarában élt, s ép úgy hazája ellenségét szolgálta kedvese kedvéért, mint Orondates. Mindezek nem maguk jönnek, hanem a mint egymásután megjelennek, rend szerint elmondván életök sorát, egy-egy végetlen hosszaságú epizódot czepelek magukkal a fő cselekvény folyamába. Babylon ostroma folyik; de Orondates, egy összeütközés alkalmával, a várbeliek foglyául esik. Odabenn aztán folyik a visszavonás. Perdiccas szeretné megöletni, mint vetélytársát Statiránál, míg Roxana védelmére kel s a maga részéről Orondates kedvesét, Statirát, kívánja feláldozni. Ezt meg Perdiccas nem engedi. Kiűt a visszavonás: a védők közül Perdiccas és Roxana emberei egymás ellen fordulnak. E kedvező körülményt felhasználják az ostromlók, benyomúlnak Babylonba s halálos veszedelmökből megszabadítják Orondatest és Statirát. A harcban Perdiccas Orondates kezétől esik el, Roxana pedig visszatér Macedoniába. Lysimachus elveszi a sóvárgott Parisatist, míg Orondates Statiráját haza viszi Scythiába, hol Máté király halála után ők jutnak trónra. Artaxerxes is megkapja.

Berenicét s Arsaces név alatt a parthus birodalom alapítójává lesz.

E történet, a heroikus regény-irodalom legkiválóbb alakjának legkedveltebb munkája, tanulságos képviselője a szellemnek, mely ezt az egész irányt áthatotta. Nem egy mozzanatában érezzük már azt a fuvalmat, mely a franczia klasszicizmust csakhamar megérlelte. Arisztoteles, a föltétlen tekintélyre emelkedett művészeti törvényhozó, adja a tanácsot, hogy a tragikus költő dicső nemzetségekből eredett kitűnő férfiakat válaszszon hősökül. E tanács az elbeszélő költészetre is törvényül vitetik át, s regényíró társaival együtt Calprenède is minden áron a fenséges hatására törekszik. Fenséges tárgyakat választ, az ókor világraszóló eseményeit; fenséges tetteket, fenséges érzéseket, fenséges tulajdonokat rajzol. De a fenséget nem abban keresi, hogy az embert emberi valójában és határozottságában mutassa rendkívülinek, tehát az élet színében s a való határai között; hanem személyeit, csak egyes, kevés számú fényes tulajdonok képviselőivé teszi, egy színre bemázolt óriás bábokká. Ez Orontesek semmi egyebek, mint a testet öltött szerelem és hűség. E felfogásból természetesen következik az előadás sajátságossága: az állandó pathetikus hang. Maga a *Kasszandra* is szinte kimeríthetetlen forrása az ékes beszédeknek, pompás szónoklatoknak, díszes és hízogó szóváltásoknak s levél-példányoknak minden kigondolható esetekre. Csupa választékos olvadozás, méltóságos rátartás, a kimért periodusok szakadatlan és végetlen egymásutánjában. Könnyű elgondolni, mivé teszi e széptani elmélet, ez életfelfogás és e stíl a történetet és életet. Már képeiben, leírásaiban a legsajátosabb anachronizmusokkal zavarodnak össze: az ó-kor, melynek álarczát viselik, a lovagvilág, melynek

erényeivel kaczerkodiknak s az új francia élet, melynek benyomásait kívánják visszatükrözni. Antik, középkori s XIV. Lajos idejebeli erkölcsök, szokások, szavak, fegyverek, ruhák a legképtelenebb összevisszaságban. Csak az első lapokba tekintünk: Lysimachus, Nagy Sándor hadvezére, szerelmi bánatának jeléül fekete fegyverzetet visel, párbaját megviván Perdiccasszal, könnyekben tör ki kesserve s szemeit az égre emelve sóhajtozik; míg Orondates kedvese elvesztésének hírére egy egészen modern sikerű azaz sikertelenségű öngyilkossági kísérletet tesz; — és így tovább. Míg így egyfelől már alapvető széptani eszméjük szükségkép meghamisít minden történetet, melyet nem csupa fenséges erények és fenséges bűnök mozgatnak s a mely nem csupa fenséges tettekben fejeződik ki: más felől a francia élet átvitele távol múltba és távol földre, folytonos képtelenségekbe keveri őket, Calprenèdet és társait; a jellemeket pedig a hízalgő általánosságban való színezés megfosztja valóságoságuktól. Nemcsak fő tárgyak, hanem majdnem kizárólagos indítékuk a szerelem. Ez kétségkívül tisztesebb, illendőbb, mint a milyen középkori novellákban és regényekben volt. De e tisztaság, e tartózkodás, ez erkölcsi avatás nem úgy jelenik meg, mint általános erkölcsi követelmény, mint az ember valójának eszményi bélyege, hanem csak mint a lovag, mint az udvari ember társadalmi állásának, rangjának következése; nem mint egy érzésnek, egy viszornak általában eszményi felfogása, hanem csak mint az illendőséggel, a jó modorral való megalkuvása.

A hanyatló klasszikai világ tárgyas költészete a regényben a szerelmet emelte uralkodó motívumává. Heliodor regénye, a *Theagenes és Charikleia*, 1547-ben jelent

meg Amyot fordításában¹ s egyikévé lett a klassziczizmus felé hajló francia szellem irodalmi mintáinak. Az írókra és közönségre tett hatásának érdekes rajzát s részletes bizonyítékait adja Dunlop és Villemain (*Études de littérature*). Csak egyet említünk. Racine, kitől deák korában tanárai elkobozták a mohón olvasott regényt, a mint még egyszer hozzájutott, hogy többé ne kelljen megválnia tőle, megtanulta könyv nélkül az egészet. E munka hatása alatt és példájára lett általánossá a francia heroikus regény fő tárgya: a kitartó szerelem megpróbáltatása. Calprenède s a többiek is mind ezt variálják és szövik át hamis történeti vonatkozásokkal. A szerelmesek ezer akadálylyal kénytelenek megküzdeni, míg összekeverülhetnek; ezeknek az akadályoknak sora: a regények cselekvénye. A bajok, melyek a szeretők boldogulását hátráltatják, legfőképp és rendszerint szintén szerelemből folynak, a mások viszonzatlan szerelméből irántuk, szerelmi féltékenységből és vetélkedésből. A bonyolításnak ez a kedves motívuma is Heliodorra vezet vissza. Ennél ott van Arsake, ki Theagenest szereti s vetélytársának Charikleának vesztére tör; a *Kasszandra* fő cselekvényében a Statirába szerelmes Perdiccas s az Orondatesért égő Roxana. Orondates neve is a trikkai püspökre emlékeztet, kinek egyik fő személye, az egyiptomi satrapa, Arsake férje, viseli e nevet.

A fejlődő regény formáját vizsgálva, fontosak a szerkesztés módja, az érdekkeltés eszközei, a megoldás saját-szerűsége. Milyennek mutatják ezek a heroikus regénynek

¹ Az eredeti görög szövegnek első nyomtatott kiadása sem sokkal régebb: 1535-ben Bázelen készült. Obsopoeus Vincze rendezte sajtó alá egy katonától vett kódexből, melyet az Mátyás király budai könyvtárából rabolt el.

belső formáját? A görög és római epikai kompozíciónak azt a sajátságát, hogy a történetet a közepén szokta kezdeni s az előzményeket azután úgy szövi utóbb bele, Heliodor is átvette, s Heliodor példájára a heroikus regény is. A cselekvény folyamának valamely érdekes mozzanata képezi a bekezdést; az *Aethiopikák*ban az egyiptomi rablók támadása, melylyel Theagenest és Charikleiát hatalmokba kerítik, a *Kasszandrán*ban Orondates és Lysimachus találkozása az ostromolt Babylon előtt. Calprenède még abban is megegyezik Heliodorral, hogy hőseinek korábbi történetét (e regényeknek, tárgyuk természeténél fogva, mindig egy pár hősük van, egy szerelmes pár) valamely mellékszemélylyel mondatja el; ennél Kalasiris, amannál Araxes, Orondates szolgája az elbeszélő. Nem épen szerencsés mód, különösen mikor érzelmek fejlődéséről van szó, melyek keletkezését, hullámzását, növekedését természetesen festhetik maguk a hősök vagy az író, de csak erőszakolva egy harmadik, főkép egy alárendelt személy. Az ilyen, múltra vonatkozó elbeszélésekkel át meg át van szöve a heroikus regény, jóformán az epizódok mozaikjából összeállítva. A mint egy személy fellép, következik élete történetének sokszor kötetes epizódja; csak ennek meghallgatása után térhetünk át ismét a főcselekvényre, míg egy újabb fellépő személy újabb epizóddal útunkat nem állja. Így aztán minden egyes regény voltaképp regények és novellák gyűjteménye. Calprenèdenek még egyik sajátsága az, hogy folyamatban is rendesen három főbb cselekvényt, azaz három szerető pár történetét vezeti. Így tesz *Kleopatrán*ban, így *Kasszandrán*ban is: Orondates és Statira, Lysimachus és Parisatis, Artaxerxes és Berenice viszonya egymás mellett halad.

Az érdekköltés eszközei között nagy szerepet játszik az

arisztotelesi peripetia, a sorsfordulat szerencséből szerencsétlenségbe és viszont. E tekintetben Calprenède kitűnő érzékkel választotta meg tárgyának történeti háttérét. A perzsa birodalom bukása, a hatalomnak, dicsőségnek, fénynek legmagasabb polezáról, a hanyatlás előkészítő átmenete nélkül, hirtelen romba dülése: a történelem legmegrendítőbb jelenségeinek egyike. Az egyesek sorsát is folyton ellentétek közt forgatja: Orondates most egy ragyogó udvarnak ünnepelt lovagja, majd sínylődő rab, azután győztes hadvezér, ismét sebesült fogoly, végül hatalmas és boldog uralkodó. Azután az anagnoriziseket, a megismerés jeleneteit, egész iskolájával együtt annyira eltanulta Calprenède a görögöktől, hogy minden határon túl visszaél velök. Ez álarczos játékokban mindenki másnak adván ki magát, mint a kicsoda, fölvelt szerepeiből újabb szerepbe menvén át, álneveit újabb álnevekkel cserélve fel: a megismerési jelenetek természetesen egymást követik. Hőse eredetileg valamely francia úr, kinek a regényben ókori nevet ad. A történet bizonyos részleteiben alakoskodni lévén kénytelen, új nevet vesz föl s másod sorban alakoskodik. Az ismeretleneket, a kik mintái voltak, elnevezi Orondatesnek, Artaxerxesnek, Kasszandrának; ezek utóbb Orontes, Arsaces, Statira nevet vesznek föl, tehát álarczuk fölé még egy másik álarczot tesznek. Megesik az a furcsaság is, például Statirán Polemo házában, hogy korábbi nevét, Kasszandrát, azért veszi fel újolag, hogy se az eredeti Kasszandrának, se Statirának ne ismerjék föl. Az álarczok a történet vége felé természetesen egymás után hullanak le: az anagnorizisek egész során át.

A mint a bókók és affektáció világa Franciaországban komorúlni kezdett, a heroikus regényeknek is el kel-

lett vesztetiök talajokat. Mesterkedéseik, fenségnek kiadott felfújtságuk, hamis érzéseik és képtelen jellemrajzaik, pathetikus dikciójok s végtelen terjedelmök kifárasztották a közönséget. Tuczatszámra duzzadó köteteiktől mindenki visszaborzadt s divatjok, a mint már részletesebben le is írtuk, gyorsan enyészett. De egy ideig még valami sajátos árnyéklétben tengődtek: a kivonatok formájában. Így a *Kasszandra* tíz kötetéből is Larocheaucoult Sándor Miklós 1752-ben egy három kötetes kivonatot adott; meséjének egy rövidebb vázlata is jelent meg még 1780-ban a *Bibliothèque des romans*ban. Báróczi munkája is csak félig-meddig mondható fordításnak, inkább kivonat. A nagyszámú leveleket, czédulákat szóról szóra fordította, a többit olyanformán, hogy az eredetinek egy-egy elolvasott ívét néhány lapon adta vissza. Így aztán az ő kisebb hét kötete nem tesz ki többet a franczia tíz vaskos kötetnek felénél.

IV.

Calprenède-től Marmontelig. — Báróczi többi fordítása.

Calprenède regényét már Kazinczy is »ízetlennek« mondja és sajnálja, hogy Báróczi reá pazarolta erejét s nem mindig a Marmontel meséihez hasonló »remekművek« másolgatására fordította. Ma a kettő között alig érezzük már ily nagynak a különbséget. Egymás mellé állítva s Báróczi összes művei között egymás után olvasva őket, alig képzeljük el a francia regény fejlődésének azokat a nevezetes mozzanatait, mélyre ható változásait, melyek a Calprenède-féle mesterkedés s a Marmontel-féle mesterkedés közé esnek.

Az az öntelt és fenhéjázó, cziczomás és tudákos világ, mely a heroikus regényben maga-magát kaczerán bámulta, már XIV. Lajos uralkodásának végén szemmeláthatólag süllyedni kezdett. Egymásután köszöntöttek be belső romlásának s egész valója igaztalanságának félreismerhetetlen jelei. A minek egykor mutatta magát: a fenség és erkölcs, egyre inkább és inkább a képmutatás álarczainak bizonyult. A nemesebb költői tehetség kezdte lerázni nyakáról e férges rend békóit. A regény is szakított vele, hogy ez összeomlásra ítelt világ hiúságának hízelegjen. Mielőtt eljutott volna odáig, hogy filozofiai és politikai irányzatú termékeiben, Voltairenél és társainál,

gúnnyal és szenvedélyvel ostromolja intézményeit, a visszahatás képeit már sokkal korábban feltünteti. A nem egész találó kifejezéssel elnevezett *családi regény* szakit elődjének hamis felfogásával és nagyzó stíljével, sőt nyelvére nézve is, például Marivauxnál, az ellenkező végletbe esik. A reakció élénken, s genális frissességgel és erővel jelenik meg már Lesage regényeiben, a *Sánta ördögben* s a *Gil Blasban*. A fenséges köröknek gólyalábon fölötünk lépkedő bábuí után a természetes, gyarló emberek nyüzsgő sokadalma. Az életet inkább egy keretbe foglalt tükördarabok sokaságában, mint valamely egységes cselekvény formájában mutatja; spanyol eredetije után inkább a középkori keretes elbeszéléseket fejtí művészibb formába, mintsem elődei nyomdokán a klasszikai regény hagyományaira támaszkodnék. E forma különösen alkalmasnak mutatkozik céljára, mely az élet felmutatása a maga véghetetlenül tarka változatosságában, s az emberé a maga jó tulajdonaival és gyarlóságaival, sikereivel és bukásaival. A képek változatos és gazdag sorozata, melyet nyújt, ép oly finom megfigyelőnek, mint eleven előadónak mutatja. A francia szellemnek pathetikus vonása eltűnni látszik alakjában, hogy helyet adjon egy másik, nem kevésbbé francia sajátságának, a gaieté française-nek. A világ az ő szemeiben nem fenséges többé, sőt inkább oly gyarló, hogy szinte javíthatatlan. Kritikusai, különösen a németek, erkölcsi közönyt vetnek szemére, de nem egészen méltányosan. Igaz, Lesage sem nem vádaskodó moralista, sem nem ostorozó szatirikus: mosolyogva leplezi le az emberi gyarlóság számtalan nemét; de az önismeretre vezetésben is van erkölcsi célzat s ezt a derék Lesage ugyancsak gyakorolta. Magyarúl ismertették Vajda Károly (*Lesage*, 1885.) s a *Sánta ördög* újabb fordításához írt

bevezetésében Varga Bálint. Asmodi, a sánta ördög, tarka képtárának egy régibb magyar bemutatója is akadt. Egy névtelen lefordította kivonatosa s kiadta Pesten, 1803-ban Eggenbergernél *A sánta ördög: elmefuttató könyv* címmel. Tájékoztató bevezetést Schedius Lajos írt hozzá. Ime Lesage regénye, kit Hettner, tartalmára nézve, az első oppozicionistának, alakjára nézve pedig az első realistának nevez a francziáknál.

Utána ez egyre terjedő és gyarapodó műfaj mind jobban távolodik az üres általánosságtól s egyre jobban belemélyed a szív életének rajzába. E téren olyan nevezetes írók állanak elő, mint Marivaux és Prévost d'Exiles. Amazt »a szív metafizikusának« neveztek korában s előzőit tekintve, nem méltatlanul. *Marianne*ja már az előtérbe nyomuló polgári életnek egy fejezete; bevégzetlenségében is egyik legérdekesebb terméke a múlt századi francia regénynek. A női léleknek eladdig példátlanul finom elemzését nyújtja s a korabeli társadalomnak uralkodó gyarlóságait és bűneit kitűnő jellemrajzokban testesíti meg: a hiúság tévedései, a képmutatás és élvhajhászat alacsonyysága, a gazdagság szemtelensége, a hatalom és rang követelőzése és erőszakossága, a külsőséggé lett vallás erkölcsi visszássága mind elvonóznak előttünk. Az ártatlanság küzdeni kénytelen benne egy süllyedő kornak minden hatalma ellen. Nemcsak felfogása, stílje is ellenzék a régi divat irányában. Ennek pathetikus affektációjával szemközt Marivaux mindig természetes, sőt naiv akar lenni, de túlmegy a határon, s épen naivságában lesz sokszor keresetté, csinálttá s ismételtetéseiben tartalmatlanul bőbeszédűvé; így jut a precziózók szomszédságába: a *mari-vaudage*. Abbé Prévost hevesebb képzelete némi romantikus elemeket vitt a családi regénybe. Regényeiben gazdag,

színes, sokoldalú élet játszik. A szenvedély mélységeibe élesebb szemmel látott be minden elődjénél s Dunlop azt jegyzi meg róla, hogy a tragédiát vitte át a regénybe. *Manon Lescaut* a feltalálás erejével, a megfigyelés hűségével s az elbeszélés egyszerű, természetes szépségére mindig példányszerű költemény marad. Konczepcziója valóban mélyen tragikus: a szenvedélyes szerelem ösereje küzd a szívben a társadalom divatos romlottságaival; ezek nem győzik le amaszt, hanem meggyalázzák; s a szűz természet, melybe menekül, csak temetőt adhat a bukott leánynak.

Ez irány mellett, melynek a mi irodalmunkban viszhangja nem volt, párhuzamosan egy másik is fejlődött, művészi tekintetben alábbvaló, erkölcsiben pedig alávaló. Az orleánsi herczeg regensségével bekövetkezett a kor, melyben a franczia előkelő világ nem erényeivel hivalkodott többé, hanem bűneivel. Az udvarnál s a főrangú körökben az érzéki élvezetek korlátlan hajhászása harapózott el, az egyetemes felfordulást készítvén elő. A libertinage, a legmagasb polczról mintegy szentesítést nyerve, divattá lett. A vétek, melynek kezében volt a hatalom, ép úgy megtalálta az irodalomban hízelgőit, mint korábban az affektált nagyság. Különösen a regénynek egy újabb fajtájára nyomta rá bélyegét. Az ifjabb Crébillon, a tragikai költő fia, volt megalapítója ez irodalomnak. Regényei egy ideig nagy kedvességben állottak, főleg személyes vonatkozásaiknál s amaz elegáns külsőnél fogva, melybe az erkölcsi telenség képeit öltöztették. Az íróknak egész serege lépett nyomába, hevesek, könnyelműek és romlottak, durvábbak és finomabbak, tehetségesebbek és silányabbak. Mind a korlátlan élvezettant hirdetik, a legmocskosabb jeleneteket festik s az embernek legnemtelenebb ösztöneire hivatkoznak. Az eszmény nevetségessé lesz

előttök, s erkölctelenségek nemcsak abban nyilatkozik, a mit elmondanak, hanem talán még inkább abban a hallgatag ítéletben, a mint elmondják. Kifejezett czéljaik között is ilyenek fordulnak elő: a gondviselés hitének megrendítése, a prostituczió megnemesítése, a tapasztalatlanság oktatása az érzéki élvezetek legkárhózatosabb nemeire. A *fajtalan regények* száma rohamosan nőtt s színvonaluk hihetetlen mélyre süllyedt. Míg Rétif de la Brétonne, mint ma Zola, a természettudományok módjára és hasznára akarja regényeiben elemezni az embert és emberi társaságot, de Sade marquis *Juliette*-je a legmélyebb süllyedés példájául szolgálhat. A legviSSzataszitóbb kicsapongások meztelen képei, melyekkel e könyvek tele vannak, úgy jelennek meg, mint maguktól értetődő dolgok, mint az élet természetes folyása. Kiadás kiadást ért belőlök s német fordításaik és utánzataik is nagy számmal készültek. Magyarról nem igen tudunk. Hogy verses dolgozatokban s különösen kézirati munkákban nálunk is nem ritkán ment túl az illő határán a pajkosabb jókedv, az bizonyos. Aranka Györgyöt egy költői levelében még is feddi ilyenekért gróf Teleki József.¹ Sándor István *Sokféléléjének*

¹ Teleki 1792-ben írt s a Magyar Múzeum második kötetében megjelent epistolájának (*Egy jó magyar poétának verseiről keresésére tett ítéletem*) végső két sora különösen érdekes. A véletlen játékánál fogva úgy hangzanak e, közel száz éve írt sorok, mint valami jóvendőmondás költészetünknek egyik legnagyobb alakjára, kinek nevét, születése előtt éppen huszonöt évvel, szójátékra használja. Elmondván Teleki, hogy nem tudja szeretni a rosszat szépségeért, hogy nem talál kedvet a szemérmetlenben s elhányja a könyvet, melyet fia vagy leánya nem olvashat: így végzi:

Bezzeg a mely szépen, ha olyan jól szólnál,
Akkor nem Aranka, hanem Arany volnál.

1791-diki folyamában van egy *Istók és Kata* című novella, mely határozottan magán viseli a francia lascivitások szellemét. Félig versben, télig prózában írva, oly erkölcsi cinizmussal meséli el kényesnél durvább történetét, minőre az időtájt irodalmunkban aligha volt példa.

A francia regény, fejlődésének e főbb irányai mellett, időről-időre hódolt közönsége romantikusabb hajlaimainak is s vissza-visszatért a történeti tárgyakhoz. Ezeket azonban már Lafayettené, a *Princesse de Clèves* szerzője, másképp kezdte felfogni, mint a heroikus regény művelői. Ő is hercegekkel és hercegnékkel bajlódik; de személyeit már nemcsak maga a rang teszi ki és határozza meg. Calprenède és Scudéry kisasszony, jóllehet mindig a szív ügyeivel vesződnek, voltaképp keveset törődnek a szív vizsgálatával és megindításával. A szeretők, az ő történeteikben, többet gondolnak az elmés ötletekre, keresett szó-játékokra és bombasztos frázisokra, mint arra, hogy igaz érzéssel igaz érzést ébresztszenek. Lafayettené, bár sokban emlékeztet elődeire, de a természetesen művészi irányában jelentékeny haladást képvisel: érdekesebb jellemeket törekszik festeni s a méltósággal gyöngédséget párosítani. Az utána következő történeti regények írói is ezen az úton igyekeznek előbbre. Törekvésök, nemcsak hideg csodálkozásba ejteni, hanem meg is hatni olvasóikat. A szellem, melylyel a múlt eseményeit és alakjait felfogják és lefestik, nem a régi többé. A fenséges helyett inkább az érzelmesben keresik a gyönyörködtető, nemesítő, emelő hatás forrását. Ezt vetik mintegy ellensúlyúl a frivol irány

Döbrentei a *Közhasznú Esmeretek Tárában* (1831.) szintén idézi e verset, de úgy látszik, csak hallás után vagy emlékezetből, mert helytelenül.

ellenébe. Az érzelmes azonban nálok nemcsak ellentétéül jelenik meg a divatos erkölcstelennek, hanem előkészítőjeül, útegyengetőjeül az erkölcsi, társadalmi rend megújításának. Ama filozófiai doktrináknak lesz költői hirdetőjévé, a vallási türelem, emberszeretet és természeti jogok eszméinek, melyek a gondolkodók világában már általánosakká lettek s a költészetben is majd a jelen viszonyokra vonatkozó szatira, majd meg a szentimentalizmus hangján jelennek meg, mely egy áhított és képzelt ideális világ után sovárogo.

Az utóbbi irányban válik ki Marmontel János Ferencz (1723—1799.), kit korának nagyjai s közönsége egyaránt kitüntetésekkel halmoztak el. Pompadournak különös kegyeltje volt, de barátja Diderotnak és D'Alembertnek is, s dolgozótársa az *Encyclopaediának*. Szerkesztette a *Mercur*et, melyet Pompadour kegyéből kapott meg, de utóbb elvesztett, egy szatira írásának gyanúja miatt. 1763-ban tagjává lett, mint Báróczi mondja, »a francia nyelv-mívelő főiskolának« azaz az akadémiának; Duclos halála után pedig Franciaország történetírójává.

Marmontelnek nagy számú történeti, eszthetikai és drámai munkáit mellőzve, csak regényeire és novelláira térünk, melyekkel irodalmunkban is bőven be van mutatva. 1767-ben megjelent *Belizárja* (egyik magyar fordítása Zalányi Pétertől, a másik b. Vargyasi Dániel Istvántól) s az épen tíz évvel utóbb közzétett *Inkákja*, történeti tárgyukba filozófiai célzatot öntenek. Ez látszik fő dolognak bennök, a historia által nyújtott mese csak keret vagy alkalom. Az erkölcsi, vallási és politikai fejtegetéseknek ilyen keretétől szolgál az elsőben a bizanci hős viszonytagságos sorsa, a másodikban az inkák perui birodalmának pusztulása. A spanyol hódítók embertelenségében, a

szegény mexikóiakkal és peruiakkal szemközt, az emberi jogok megtapodását sújtja, a civilizáció barbárságát, míg a béke istenének nevében elkövetett kegyetlenségek képeivel a fanatizmust ostorozza. A fanatizmusban ismerte föl a hajnalodó, öntudatra ébredő emberi jogérzet szabadságának első és leggyűlöletesebb ellenségét. Az inkák gyászos sorsa: egy tanulság a sok közül. Marmontel könyve yoltakép sem nem történet, sem nem regény, hanem keveréke a kettőnek művészi terv és egyenletes előadás nélkül. A tendenczia elnyomja benne az elegáns elbeszélőt és helyet ad a rhetornak. De helytelen lenne őt, mint Wolff teszi, minden munkájában ennek és csak ennek jellemezni. Az irányregények legkiválóbb írói is, egészen Eötvösig, helyenkint majdnem kikerülhetetlenül szónokokká lesznek a nélkül, hogy különben jó elbeszélők is ne lehetnének. Az eszme, mely képzeletöket megtermékenyíti, s ihleti és vezeti őket, a cselekvény bizonyos mozzanatait által olyan erős kifejezésre jut, mely mintegy magától és természet szerint megszakitja az epikai formát. Ennek az eszmének minél világosabb és erőteljesebb formulázására törekedvén az író, a vonatkozások és tanulságok kiemelésére, a sugalló és vezérlő gondolat éles és hatásos feltüntetésére, az ellenmondások és kifogások határozott visszautasítására szónoki hangot vesz. E hangban az erős érzéssé lett meggyőződés tör utat magának. Nem a magyarázatnak, a bizonyítékok latolgatásának hangja az, hanem a lélek fölindulásáé, mely minél közvetlenebbül kíván nyilatkozni. Az előadásnak, a helyett hogy hidegebbé tenné azt, inkább jóleső és hatásos melegséget kölcsönöz. Igaz, Marmontel rhetorikája nem mindig ilyen természetű: stíljének regényeiben állandóbb formája s ennél fogva kevésbé közvetlen, elnyújtottabb, követe-
lőbb és hidegebb; de magában mint retorika még nem

föltétlenül elítélendő. Annál kevésbbé mondható, hogy Marmontel nem volt egyéb rhetornál.

Elbeszéléseiben, melyek már közelebről illetnek bennünket, a stíl elegáns szabatoságával, választékos csinjával az előadás élénksége párosúl, s hatásos epikai folyama csak ritkán szünetel. A szentimentális, melyhez vonzódik, bizonyos lágyságot kölcsönöz neki, mely olykor egész az édeskedésig meghigül. Szereti az érzéseknek önmagukat festő nyilatkozásait párbeszédekben vagy monologokban. De e kitörések távolról sem azok a feszes szónoklatok, galans bókolások és üres szócséplések, melyekkel a heroikus regény tele volt. A mesterkélt körmondatok felbomlanak s bár nem kevésbbé szabatos, de egyszerűbb mondatfűzésnek engednek helyet. Az elbeszélő stíl elevenisége érdekében épen Marmontel tett egy érdekes javaslatot az *Encyclopaediában*: azt, hogy a beszélgetőket jelző, megkülönböztető közbeszúrt mondatocskákat a *dit-il* és *dit-ellet*, hagyják el az írók, ezzel növekedni fog az előadás drámaisága. Novelláiban maga gyakorlati kísérletet is tesz vele, a mint magyar fordításaiban is láthatjuk. De Báróczi itt-ott önkénytelen megfélekezéssel közbeszúrja a hagyományos *mondá*-kat és *így szólt*-okat. Művészi tekintetben, gondolatra, szerkezetre s előadásra nézve, a novellák Marmontelnek leghatásosabb munkái. Első gyűjteményök, a *Contes moreaux* két kötete, 1761-ben jelent meg s európai hírre emelkedve, számos nyelvre lefordított. A négy kötetes másik gyűjtemény, a *Nouveaux contes moreaux*, az író halála után 1801-ben adatott ki. Elbeszéléseit Marmontel a *Mercure* számára kezdette írni s az elsőt, *Alcibiadeot*, névtelenül adta ki. Nagy hatást tett vele s Helvetiusnál Voltairet vagy Montesquieut sejtették szerzőjének. Egy bölcséleti gondolatot példáz benne, igazi

gall szellemmel. Alcibiadest a történet és szerencse adományai mindenek előtt kedvessé tették. De ő arra vágyott, hogy ne ezekért, hanem egyedül magáért szeressék, s egy másután teszi kísérleteit az athéni szépvilágban. De a Gógös csak a maga gyönyörűségét keresi általa; az ártatlan Glyceria vonakodik követni szülei ellenére; egy fiatal özvegy, eldicsekedvén udvarlásával, csak meghódításának dicsőségét szerette; a tanácsbíró felesége, Rhodope, szakított vele, mert fenyegetett hírét többre becsülte az ő bírásnál; utolsó szeretője, Erigone, kiköszörözte, mikor a versenyen vesztesé lett, s elébe tette a győzőt. Tehát egyik sem szerette magáért! Sokrates, kinek Alcibiades elpanaszolja baját, megmagyarázza neki, hogy az ember mindenmű adományaival együtt teszi a »magát,« s tanácsolja, hogy vegye el a kis Glycériát. Az ifjú csodálkozik rajta, hogy Sokrates neki házasságot ajánl. »Miért nem?« feleli a bölcs. »Ha feleséged okos és jámbor életű, boldog ember lélsz; ha pedig kikapó és csélcsap, úgy bölcsesé lélsz; mindenképen fogsz nyerni benne.« E történet még a leglazább szerkezetű; a többiek erősebbek s nemcsak eszméjökben, hanem cselekvényökben is egységesek. A mese rendszerint kicsiny, de kerek és nem érdektelen. Nehány egyszerű bogra kötött szál, melyet közönségesen valamely nemes indulatnak, nagylelkűségnek, barátságnak, önfeláldozásnak, hősiségnek felbuzdulása old meg. A jellemrajzok mind tipikusak; a szerelem, különösen a történeti és idilli novellákban, szentimentális ízű, de a hősiség már nem pusztán hősködés. Az új forma tágabb és részletesebb az olasz novelláknál s érzelmi indítékokban is változatosabb. Leírás igen kevés s az előadás főleg azokra a mozzanatokra fektet súlyt s azoknál szélesedik ki, melyek a

lelkiállapotok s fordulataik képét mutatják be, többnyire dialogokban vagy magánbeszédekben.

Tárgyaikra nézve a Marmontel-féle novellák nagyon különbözök; éreztetik jóformán mind azoknak az irányoknak hatását, melyek a múlt századbeli francia regényben uralkodtak. A heroikus regények ismert világába és sajátos motívumai közé is elvisz, de enyhítve egy kissé modoruk mesterkéltségét (*Lausus és Lydia, A samniumi menyegzők* Kazinczy ford.); bemutatja a boldog emlékezetű pásztori regények álöltözetű úrait és kisasszonyait (*A havasi juhászné*); az úgy nevezett családi regények jelenkori viszonyai, bűnei és erényei is megjelennek nála (*A két szerencsétlen, Leonorka, A kétség, A jó anya* Kaz.); a keleti természeti állapotnak divatos szembeállítását is megtaláljuk nála a mi művelődésünkkel (*A barátság*); sőt a korában némi kedveltségre emelkedett tündéres mesék (*A négy palaczk* Kaz.) terére is tesz kirándulást. E különnemű tárgyakat mind a hangulatnak s a morális felfogásnak bizonyos egységébe olvasztja. Érzelmes ellágyulással festi a nemes lelket s majdnem mind nemes lelkeket fest: tiszta szívek egyesülését, az erény megható önfeláldozását, jó cselekedetek sikerét. Változatosság kevés benne s szentimentális eleganciája végre kifáraszt. Novellái azokhoz a tájképekhez hasonlítanak, melyekben a hangulat a fő; a rajz hűsége és biztossága mellékes. Csupa aranyba csillanó rózsaszín s ezüstös kék.

E novellákból adott Báróczi egy kisebb gyűjteményt, *Erkölcsei mesék* cím alatt, 1775-ben, Marmontel arcképével s a francia kiadás rézmetszeteivel. A nagyrabecsülésben, melylyel kora Marmontelre tekintett, teljes mértékben osztozik ő is, s e körülmény csak még inkább apasztja bátorságát, hogy megbirkózzék fordításával. Sehol sem

szabadkozik jobban a maga csekélységével, elégtelenségével, mint e divat-szárnyára kapott író s kétségkívül jeles stiliszta bemutatása alkalmával. »Gyenge tehetségem, a magyar nyelvben a hathatós szóknak szűk volta, és ezen írásnak új módja egyesülvén, egészen kétségbeejtettnak volt czélomnak teljesíthetése iránt.« Barátai únszolják, hogy fordítsa le e szép és híres könyvet. Ő kétszer kezd hozzá s kétszer teszi félre bizalmatlanul munkáját. Csak harmadszorra bátorodik neki s állítja össze kötetét a következő novellákból: *Alcibiades vagyis a Magam, A két szerencsétlenek, Lausus és Lydia, A próbára vetett barátság, Leonorka s A havasi juhászné*. Még a kiadott szövegben sem nyugszik meg végkép; azután is simít, javít, dolgoztat rajta. Így 1803-ban *A két szerencsétlenek* egészen új fordítását adja át Kazinczynak, mely az elsónél csiszolt-sága daczára is könnyebb, rövidebb, hathatósabb. Nehány lap belőle megjelent a *Pályám emlékezetében*. A tulajdonneveket már itt Báróczi megmagyarosítja s tán az ő példájára tette ugyanezt Kazinczy a maga Marmontelében. Az 1814-diki Összes Munkák nyolczadik kötetében megjelent szöveg azonban csak az első kiadás lenyomata. Ezt a munkáját Báróczi megküldötte Marmontelnek is, ki neki Párizsból megköszönte a fordítást, melynél fogva reméli, hogy nemsokára a krimiai dámák is fogják olvasni könyvét, mivelhogy a történetírók azt állítják, hogy krimiai Tatárországban is magyarul szólnak az emberek. Ha az elméskedő francziának ez a reménysége nem vált is be s Báróczi révén a Krimbe aligha jutott el neve: annál olvasottabb és ünnepelebb volt Magyarországon.

A *Contes moreaux*t Báróczin kívül még hárman fordították. Közöttük a legelső valószínűleg Zalányi Péter, felvinczi református pap volt, ki *Belizárjának* 1773-diki

kiadásában, tehát két évvel Báróczi előtt, írja, hogy Marmontel »apróbb históriáskái közül is egynehányat rövid időn magyarul kiadni« szándékozik. A kiadásról magáról azonban nincs tudomásunk. Báróczi könyvével egy időben, 1775-ben jelent meg Kónyi János fordítása: a *Díszes erkölcsökre tanító Beszédék*, melyekben három Marmontel-féle novella foglaltatik: *Laurettéről*, *Az havasoki juhásznéról* s *Lausus és Lidie*; mind megvannak Báróczinál is. Végre Kazinczy 1808-ban Fordított Egyveleg Írásainak első kötetéül adta Marmontel *Szívképző regéit*; Báróczi után *Alcibiadest*, a *Szerencsétleneket* és *Anikót* (Laurette), először a *Négy palaczkot*, a *Samniumi menyegzőket*, a *Kétséget* s a *Jó anyát*. Mindezeket, szokása szerint újra dolgozva nyomatta ki 1814-ben megjelent Munkáji kilencz kötete közül az elsőben. Meg újra átjavítván, harmadszor is közre akarta bocsátani; de már erre nézve csak szándékát tudjuk emlékirataiból. A magyar színpadon is megjelent egy Marmontel-féle mese. Boér Sándor *Az óbester vagy a hívség jutalma* (kijött az *Erdélyi Játékos Gyűjteményben* 1793.) című öt felvonásos drámájának tárgyát Marmontel *Laurettejéből* vette.

Báróczi a Marmontel-féle *Erkölcsei mesékkel* egy esztendőben, 1775-ben még egy kötet szépprózai fordítást adott ki: a Barcsainak ajánlott *Erkölcsei leveleket*. Eredetije Dusch János Jakab (1725—1787.) német írótól való, ki Altonában tanított filozófiát és matematikát s utóbb dán királyi tanácsos lett. Színdarabjai, komikus époszai, didaktikus költeményei és regényei jóformán nyomtalanul hangzottak el; de a magyarra is lefordított erkölcsi levelek bizonyos hatást tettek. Az 1759-ben megjelent két kötetes munka címe: *Moralische Briefe zur Bildung des Herzens*; Dusch biográfusai a magyaron kívül még

három fordításáról tudnak: egy francziáról, egy hollandról és egy dánról. A könyv különböző lélekállapotoknak terjengő, szónokiasan szentimentális rajzát adja levélformában. Cínnyaszt anyjának gyűlölete elválasztja kedvésétől, Cleonétól; a szeretők szenvedéseiket, kétségeiket, reménykedéseket öntik ki leveleikben. Zikhem, ki hazájáért kápotott sebeiben haldoklik, atyjához intézett búcsúlevelében elmélkedik a dicsőséges halál vigasztaló erejéről. Styrius hűtlen kedvesének, Glycerának ad erkölcsi leczkét, melylyel megóvni kívánja a hiúság elfajulásaitól. Junius a táborból értesíti Deciuşt közös barátjoknak, Eucharisnak hősi haláláról, s kesereg a háború iszonyain. Az elhagyott Sophronia szemrehányásokat tesz a könnyelmű Phaedonnak, ki megcsalta; szintigy Zarine Zemesnek. Clymene haragos atyját engeszteli, ki nyomorba taszította el magától, mivel szívére hálgatott választásában; Zerim, a tékozló fiú, szintén atyját kérleli bűnbánatában, élete alkonyán. Epicharmus leányának, Euchariának, utolsó atyai tanácsait adja. Serena bevallja vőlegényének, Smyrnonnak, hogy nem szereti, s ez kétségbeesve válaszol jegyesének. Íme a helyzetek, melyek a levelek írására alkalmat szolgáltatnak. Ép oly természetlenek és mesterkéltnek, mint az érzések, melyeket nyilatkozásra bírnak. Képzeljük csak el a haldokló katonát, a ki hosszú és keresett periodusokkal sok-sok lapot szónokol tele a hősi halál édességéről; aztán az atyát, kinek e szónoklaton meg kell vigasztalódnia. Az érzelmes páthosz, a rhetorikus fordulatok, a nagy és mégis lágy hang: mintha a heroikus regények leveleinek, czéculáinak, beszédeinek folytatása lenne.

Báráczai előbeszédében fejtegeti, hogy e levelek azért becsesek különösen, mert az érdeklődést nem foglalják le a történet számára, a morált úgy szólván maga-magával

teszik érdekessé. De a világnak e hamis érzelmességgel festett képében sem természet, sem igazi morál nincs. Szerelem és bűnbánat, hazafiság és barátság: minden csak díszelgő affektáció. Ez a szentimentális felfogás akkor divat volt: a költői génusz már Wertherrel vajudott. Ez egyik oka a könyv kedveltségének. A másik szintén egy divat: a levélírás divata, mely amazzal különben összeköttetésben van. A levél alkalmat szolgáltat szubjektív, szentimentális ömlengésekre, s ez alkalmat a múlt század emberei oly bőven felhasználták, mint semmiféle más kor. A levélírás valóságos szenvedélyévé lett az embereknek. Az érzések kinyilatkoztatásának e kedves alakját használja Dusch. Nemcsak használja, hanem bizonyos helyzetek benső kiszínezésére mintegy önálló, külön műfajjá emeli. Korához kétségkívül olyan módon szólt, melyet ez megértett; könyvének formája is, hangja is tetszett. Kazinczy már nem sokra becsülte e leveleket és sajnálja, hogy Báróczi fordításukkal vesződött. De ő maga más véleményen volt, s írói törekvésének és stíljének természetét tekintve, egészen érthetően. Épen e szabatos és tiszta mondatszerkesztés volt az, melynek meghonosításán leginkább igyekezett; e föllengő és olvadozó előadás, az érzésnek e kimért föl és alá hullámozása, melynek visszaadása neki legjobban sikerült. Vonzódott Duschhoz, ki alkalmat adott neki, hogy ép e tulajdonait rajta gyakorolhassa és ragyogtathassa. Báróczin kívül, Sándor Istvánnak bizonytalanul jelentett adata szerint, a Dusch-féle erkölcsi leveleket lefordította és kiadta volna még 1779-ben Baranyi László, volt gárdista, utóbb debreczeni szenátor, a *Heverés párnájának* írója. Duschnak azonban egy másik munkáját, a *Tiszta és nemes szeretet erejét* (Orestes és Hermione) lefordította s 1789-ben közre is bocsátotta Ivánkai

Vitéz Imre, pécs-kerületi iskolafelügyelő, ugyanaz, ki Spiess német regényét, a *Törpe Pétert* átültette (1790.) s Goethe *Clavigoját* is fordította.

Báróczi még két regény fordításán dolgozott 1790 táján, de a melyek csak halála évében kerülhettek sajtó alá s közrebocsáttatásukat (1810.) már nem is érhette meg.

Az egyiknek czíme: *A mostani Adeptus, vagyis a szabadkőművesek valóságos titka*. E könyvre nézve az irodalomtörténeti följegyzésekben sok zavar van. Kazinczy megvallja, hogy a munkát nem látta, s kettőnek veszi: *Új adeptus* és *Rózsikának titkai* címekkel. A kettős címet azonég regény viseli, melynek második címekül, a szabadkőműves »rózsára« czélozva,¹ meglehet hogy Báróczi eredetileg a Rózsikát szánta, de utóbb megváltoztatta tervét. E változtatásról azonban Kazinczy nem tudott s két munkának írja a két című regényt. A Rózsika innen kezdve folyton kísért a Báróczira vonatkozó följegyzésekben.² Ballagi Aladár is így adja a könyv címét s még azt a tévedést is elköveti, hogy ennek s az *Amália történeteinek* megjelenése között tíz évi közt keres. Báróczi maga írja, az utóbbi munka előtt, hogy a cenzúra *Adep-*

¹ A szeretet és hallgatóság jelképe: innen szerepe a titkos társulatok körében és elnevezései közt. Ezek egyike volt a múlt század nyolczvanas éveiben a szélhámós Grossinger által alapított s Németországon, Ausztriában és hazánk felső részén is elterjedt Rózsarend (l. Abafi ismertetését, *Hazánk* 1885—86.). A Rózsarend női titkos társulat volt, de kivételesen férfiakat is fölvelt. Szövetkezetébe tartozott Kazinczy Ferencz, apósa gróf Török Lajos, s nemes imádottja Radvánszky Teréz.

² A zavart fokozta, hogy 1808-ban csakugyan jelent meg magyarul egy *Rózika titkai* című regény, melynek szerzője Holo-sofszki Imre.

tusán, »kigyót gyanítván a zöld fű alatt«, olyan változtatásokat kívánt tenni, melyekbe nem egyezhetett bele. Így hát mind a két könyvének megjelenésével jobb időkre várt, s a »mosolygóbb környülállások beköszöntésével« egyszerre adta őket nyomtatás alá; egyszerre is jelentek meg 1810-ben. Még nagyobbat hibáz egy névtelen irodalomtörténetíró (*Pesti Napló*, 1853), a ki az *Adeptust* és *Rózsikát* eredetieknek mondja s ezeken kívül Báróczi-nak egy francia alchymiai munkát tulajdonít. Báróczi a címlapon megjegyzi, az előljáróbeszédben is elmondja, hogy a regényt francziából fordította. Eredetijének címe: *L'adepte moderne, ou le vrai secret des Francmaçons*.¹ Eléje teszi az alchymianak azt a hosszú, hetven sűrű lapra terjedő védelmét, elméletét, történetét, mely komolyságában, hevességében oly szomorúan juttatja eszünkbe: hogy mily kiváló tehetség szinaranyától fosztotta meg irodalmunkat e tudóskodó babona, mely aranyat akart csinálni. A történet maga egészen értéktelen: egy, a francia kormány által üldözött arany-csinálónak, De la Bordnak s nevelt fiának fárasztó viszontagságaik, szenvedéseik, kalandjaik, összeshöve néhány lanya szerelmi epizóddal. Az arany-csinálók természetesen a legokosabb és legderekabb emberek, az emberiség jóltevői. De sem a szabadkőműveseknek, sem az aranycsinálásnak »valódi titkáról« voltaképen semmit sem tudunk meg. Egy szelenczében őrzött por az ólmot aranynyá változtatja; ez az alchymia titka; a nyert

¹ Báróczi több adatot nem közöl eredetijéről. A párizsi Bibliothèque Nationaleban hiába kerestettem; de a British Muzeumban rá akadtak. A könyv névtelenül jelent meg s szerzője nem is ismeretes. A címlap szerint Londonban nyomtatott »cette année aux dépens de l'auteur«. A katalogus 1760-ra teszi megjelenése évét. Csakhamar készült belőle német fordítás is.

kincseket a szenvedők javára kell fordítanunk: ez meg Rózsikának, a szabadkőművességnek titka. A kornak sajátos terminológiája szerint: filozofus, szabadkőmives és aranycsináló voltakép egyet jelent. Legérdekesebb a könyvnek az a vonása, hogy egy, a múlt században oly gyakori típusnak, a nemzetközi kalandornak, viszontagságos pályáját mutatja be. Tudósoknak, böleseknek, politikusoknak, nemzetgazdáknak, apostoloknak tartották magukat s egész Európán keresztül üldözték a szerencsét, egyszer börtönben sinlődve, majd az élet javainak bőségében úszva, erőszakoskodva és a legmagasabb erényeket hirdetve, olykor bizonyos hatalomhoz jutva, de többször menekülve a rendőrség szemei elől, ma Spanyolországban, holnap Angliában, holnapután Lotharingiában s aztán meg visszakerülve Franciaországba. Így folyt De la Bordnak s adeptusának élete sora is, kik a Báróczi által fordított francia regény hősei. Levegője az a miszticizmus, mely a felvilágosodás kora társadalmának egyik oldalát jellemzi.

Az *Amália történeteinek* szelleme már egészen német. Egy szentimentális családi történet, a *Haramiák* motivumával, melyre az Amália név is emlékeztet. Van benne egy jó és egy gonosz fiú; ez kamarás, amaz »ezeres«, azaz ezredes. A derék fiú, apjának, gróf Napkövinek, ellenére, feleségül veszi Amáliát, s ezzel alkalmat ad haszonleső testvérének, hogy őt a gróf kegyéből kitúrja. A derék fiatal asszonynak minden esdeklése hasztalan az ármánykodás ellen. A bonyodalmat a grófnak Angliából érkezett dúsgazdag öccse oldja meg. Ez elterjeszteti a hírt előbb a saját, majd meg bátyjának bukásáról. A szerencsétlenségben a »gonosz kamarás« természetesen megvetéssel hagyja ott atyját, míg a kitagadottak, a »jó ezeres« és felesége, tárt karokkal fogadják balsorsában. Miután így

kinek-kinek igazi valója megnyilatkozott, az angliai öcs sem titkolja tovább, hogy a rossz hírek csak költöttek voltak. Mindnyájan érdemök szerint boldogok lesznek; a kamarást ezer tallérral szólnak eresztik. A kis regény elbeszélése elég gyors, bár egészen közönséges. Érzelmes moralizálása: korának német divatja. E sok szép-erkölcs, szép-cselekedet, kellemetesség, szeretettel teljes tisztelet, érzékenység, mindez értékvesztett, divatból kiment szavak földézik előttünk a czopfok és arany szelenczék világát, melyben a jóság annyi volt mint az érzékenység, a könnyezés pedig tiszta gyönyörűség. E német történetet Báróczi külsőképen megmagyarosította; de csak a nevekben s még így is egészen külsőképen. Napkövi, Kígyóhonnyi, Széphonnyi, Játékhegyi: ezek a személyek nevei. Kazinczy, az ő példáján, valamivel mégis tovább ment s francziáinak és németjeinek jobban hangzó magyar neveket adott.

V.

Az »érthetetlen nyelv«.

Báróczi nyelve volt az, Marmontel meséinek fordításában, melyet a sárospataki könyvtárnok a fiatal Kazinczy előtt, érthetetlennek mondott. E nyelv valóban az akkori Magyarországon kétféle értelemben is érthetetlen volt. Érthetetlen, mint általában magyar, azok előtt, kik a köz- és magán-élet idegen nyelveihez ragaszkodtak s csak deák szónoklatot és tudományt, csak franczia s német regényt és verset tudtak képzelni. De érthetetlen azok előtt is, mint újított, fejlesztett magyar nyelv, a kiknek az új idők igé- nyeiről egy elmaradt nyelvvel szemben, a nyelvfejllesztés módjairól és eszközeiről, az egyéni nyelvgénusz hatalmáról és jogáról fogalmok sem volt, s a kik egy-egy megcsontosodott szórendi forma felbontását az igazi magyarság megbolygatásának nézték. Az ősi magyar szabadság biztosítékának tekintették s ilyenül féltették a deák nyelvet, melyen ama szabadság levelei keltek, míg a magyar nyelv bővítésében és fejlesztésében tisztaságára, eredetiségére láttak veszedelmet. A deák nyelv hivatalos uralmát Verbőczy őrizte, a régi magyar nyelv sérthetetlenségét Gyöngyösi, a magyar jogi és költői szellemnek két legnagyobb tekintélye. Báróczi megtett minden tőle telhetőt, hogy mind a két irányban megértesse magát: megértesse magyarságát azok-

kal, kik minden magyar irodalmi és tudományos kísérletet fejrázva fogadtak, s megértesse új-magyarságát is azokkal, kik a nyelv-fejlődést befejezettnek tartották.

Ez ép oly nagy, mint kikerülhetetlen, kényszerítő feladat volt rá és társaira nézve. Annak a lelkes csapatnak, mely a magyar nyelvet és irodalmat újjá kívánta teremteni, még más munkája is volt azon kívül, hogy mint költők alkotásaikkal, mint stiliszták előadásukkal hasanak, hódítsanak, példát adjanak. Védelmezniök kellett még általában a magyar nyelvet, kiküzdeni jogát, mint a nemzeti gondolatnak egyetlen hivatott kifejezőjeét, a nemzeti művelődésnek egyetlen hivatott eszközeét, a nemzeti élet uralkodó elemeét. Az írói kedvnek és tehetségnek munkája mellett, mely új magyar irodalmat akart teremteni a nyugotiak képére, új eszmékkel és új formákkal teljest, szükség volt a lelkesedés izgató munkájára, mely legalább meghallgattatást szerezzen a magyar szónak, s felforgassa a nemzeti életnek megkérgesedett talaját, hogy az új nemzeti irodalom gyökeret verhessen benne. Báróczi résztvett mindegyik munkában: a tehetségében is, a lelkesedésében is.

Az utóbbiról egy névtelenül megjelent röpirata tesz tanúságot. Az 1790-ben Bécsben kiadott munkácska czíme: »*A védelmeztetett magyar nyelv*, vagyis A deákságnak mennyire szükséges voltáról kettős beszélgetés«. De hát ki ellen kellett védelmeznie a magyar nyelvet? Nyakas magyar emberek ellen, kik nézetökkel bizonyosan nem álltak magukra a hazában. Görög és Kerekes, a Hadi és más nevezetes Történetek írói, a magyar kultúra lelkes barátai, 1789. szeptemberében húsz arany díjat tűztek ki három pályakérdés megoldására: 1. milyen ereje van a nemzeti nyelvnek a nemzeti jellem fentartására; 2. mennyire segíti a nemzeti boldogulást az anyanyelv gyarapodása s viszont

mily mértékben hátráltatja mellőzése; 3. mennyire szükséges a magyar nemzetnek a deák nyelv tudása? A felelet, melyet e kérdésekre a nemzet gondolkodása és önérzete adott, korántsem volt egyhangú; ellenkező értelműek az irodalmi válaszok is. Gáti István és Vedres István hazafias irányban feleltek: a nemzet haladását nyelvének virágzásával látták kapcsolatban, s ennél fogva a magyar nyelvnek közérvényre emelését, terjesztését és művelését sürgették, a deáknak pedig lehető mellőzését. Munkáik: *A magyar nyelvnek a magyar hazában szükséges voltát tárgyazó hazafiúi elmélkedések* címmel meg is jelentek Bécsben 1790-ben. De az ellenkező nézetnek szintén támadt két író képviselője is, kik közül a hevesebbik azt igyekszik tizenhat cikkben bebizonyítani, hogy a magyar nyelvnek folyamatba hozásából az egész haza törvényeinek és szabadságának veszedelme elkerülhetetlenül be fog következni. Mily hihetetlenül hangzik ma ez okoskodás: a magyar szabadság feltétele a magyar nyelvtől! Mily gyorsan eldöntötte a vitát az idő, melyre Bacsányi, e nézetek tárgyalása alkalmával, hivatkozik a *Magyar Múzeumban*: »Csodálkozni fognak idővel (ha a józan ész a szántszándékkal való vakoskodáson, és a hazának igaz szeretete a mellékes tekinteteken valahára csakugyan győzedelmet vehetend) csodálkozni fognak majd jobb időben születendő maradékok, miként találhatott ennyi akadályt, ennyi ellenséget egy oly világos igazság, a melyről csak kételkedni is szembeütköző tudatlanság.« Száz évvel ezelőtt az igazság nem tetszett ily általánosan világosnak; védelemre volt szüksége. A deákos magyarok ellen szálltak síkra 1790-ben Decsi Sámuel *Pannoniai Phoenixe* s Bessenyei röpiratai, más nemzetek példájából s a magyar nyelv vizsgálatából bizonyítván ennek alkalmas voltát a közügyek vitelére s

a tudományok művelésére és terjesztésére. Decsi is, mint Bessenyeinek ugyanez évben Révai által kiadott *Jámbor Szándéka*, a magyar nyelv érdekében tudós társaság felállítását sürgeti.

A bécsi szerkesztők által megindított polemiába, a tizenhat czikkos deákoskodónak felelve, résztvett Báróczi Sándor is a *Védelmeztetett magyar nyelvvel*. Az álláspont, melyet elfoglal, ma sokkal általánosabb, a nézetek, melyek mellett kardoskodik, sokkal közönségesebbek s maguktól értetőknek tetszők, semhogy a gondolkodás mélysége hatna ránk e röpiratban. De az érzésnek és felfogásnak nemes emelkedettsége, melyet nyugodtságában is lelkes előadása oly hiven tolmácsol, a nemzeti kórok nyűgeitől való menekülés meleg vágya, a nemzeti életnek forró kívánása, egy nagy jövőről való heves álmodozás s egy nagy múltnak melázó de erős önérzete: ezek gyakorolnak ránk könyvében élénk benyomást. Feltűnik klasszikai műveltsége is; a röpirat rakva van töredékekkel Horatius, Ovidius, Martialis, Tacitus és Cicero maradványaiból. Kazinczy írja *Studiumai* közt: »O benne itt egy oly bölcset, egy oly hazafit látunk, a ki csendes szögletből nézi régólta vesztére siető, habjai közt sülyvedező, de végre örvényeiből ismét kiszabadúlt hazáját, s azt nem csak nézi, hanem midőn segítségére kellett, készen kikelt, s imé újra készen kikel«. A politikai nyomás enyhülésével, ép ez időtájt, új versengésben, új ellenségeskedésben forrnak a nemzeti szenvedélyek. Báróczi bevezetésében erre az egyenetlenkedésre mutat, mint közbajaink, elnyomatásunk, hátramaradásunk átkos forrására. A könyvecske czimrajza is a két czivakodó klasszikus darut ábrázolja. Sürgeti többi nemzeti hibáink levetkezését s azután István és Aloysius között folytatott párbeszéd formájában fejt ki részletesen nézeteit. István

a magyar, Aloysius a deák mellett foglal állást. Az országok virágzásának öt feltételét tűzi ki. Ezek: 1. Fényes viselt dolgainak és egyéb tudós munkáknak a maga született nyelvén való megírása. 2. A tudományoknak és egyéb mesterségeknek, hazájában a maga nyelvén való virágoztatása. 3. A kereskedés, nevezetesen pedig az, melyet activus kereskedésnek nevezünk, és a mely a természet s mesterség productumaiból áll. 4. Az idegen nemzetekkel való maga kedveltetése. 5. A tartományok fekvése és ég-határozatja. Röviden: erkölcsi, gazdasági és természeti föltételek, melyek hazánkban mind megvannak vagy könnyen megszerezhetők lennének, csak akarat és kitartás kellene hozzá. A tizenhat ellenző állításhoz képest tizenhat szakaszra osztott fejtegetés ment minden egyoldalúságtól: Báróczi nem ellenzi, sőt kívánja a deák nyelvnek megillető művelését, csak jogtalanul bitorolt helyét követeli a magyarnak. Királyával, gyűlésein és könyveiben a maga nyelvén szóljon a magyar! Végül a nemzeti nyelv művelésére s a közerkölcsök nemesítésére a nemzeti színügy felkarolását ajánlja, melyet ellenfele, ki leginkább a katholicus egyház szempontjaiból indul ki, szent borzalommal hallgat. A röpirat, mint már mondtuk, név nélkül jelent meg. Báróczi végig névtelenül beszél, mert csendes és mély lelkesülésével csak egy név dicsősége lebeg előtte: a magyar névé. Minden más mellékes, a magáé leginkább az.

Azonban nem az izgatás tere, hanem a másik, a nyelvművelés az, melyen Báróczi hervadatlan koszorúját aratta. Bátortalansága, talán önismerete nem engedte, hogy eredeti íróvá legyen. Egy költői levelet (*Bessenyei György Társaságában*), a Kazinczy által említett *könyörgéseket*, s nyelvügyi röpiratát kivéve, mi eredetit sem adott ki. Csak fordított, még pedig nem is halhatatlan munkákat; tisztán

és egyedül írásainak nyelvi oldalával, mint stiliszta, mint nyelvmívelő kívánt szolgálatot tenni. S ma eredetijeit, az egykor Európaszerte ünnepelt Calprenèdet és Marmontelt, egyedül ő, a fordító tartja még nálunk emlékezetben; eszméik, rajzaik, stíljök annyiban érdekelnek, a mennyiben Báróczi s általa szépprózánk fejlődésére hatottak; csak az ő kedvéért olvassuk őket.

A francziáknak is van egy halhatatlan írójok, a ki szintén egész életében csak idegen gondolatokat tolmácsolt: Amyot Jakab, auxerre-i érsek, Plutarch fordítója. Ő is csak fordított, de úgy, hogy a franczia irodalmi stíl alakulására alig gyakorolt valaki nála nagyobb és jótékonyabb befolyást. Ugyanazok a magasztalások hangzanak feléje, mint Báróczi felé, s nem kisebbek, mint Sainte-Marthe, Huet és Vaugelas halmozzák el velők. »O a mi breviáriummunk!« kiált föl Montaigne. Szakasztott ez a helyzete Báróczinak is, csak hogy ő kétszáz évvel később tevette azt a szolgálatot nyelvének, a mit Amyot a francziának még a XVI. században tett. Az új magyar prózai költészet stíljét ő alapította meg. Ma már, munkásságának és hatásának tetőpontja után több mint száz évvel, alig méltányolhatjuk teljes mértékében maga választotta szerény dicsőségét. Nagy gondolatok, megragadó érzések, maradandó alkotásokban örökítve meg, nem vezetnek képzeletéhez, eszéhez, nevéhez. A mi eredetileg az övé volt, nyelvgéniusának alkotásai, annyira kortársaié és minden utána következőké, annyira mindnyájunké lett, hogy ma már nem igen gondolunk forrásukra. E bizalmatlan nagy tehetség sajátságos sorsa, hogy épen sikere teszi nehezzé igazi méltánylását. Új szavai, eredeti szólamai, fordulatai, szórendi és mondatszerkesztő újításai ma már oly közönségesekké lettek, hogy alig tudjuk, hol keressük eredetöket.

A mi nem sikerült neki, nem nyert elfogadást vagy gyorsan elavúlt, épen ezért szemet szúr írásaiban s rovására írjuk; de a mi sikerült és közbirtokká lett, nem tűnik fel s eszünkbe sem jut, hogy feltalálásának érdemét neki tulajdonítsuk. Kortársai természetesen más helyzetben voltak vele szemközt. Az ő szemeikben s tudásuk szerint minden újítása újnak is tetszett s az övé gyanánt lett ismeretessé. Ők a nehézségeket is jobban ismerték, melyekkel Báróczinak meg kellett küzdenie, mert maguk is lépten-nyomon kénytelenek voltak küzködni velök. Báróczi sokszor segített rajtok; ha mást nem, legalább az utat mutatta meg, melyen előre haladhatnak. Innen a közelismerés, majdnem hódolat, melyben részesítették.

Az új magyar világnak, melyet nyugot eszméi és formái alakítólag kezdtek áthatni, oly nyelvre volt szüksége, mely megfeleljen neki, eddigi eredményeit legalább külsőleg nemzetiebbekké tegye s tovább fejlődését biztosítsa. Addigi egész irodalmunkhoz hiába fordult. Ezt még egy régibb kornak szűkebb eszme- és érzésvilága, másnemű gondolkodásmódja s már elavúlt törekvései tanították nyelvére. Tárgyai: a vallásos, politikai és hadi élet komoly kérdései és tényei, a kifejezés erejét, sokszor faragatlan erélyét tették jellemző vonásává. Az irodalom, melynek már teljesebb és gazdagabb köre lebegett az úttörők szeme előtt, bizonyos ágaiban kétségtelen hasznát vehette e stílnak; de nem elégedhetett meg vele. Nem, különösen ha az új társadalomnak szellemi szükségletére gondolt, melynek meghódítása s magyarul fejlesztése volt a fő dolog. Annak a nyelvnek, melyen ehhez akartak szólni s a mely hivatva volt éreztetni vele, hogy a magyar méltó tolmácsa tud lenni a francia és német szellem legkiválóbb alkotásainak: annak a nyelvnek sok más hangra, sok más színre volt szüksége a hagyományos erőn kívül.

Mikes, kinek prózájában szelíd humor csillog s az érzés rezgése cseng, ha ugyan már korábban ismeretes lett volna is; szélesebb körben, gyökeresebben átalakító befolyást aligha gyakorol: nyelve, stílje annyira szubjektív, ennek sajátságosága oly benső és szoros kapcsolatban van lelki világának sajátosságával. Faludi változatosabb, fordulatosabb, elevenebb mint elődei; bőségesen gyarapítja az irodalmi nyelvkincset; az újításra is mutat útát; de a testörök föllépéseig megjelent didaktikus maximáiban azokra a költői ágakra nézve, melyek művelése vagy inkább meghonosítása sürgős irodalmi sőt nemzeti szükséggé lett, nem nyújtott példányt. Ezenkívül Faludi ízlése nem volt abban a körben iskolázott, melyre a nyelv- és stíl-reformnak első sorban kellett tekintettel lennie. Jól tette, hogy minden fennakadása alkalmával legelőször a népnyelvhez folyamodott s ennek frissességével és gazdagságával próbálta eleveníteni a nehezkesebb, petyhüdttebb és szegényebb irodalmi nyelvet. De nem volt válogató; a nép nyelvéből, a tájszólásokból nem ritkán merített kifejezéseket, szólásmódokat, melyek megfelelők, eredetiek s az irodalmi beszédben újak is voltak, de társalgásra nagyon is szentenciózusok s néha oly képzetekre vezetők, melyektől a finomuló modor tartózkodott. E modornak ő adta először a *finom* nevet.

Így hát, a csekély számú kivételeket nem tekintve, prózai stílünk vagy merő naturalizmus volt, s a mennyiben nem az: idegenektől tanult, latinosságokkal, németességekkel teli. Valóban ennek a kornak prózája, különösen az elbeszélő költészet prózája nem volt sem finom, sem szabatos, sem a szó igazi értelmében magyaros. »Vannak«, úgymond Bessenyei, »magyar könyvek; igen, de írások módjának hallása pofád tövéről füledet lemarczangolja, ájulásba ejtven értelmet, mely olvasásokat türelessel nem

győzi. Ezen soraimnak értelmét ne oda düjtsed, mintha hivalkodásomat táplálva, a magyar nyelvnek erejét csak egyedülvalóságomnak tulajdonítanám. Én sem tudom, te sem. Hol tanulnám?« E sorok oly írótól valók, ki nálunk először sürgette az írás szépségét. Eléggé éreztetik, s talán öntudatlanul is, mennyire szüksége volt nyelvünknek finomodásra. De, ha Kazinczy kora előtt is hajlandók vagyunk nyitva tartani szemeinket az idegenszerűségekre, látni fogjuk, hogy magyarosodásra is szüksége volt. Szükséges és halaszthatatlan volt a visszahatás a nyelv kevertsége, különösen deákossága ellen, mikor már a költői nyelv is olyanokat kezdett tűrni, mint az Amade-féle sorok:

Ámbár vagynak sok irigyim,
Érted ezer ellenségim :
De azokat *contemnáló*m
S a hol lehet, *confundáló*m.

E kettős irányban, de a két törekvést kiváló érzékkel kötve össze, mutat Báróczi példát. Egyfelől jó ízlése, másfelől ép nyelvérzéke mind a két irányban megőrizte olyan ríktó és veszedelmes túlzásoktól, a milyenekbe utódai tévedtek. Elég egy-két lapot olvasnunk belőle s meg fogunk győződni róla, hogy kitűnően tudott magyarul. De érdekes látnunk, hogy midőn szavakban, kifejezésekben lehető tisztaságra törekszik, a finomság, folyékonyság és hangzatosság kedvéért miképen alkuszik meg nyelve gyökerességével s ültet át idegen mintákra kevésbbé sértő fordulatokat, szólásmódokat, mondatfűzési sajátságokat. Az irodalmi nyelv szótárát újonnan alkotott szavakkal gyarapítja; de e nemű kísérleteiben távol marad attól az ízetlen és értetlen gyári termeléstől, melyre Barczafalvi adta magát. Keres magyaros fordulatokat is s szívesen alkalmaz jól hangzó vidékiessé-

geket, de korántsem azzal a képtelen nyerseséggel, mint utána Dugonics. Tudatos idegenszerűséggel is él, hogy stíljét választékosabbá és lendületesebbé tegye; de nem oly mértéken túl, mint Kazinczy tette, fejlődésének egy időszakában s a támadások és gúny által túlzásokra ragadtatva.

Nem véletlen eset, hogy az, a ki a nyelv- és stíl-reform mindkét irányát egyesítve, először gyakorolt magyar szépprózájával általánosabb hatást, erdélyi ember volt. A magyar nyelv fejlődésének ottani jelleme, mely sok tekintetben különbözik a magyarországiétól, külső és belső életviszonyainak sajátos jellege erősebb impulzust s több eszközt adott erre a feladatra. Az erdélyi előkelő világ tovább és hívebben ragaszkodott a nemzeti nyelvhez, mint a magyar. A fejedelmi udvar hagyományai, formái, nyelve nem mentek oly könnyen veszendőbe. A magyar nyelv nemcsak eredetiségét őrizte meg hívebben, hanem a művelésére való hajlamot is. A társalgás nyelve a főrangú körök jelentékeny részében is magyar levén, udvarias szólamokban, folyamatos simaságban gyarapodott. A fejedelmek alatt a diplomácia nyelve is magyar volt s kétségkívül ennek is megvolt művelő hatása s megmaradtak tradíciói. A nemességben, még fejedelmi példák hatására, élt az írás kedve. »Ifjak és öregek, férfiak, asszonyok és leánykák örömet találtak, fényt kerestek és dicsőséget abban, ha neveik nyomtatott könyvek homloklapjaikon jelenhettek meg, míg nálunk a könyvescsinálók, kivéven felette kevés eseteket, papokból, professorokból az ars nem áros salutaris doctoraiból állottak; ez magában és kezdetekor talán nevetséges, de a következésre nézve felette tiszteletes düh,» írja Kazinczy. Mind e hatások, hajlamok, készültek kiváló nyelvtalentommal találkoztak Báróczi

lelkében s korszakos stilisztává érlelték, mint a hogy kedvező talaj és napfény kicsíráztatják a magot és fává érlelik.

Báróczi mindenekelőtt tiszta magyarságra törekszik. E kifejezés alatt ma két dolgot értünk. Értjük egyrészt a szók magyar voltát s a magyar szókból álló beszéd kevertlenségét; másrészt pedig a szólásformák eredetiségét, a mondatszerkesztés magyarosságát. Ma az utóbbira fektetünk nagyobb súlyt s inkább ebben keressük a nyelv tisztaságát; de Báróczi idejében a nyelvtisztaság kifejezést általánosabban az előbbi értelemben használtak. *Kasszandra* előszavában írja: »E könyvnek fordításában azon igyekeztem, hogy azt tiszta magyarsággal adhassam elő, a mint-hogy el is távoztattam, a mennyire csak lehetett, minden idegen szókat, melyek a magyar beszédet korcsossá teszik, más nyelvektől kölcsönözni.« De purizmusa egyáltalában nem volt tulzó és mértéktelen. Nem is csinált szókat abban az értelemben, a mint ma a szócsinálást értjük. Nem fordított vakon át idegen alkotásokat s új képzésekre sem igen bátorodott. Szóújításai leginkább csak fogalom-elemző összetételek, még pedig nem szógyököknek később oly féktelen divattá harapózott s költői nyelvünket e század negyvenes éveig jellemző összetételei, inkább kiképzett szavaknak összefoglalása egy-egy fogalom jelölésére. Ilyenek: *nézőjátékos* = színész; *játék-állás* = szinpad; *kegyelem-bér* = nyugdíj; *tapasztalás-kivánság* = curiositás; *ügy-folytató* = ágens; *törvény-titoknak* = jegyző; *szemben-ülő* = négy üléses koci stb. Ide tartoznak s az előadás rövidsége és könnyebbsége tekintetében igen fontos újításai Báróczinak a *lét* főnév összetételei: *hogy-lét*, *távollét* stb. Ritkébbak az olyan példák, midőn valamely szónak új értelmet ad, a szokottnál hol bővebbet, hol szűkebbet, vagy képzőjét mással cseréli föl. Így a *vagyon* nála birtok a

legszelesebb körrel, még a feleségre is alkalmazva; *tétel* = részvény; *rekeszték* = páholy; *utasít* = tanul; *czímerez* = kifejez; *érrugás* = érverés; *birodalom* = bírás; *tanúlság* = tanulás; *maradék* = maradvány, holttest értelemben is; *gyanít* = gyaníttat, gyanút kelt.

Beszédének nemcsak az ad erdélyies színt, hogy ragokban és képzőkben a nyílt *a* és *e* hangokat fölötte szereti, hanem sok szavának vidékies formája is: *talám*; *tanál* és *tanálkozik*; *rend* = sor; *roppantot*; *parázsa*; *pázsint*; *segélyt* = segít; *kevesség*; bővebb igealakok: *rohanik*, *lépik*, *láttanak*, *kértenek*; *alkalmasint* = alkalmasan; *szép szerint* = szép szerével; *utóbbszor* = utoljára, még egyszer; *bodörgó* = bolyongó; *panaszol* = panaszkodik. Régiességeket, eredeti szóformákat és szóhasználatokat is bőven találunk nála: *keserves* = elkeseredett; *sebecs* = sebesült; *gondviseletlenség*; *meggyőz* = legyőz; *helyreállítás*; *soholt*; *viszontagol* = viszonoz; *érdekel* = érint (de mostani, szűkebb jelentésében is); *nyom* = nemzedék; *elő* = egyes számban is, ma csak előd; *szerencsétlet* = gratulál, szerencsét kíván; *palota*; *igen becsületesebben* = sokkal becsületesebben. Az idejegyzett csekély számú példákból is látni, hogy a purista Báróczi szóújítása mily óvatos és tartózkodó. Alig bátorodik tovább menni segítségért a határos, legközelebb eső és legtermészetesebb forrásoknál: a régi és tájszóknál s a szóösszetételnél. Innen van, hogy nyelve ma, mikor az ő utána gyártott és forgalomba hozott új szóknak jelentékeny része már kiment a divatból s szinte sérti nyelvérzékünket, kevésbbé tetszik szokatlannak, érthetetlennek, tarkának, mint követőié.

Azonban Báróczi nem volt feltétlenül és minden téren purista. A *Védelmeztetett magyar nyelvben* írja: »Mindaddig, valámig nyelvünk nagyobb tökéletességre nem

mégyny, éljünk minden scrupulus nélkül deák terminusokkal, nehogy czifrázván és időnek előtte affektálván a nyelvnek tisztaságát, érthetetlenekké tegyük magunkat.« Tehát: *terminusokkal*. A szépprózában tisztít, újít, küszöböl minden idegent, a tudományban ideiglenesen megtarthatónak állítja a szükségést. Röpiratában maga is sűrűn él deák kifejezésekkel, melyeket regényeiben gondosan kerül. Az elvi megkülönböztetésre a tudományos és széppróza között, melyre maga elméletileg és gyakorlatilag rámutat, nem gondoltak sem azok, kik megtámadták deákoskodását, sem Kazinczy, ki általánosítva védelmezte azt.

Talán fontosabb ezeknél, hogy szókincsével miképen él Báróczi. E tekintetben oly tulajdonságokra törekszik s oly eredményeket ér el, melyeknek az akkori magyar beszéd legnagyobb híjával volt. Ilyenek már a könnyebb folyamatosság, a finomság s némi változatosság. A könnyű mozgás hiányát különösen érezzük elbeszélő prózánkban, mely nem folyt, nem haladt, csak terjengett s el-elakadva gördült odább. A képzetek erejét, benyomásuk frissességét, színök elevenségét az örökös, kénytelen körülirogatások hosszúsága, terjengőssége és elvonó természete untalan ellapítják, elhalványítják. Az eleven kép mázolt vagy a legjobb esetben festett képpé lesz. Az összetett, hosszadalmas, mesterkélt kötő- és határozószók a gondolatot a helyett, hogy tovább vinnék, irányzanák, fejlesztenék, lépten-nyomon megakasztják. A sok *minekutánna* és *annakelőtte*, *hasznalatosképen* és *következőképen*, *ámbátor* és *azonközben* mint nehezekek húzgálják folyton alá s teszik lehetetlenné a beszéd lendületét. Báróczi ezeket lehetőleg kerüli és mellőzi, bár itt-ott használ közülök olyanokat is, melyek csak utóbb mentek ki a közforgalomból. Ilyenek a: *valamintszintén*, *kihezképest* s még egy olyan, melynek

divatból kimúltát rövides erőre törekvő mondatszerkesztésünk ma is sínyli: a *hanemha*. A névelő-kettőzésből alakult mutató névmást: *az a*, *e az a* már sűrűn váltogatja *azon*-nal és *ezen*-nel. Így könnyebben s tartalmasabban is látszik beszélni.

Ezenkívül hasonlíthatatlanul finomabban, mint bárki prózaíró elődjei közül. Különösen kétféle hangot tolmácsol: a galans világét, mely csupa udvariasságból, s az érzelmességét, mely csupa olvadozásból áll. Mennyi nemes, finom, jól hangzó fordulattal, a kifejezéseknek mily gondos megválogatásával törekszik e hangok hű visszaadására! Mikép váltogatja szavait, szólamait, összetételeit, hogy minél megfelelőbbek legyenek eredetijeinek! Ezekben, XIV. Lajos korának galans rhetorikájában s a Marmontel-féle bölcséleti és érzelgő dialektikában untalan találkozik fogalmakkal, árnyéklatokkal, vonatkozásokkal, melyeknek kifejezésére az egyszerűbb magyar élet, gondolkodás, érzés még nem alkotott szókat. A hol készlete nem elég, átültetni, fordítani próbál. Így a *faire les honneurs*-t *becsületet tenni*-nek adja. Megszólításokban sűrűn él a francziás *herczegem*, *herczegasszonyom* kitételekkel. Próbálkozik a *vous*-val is; de nem a kegyelmedhez, vagy Mikesnek kedves *ked*-jéhez fordul, hanem *ti*-nek fordítja. Ezt azonban csak kivételesen teszi s nem is talált vele követőket. Idegenszerűségei közül a gallicizmusok és germanizmusok nagyobbára abban a törekvésében lelik magyarázatukat, hogy minél emelkedettebb hangon, minél választékosabban és finomabban írjon. Ezek azok, miket Kazinczy *édes selypítésnek* nevez. Ellenkeznek a nyelv szoros törvényeivel s a szokással, mint a hogy hibának látszik a szép ajkak selypítése, és mégis valóságos kellem az. Nem nagy fáradságba kerülne Báróczi ilynemű tévedéseiből hosszú lajstromot állítani össze;

ma mindenesetre könnyebben menne ez, mint a nehézségek számbavétele, melyekkel meg kellett küzdenie. Elődjeivel és kortársaival hasonlítsuk össze s igazoltnak fogjuk találni Kazinczy lelkesült magasztalását: »Mindazon, a mi Báróczinak tollából folyt, annyi báj, annyi kellem, annyi csín és kecs ömlött el, mely az ő vétkeseknek látszó szó-lásait még azokkal is megkedvelteté, a kik a nyelvnek úgy nevezett tisztasága mellett buzognak s minden újítást nyelvrontásnak kiáltoznak.« Valóban Báróczi prózája először mutatott példát nálunk arra az előadásra, melyet egy, az ő korában közkeletű kifejezéssel *pallérozott* nyelvnek szoktak nevezni.

De mindezekén túl, Báróczi nyelvének kétségkívül legnagyobb érdeme a mondatszerkesztés. Az a mindig szabatos, mindig tiszta formák között haladó előadás, melyet főleg francia eredetijeiben talált, stíljének ezt az oldalát kitűnően kifejlesztette. Az után a naturalista mód laza és töredékes, vagy a latin minták szerint sokszor az értetlenségig össze-vissza szőtt mondatszerkesztés után, mely korában divatozott, rendkívüli az a haladás, melyet Báróczi képvisel. Valósággal meglepnek az arányos, jól felosztott, világosan tagolt s a gondolat részeihez képest mindig szabatosan elrendezett mondatok. Önállóbb közbeszúrásokhoz, melyeknek beaggatása a beszéd organikus szépségét rend szerint megrontja, alig folyamodik; minden részletet, mellékességet természetesen be tud olvasztani mondataiba. A régi rendet sokszor megbontja; a részek elhelyezésének, beosztásának új módjaival teszi változatosabbá előadását. A kerektség, lendület kedvéért az állítmány kiegészítő mellékreszeit, a határozatlan ígét, vagy ha több van: egyiket-másikat közülök, a merev szokás ellenére hátra veti. Ma fel sem tűnik többé ez újítás, annyira szükségünk van rá

s oly gyakran élünk vele; de neki a *Kasszandra* utószavában hosszasan védelmeznie kellett, mert sokan nyelvrontásnak bélyegezték. Régi szokásra támaszkodott, de könnyebbé és szebbé fejtve azt, az idéző mondatoknak természetes beolvasztásával az elbeszélők organizmusába. Ez a szerkesztés ma kiment a szokásból, pedig a kapcsolás szorosabbá tétele által a folyamatosságot nem kis mértékben neveli. Az állapotjelzőkkel való rövidítést is kiváló kedvvel, ügyességgel és mindig helyesen alkalmazza Báróczi. Kevésbbé mondható ez határozatlanos beolvasztó szerkezeteiről (nézi dühösségét *gyuladni*, erőltettem nekem *engedni* helyet¹). Ezek merőben idegenszerűek; ilyen visszaélése az *által* névutóval, vonzalma a szenvedő igealakokhoz s pedans gondja a mellékmondatok igéinek deákos formái iránt (megparancsolá, hogy várnának; meghallám, hogy elment legyen). De a magyar beszéd sajátzerűségeit is nemcsak jól ismeri, hanem gyakran kitűnően használja, tömöríti, fejleszti. Legyen elég például Dusch legelső levelének e gyönyörű mondata: »Nincs mihez folyamodnunk, szerencsétlen fejünknek, egyébhez panaszon és könnyhullatáson kívül.« Vonzatok, elrendezés szokatlanok és újak; s mégis mily magyarnak, gyökeresnek és eredetinek érezzük. Bátran elismerhetjük, hogy Kazinczy, fentebb közölt nyilatkozatával, akár ránk is hivatkozhatott. Idegenszerűségei daczára is élénken élvezzük e kiváló szépségű, biztosan és szabatosan épített, tisztán és értelmesen rendezett beszédet, mely mindig kereksegre törekszik s mégsem változatlan, mindig teljes és mégsem

¹ E szerkesztést Kazinczy, *Dayka életében* erősen védelmezi. Védi a sok *hogy* mellőzésének szükségével s Zrinyi, Gyöngyösi és Beniczki példáival. De e példák kevés számúak s magyar fülre sértőn hangzanak.

laza, numerózus és lendületes s mégsem mesterkelt. Met-széssel vetekedő tiszta szép kezeírása példázza előadásának jellemét is. A különböztetés élessége megalkotja magának stíljében a mondatok metszeteinek élességét, a gondolat világossága pedig a szók elrendezésének tiszta és helyes folyamát. Ez irányban hatott legüdvösebben Báróczi, még pedig nemcsak szépprózai elbeszélésünk stíljére, mely nem-sokára szükségét érezte az övétől különböző hangoknak és színeknek is, hanem általában a magyar próza vilá-gosságára, szabatosságára és választékosságára.

Ime Báróczi stílreformja, legalább körvonalaiban

Az előadásnak milyen neme, milyen hangja sikerült neki legjobban? Kétségkívül az az érzelmesebb s szónoki formákat kereső páthosz, mely, több-kevesebb igazsággal, mind Calprenèdében, mind Marmontelben megvan. Az, mely az erőt gyöngéd érzések szolgálatába hajtva, kifejezését is gyöngédséggel mérsékli és kormányozza; nagyzol és okos-kodik, de némi nemességgel és melegséggel. Különösen Marmontelben élénken hat már ránk az egymást átjáró, segítő érzésnek és gondolatnak az a sajátos fejlesztő és kifejező módja, mely francia hatásra a múlt század reform-irodalmában általán divatossa lett. Az okoskodás szentimentalizmusa s az érzés logikája jellemzi e stílt, mely nem volt sem tisztán elbeszélő, sem tisztán magyarázó. A jobbaknál és kiválóbbaknál felfogásban általánosításra, érzésben emelkedettségre, kifejezésben nemességre, szaba-tosságra, hatásosságra törekszik.

Ez a fensőbb beszéd az, melynek magyar mesterévé lett Báróczi. Az érzelmesen fejtegető, nyugodtabb páthoszú előadás formáit képi ki, hangját alapítja meg, nyelvét csiszolja ki. Az életben keveset beszél, bátortalanul és nem nyájasan. Íróasztala előtt jobban összeszedheti magát, s

éles hangja sem rontja meg szavának melegségét. Meglatolja, megválogatja kifejezéseit, hogy méltó tolmácsuk legyen oly gondolatoknak, érzéseknek, melyeket lelke mélyén táplált. Elvonúltságában olvasmányai nyitottak meg előtte egy világot, mely szépségével, gazdagságával és nemességével lebilincselte; könyveit fordítva mintegy átment ebbe a világba s elsajátította beszédmódját. De otthonától sem szakadt el soha végkép: beszédét Erdélynek mívelt társasága sugallja, támogatja, befolyásolja. Bizalmatlan, tépelődő természete, tehetségének, gondolatainak, érzéseinek elemzésére, bírálgatására szoktatta. Ez úton fejlődött ki gondja és képessége: hogy az elemeire bontott s tisztán felfogott gondolatot minél szabatosabban, minél értetőbben fejezze ki.

VI.

A műnevek történetéhez. — Mese, rege, monda.

Báróczi a Marmontel-féle novellákat *mesé*eknek nevezi. Ez elnevezéssel szabatosabban kívánja megjelölni mivoltukat, mint a hogy a régi *beszéd*del tehetné, mely az ő korában még a kisebb terjedelmű, költött prózai történeteknek közhasználatú neve volt. Maga is a *beszéd* szóval magyarázza, hogy mit ért *mese* alatt, s Kónyi, ugyancsak 1775-ben, szintén a Marmontel-féle novelláknak *Beszédek* címet ad. Báróczi, hogy a *mese* szónak új alkalmazását kimentse, gróf Haller Lászlóra hivatkozik, ki *Telemakus*ában már szintén használja a *mese* kifejezést 1755-ben. Azonban Haller Ganymedes meséjéről s így mýthoszról szól, nem pedig novelláról. Mýthoszra, csodálatos, hihetetlen elbeszélésre a *mesél* korábban és természetesebben is kezdhették alkalmazni. A mýthoszok szimbolikája, mely a képen és történetben valami mélyebb, bensőbb értelmet rejteget és találtat, természetesen vezethette a nyelvet a *mese* kifejezéshez, mely régi irodalmi használatában rejtett szót, találós feladványt jelentett. Erről a XVI. századbeli műnevek ismertetése alkalmával már részletesebben szólottunk. Tehát a szó jelentése az aenigmáról elsőben is a mýthoszra terjed ki, a mint ezt Péczeli is magyarázgatja az 1791-diki *Mindenes Gyűjtemény*ben. Ugyanez időtájt azonban még

egy más műfajra is átvitetik, mely szintén képbe öltözteti mondanivalóját s az olvasónak csak végül nyújtja a megfejtést: a fabulára. Az 1767. és 1773-diki kolozsvári Ezópus-kiadások s Péczelinek 1788-ban megjelent gyűjteménye a fabulát már mesének nevezik. Így mutatkozik a mese szó használata, már hármas irányban, Báróczi felépésekor.

A *mese* szót, mítosz értelemben, maga Báróczi is minden fennakadás és mentegetőzés nélkül használja, például *A havasi juhásznében* »a mesék« által festett Philemon és Baucisról emlékezvén. A szoros értelemben vett novella nevéül azonban ő kezdi alkalmazni először, átvivén rá az aenigmáról, fabuláról és mítoszról. A szónak ez a sajátlagos, külön értéke nem sokáig maradt meg. Még Harsányi Sámuel D'Arnaud novelláit *Érzedény meséknek* nevezi 1794-ben; de Kazinczy már, az említett példák után, 1790-diki *Orfeusában*, csakis a fabulát kívánja mesének neveztetni, az *Erzählunga* pedig ismét új nevet keres. Ezt az új nevet a mondától veszi el, melyet nálunk *regének* vagy *agg-regének* hittak.¹ Azoknak a hagyományoknak, melyekben történet és költészet összeolvad, valószínűleg ez volt a legrégibb neve; legalább az ősrégi *regés* elnevezés erre mutat.² Kazinczy tehát, hogy a fabulát meg-

¹ Kisfaludy Sándor is e néven nevezi költői mondáit: *Regék* a magyar előidőből; Csobáncz első versszakában a teljesebb formát is használja:

Csobáncz-várról, édes kedves,
Im halljad, egy *agg rege*.

Újabban a rege határozatlanul bolyong ide-oda költészetünkben; a monda egészen háttérbe szorította. Arany János tért itt is vissza a régiséghez, s a *Buda halálát* nem mondának, hanem *regének* nevezte.

² Vámbéry felvilágosítása szerint a rege szóra nézve érdekes

különböztesse a novellától, ezt regének kezdi nevezni, Gellert *Fabeln und Erzählungen* címneveit *meséknek* és *regéknek* fordítván, Marmontel *Contes moreaux*it pedig *Szívképző regéknek*. A régi rege pótlásáról Kármán gondoskodik egy szintén népies kifejezés alkalmazásával; a *Sage* fordítására, *Eldoradojához* írt jegyzetében, a ma is használatos *mondát* ajánlja. Az *Erzählung*ot, ugyancsak Gellert fordításában, Kónyi *előbeszélésnek* nevezi (*Erkölcös mesék és előbeszélések*, 1776); s az ő szava hathatott az *elbeszélés* alakulására, mely beszélylyel és novellával váltakozva, most is használatban van.

A két szónak, a mesének és regének, eddigi története tehát imez: A *mese* eredetileg rejtett-szót, fogós kérdést s rá való feleletet jelent; ebből vitetik át előbb a mítosz és fabula, azután a novella jelölésére; utóbbi tisztából azonban csakhamar kiszorúl. Legrégibb jelentését egy összetétele őrzi mostanig: a találós mese. A nép a maga költött s költöttnek is tartott elbeszéléseit állandóan vele nevezi meg; ebben s a fabula értelmében ma is használatos: népmese, tündérmese, állatmese. Epikai és drámai művek cselekvényének rövid foglatát is mesének szoktuk mondani. A *rege* eredetileg a monda neve volt; Kazinczy kezdte használni a novellára, de nem igen követték. Mégis Kazinczy kezdésére vihetjük vissza a nagy novellának, a románnak, mai nevét. Szemere Pál a *regéből* képezte a *regényt*. Az eredeti *rege* szó is él még, de a költői alkotásoknak valami határozott fajtát nem jelölve. Poetikai kézikönyveink, nem ismervén a *rege* szó történetét, külön műfajt neveznek vele, valami kisebb elbeszélő költeményt,

felvilágosítást nyújtanak a keleti török nyelvek, melyek a régiséget és a regét szintén közös néven nevezik.

melynek határait azonban tisztán és érthetőleg nem tudják megvonni. Arany hún regéjét figyelmen kívül hagyva, a műfaj fő példáiul Kisfaludy Sándor regéire mutatnak, holott ezeknek költője távolról sem gondolt arra, hogy külön költői fajra adjon példát. A Balaton-vidék mondáit irta meg s nevezte ezeket, a monda régi nevével, regéknek.

A mese, Báróczi által használt értelemben, nem igen hódított. Harsányin kívül még Mándi Sámuel él vele s próbálja alkalmazni a regényre is, az általa 1786-ban egy kötetben kiadott három kis regényt *Római meséknek* nevezvén. A regény különben legállandóbban a *történet* nevet viseli, még pedig, megfelelőleg az akkor divatos regény-kompozícióknak, többes számban. A regények vagy epizódokból vannak összeszöve, külön személyek külön történeteiből, vagy ugyanazon személyeknek inkább csak egymás után következő kalandjaiból, viszontagságaiból, történeteiből egybeillésztve. Egységöket a legjobb esetben a hős egysége vagy az általános alapeszme, a kitartó szerelem, egysége képviseli. A regény nem egy történetnek, hanem egy személy *történeteinek*, vagy egy gondolatot kifejező *történeteknek* elbeszélése. Innen már szokott többes számú elnevezése: *történetek*. Gr. Haller László 1755-ben *Telemak történeteit* adja ki, Mészáros Ignác 1772-ben Kartigám történeteit, Könyi János 1774-ben Sármánt és Florentina történeteit, ugyanő 1786-ban *Demokritusában* Világben-
czésnek történeteit, 1792-ben pedig Bellebellének és Karpillónak történeteit, Sándor István 1791-ben Jelki András történeteit, Báróczi 1810-ben Amália történeteit. De egyes számban is előfordul a *történet*, sőt még a régi *historia* is, bár ritkábban. Zalányi Péternél *Belizár* historia (1773), Bölöninél *Mária* történet (1794), Dugonics *Arany pereczekje* (1790) s Kármán *Fejlesztése* (1794) szintén, nemkülönben Vitéz Imre *Törpe Pétere* (1796).

Az ilyféle munkák külföldi neve, a *román* is, kétségkívül használatos volt közbeszédben, de irodalmilag kevésbé. Mikor az igazi román *Kartigámmal* beköszönt, megindul egyszersmind a purizmus is, mely lehetőleg magyarral kívánja fölcserélni az idegen szavakat, így a románt is. Kónyi János ír egy verses »hadi románt« a szigetvári Zrinyi Miklósról (1779), de későbbi munkáiban ő sem használja ezt a kifejezést, mely csak a jelen század elején lesz általánosabbá.

Abban az időben tehát, a melyről szólunk, a nagyobb szépprózai elbeszéléseknek legáltalánosabb neve a: történet. A kisebbeket Báróczi meséknek nevezte el, de csak néhány követőt talált. A mások által ajánlott és használt többi kifejezés azonban még ennyire sem gyökerezett meg, s a szabatosabb terminológiára törekvés e körben még egy ideig csak a szavakat válogatta. A nevek bírálgatásával terjedtek és képződtek a poetikai fogalmak is.

VII.

Francia történeti és családi regények fordítói. — Az első magyar regényelmélet.

A múlt századi francia történeti és családi regény képviselőit foglaljuk csoportba, kik az egyre gyarapodó magyar olvasó közönséget mulattató olvasmányokkal látták el. Csak fordítók voltak s nem is sokat válogattak; adták azt, a mi épen kezök ügyébe esett, mindössze is arra ügyelvén, hogy fordításaik a magyar közönség erkölcsi felfogásába ne ütközzenek, ezt ne zavarják meg.

Ebben az alárendeltebb szerepben is, mely sem eredeti tehetséget, sem eredeti ízlést nem fejezett ki, két szempontból is emlékezetre méltók. Először elvvel vagy elvtelenül mindnyájan hatottak valamit nyelvünk fejlődésére. Alig van közöttük egy is, a ki előbeszédében vagy ajánlásában ne fejtegetné, hogy nemzetének, nemzete művelődésének, nyelvének kíván szolgálni dolgozatával. Mindnyájan hazafias kötelességnek érzik a munkát, melyre vállalkoznak, s nem hagyják őket érintetlenül a nyelv ügyében megindult mozgalom különböző eszméi. Írjunk, hogy megmutassuk a magyar nyelvnek teljesen kielégítő voltát az eszmék és ízlés haladásának követésére, így őrizzük tisztaságát és eredetiségét: ezt hangoztatták az egyik félen, melynek programját az Erdélyi Nyelv-művelő Társaság

munkáinak első darabja fejt ki 1795-ben. Irjunk, hogy bővítsük, újítsuk, szépítsük a nyelvet: ez volt a másik fél jelszava. Tehát írni, akár a nyelv tisztaságának fentartására, akár kiinnivelésének érdekében. A mi fordítóink is hozzájárultak buzgó igyekezetökkel és csekély tehetségökkel a nagy mozgalom fejlődéséhez s eredményeihez. Egy sincs közöttük kiválóbb stilisztá; de a mint munka közben fülökbe cseng az ellenkező nézetek harcza, akarva-akaratlan bizonyos irányba sodortatnak. Többen szítanak a régihez, mint az újhoz; de hogy eredetiyeiket valahogy is megszólaltathassák magyarul, igyekezetre, gondolkodásra, maguk összeszedésére kénytelenek. Így naturalizmusuk áradatában nem ritkán akad egy-egy használható kifejezés, eredeti és nyomós szólam, színező fordulat, mely nem veszett kárba. Az iszappal együtt felvetődik egy-egy arany-szem.

Másik tekintet, mely figyelembe-vételöket igazolja, hogy egy új irodalom meghonosodását segítik elő. A nyugoti népek irodalmának már legterjedtebb ága: a regény, mely legalkalmasabbnak látszik amaz eszméknek, törekvéseknek, érzéseknek költői kifejezésére, ama viszonyok, állapotok, bonyodalmak rajzára, melyek a szellemeket elfoglalják. Mándi Sámuel, 1786-ban megjelent könyvének, a *Római mesékben tett Próbának* ajánlásában (Báji Patay Józsefné Fáy Borbálához), először adja magyar nyelven a regénynek rövid elméletét, történetéből egy-két fő vonást, és tekintettel saját papi hivatalára, erkölcsi védelmét. Szerinte »románoknak vagy római meséknek nevezzük azokat az írásokat, melyekben valami költött vagy valósággal megtörtént, de költött környülállásokkal előladattatott vitézi vagy szeretetbéli cselekedetekben az erkölcsi tudományra tartozó dolgok magyaráztatnak s az olvasóknak gyönyörködtetésekkel taníttatnak, úgy mindazonáltal, hogy a köl-

temény léhetetlen dologra ki ne menjen«. A románoknak három fő és jellemző tulajdonsága van: a tiszta és természetes, de nem alacsony előadás; azután a hatásos bonyolítás és szerencsés megoldás, mely bámulatot és gyönyört gerjeszsen; végül a szigorú költői igazságszolgáltatás s ebben az erkölcsi értékesség. A történeti alap, melyre elméletét állítja, kissé gyöngé lábbon áll. Szerinte a *román* név a *fabulae romanenses*ből ered, melynek Vergil Aeneise is egyik példája. A románok a különböző nemzetekhez mindig világosságot vittek: a németeknél is csak azóta vertenek fészket a tudományok, mióta a románokat megszerették. »Hogy az emberek között sok századok alatt dühösködött visszavonás naponként számkivetésbe menni, ellenben a minden különbség nélkül mindenek iránt gerjedező igaz felebaráti szeretet, a türedelem magának az embereknek szívekben gyökeret verni kezd, azt is avagy csak valamely részben a római meséknek lehet tulajdonítani: Voltaire la Tolerance.« Annyi igaz, hogy a költészet valamennyi ága közül ez a legújabb hajtású, a regény az, mely legteljesebben magába fogadja a kor új ideáljait, legélénkebben és legnagyobb hatással fejezi ki hangulatát és törekvéseit. Midőn fordítóink ezt az irodalmi formát meghonosítják, szerényen egyengetik az utat, hogy visszajusson nemzetünk az európai népek közösségébe. Nemcsak a míveltebb nyugot ízlését és hangulatát, érzéseit és modorát hozzák közelebb hozzánk, hanem tolmácsaivá lesznek a társadalom és politika új eszméinek, a felvilágosodás jelszavainak. Azonban azokat a regényeket, melyek már határozottan ily tendencziák terjesztésére irattak, külön csoportban fogjuk utóbb, Bessenyeinél, bemutatni.

Báróczi működéséhez csatlakozva, Marmontel néhány más, magyar fordítóján kezdjük. Marmontelnek két történeti

regénye, a *Belizár* és az *Inkák* már nem tisztán regények. A képzeletnek legkisebb része van bennök. Félig történetei a VI. és XVI. század bizonyos eseményeinek, Justinian császár s az amerikai hódítások korának és viszonyainak; de nagyobb részben a XVIII. század divatos elmékedéseit tartalmazzák az államról és vallásról. A vak Belizárt mintegy az ezer éves jövő sugallja s Montesquieu és Voltaire egynémely eszméinek szegődik bőbeszédű tolmácsává. Ime a francia történeti regény fejlődésének új fokán, az affektációból, nagyzásból, nevetséges galanteriából kivetkezve, de megőrizve elődjeinek egy alapvető sajátosságát. A mint a heroikus regények scythia és római hősei nem voltak mások, mint XIV. Lajos elmés és hősködő udvari emberei, tehát Calprenède korának hangadó személyei: úgy Belizár is csak álarczát viseli a bizánczi hadvezérnek, mely alatt megint Marmontel korának hangadója, az encyclopaedista filozof, rejtezik. A két típus különbsége nyilvánvaló a két forma különbözésében (is, melynek központját képezik. Amaz kalandokat keres, harczai dicsőségre vágyik, de mindenekelőtt hódításokra a szépvilágban, s tündöklésre a neveltség, modor, érzelmek választékossága által. A költemény, melynek Orontes vagy Cyrus néven hősévé lesz, természetesen nagyságát kitüntető tettekből s nemes érzéseit csillogtató udvarlásokból fog állani. A gondolkodó már, a kit Marmontel választ hősének, az eszméknek, nem a tetteknek embere. Okoskodik, tanácsokat ad s másokra bizza a végrehajtást. Innen az ő regényében a cselekedetek és események egészen mellékesekké lesznek az okoskodások mellett.

Még olyan hős is, mint Belizár, kinek pályája nagy tettekben és nagy szenvedésekben nyilatkozik, nem ezek által lesz hősévé a róla nevezett regénynek, hanem fölvilágoso-

dott gondolkodása által. Mindaz, a mit tett s a mi vele történt egész életében, a könyv tizenhatodik fejezetének öt-hat lapjára szorúl össze. Ezen kívül csak a bölcselkedő öreg bírálatait, elmélkedéseit, tanácsait halljuk. A fejezetek nem is egy történet elbeszélésének egymásból következő részletei, hanem egy filozofiai fejtegetés szakaszai. A vak és koldús Belizár, kit az udvar ármánykodása s a fejedelem hálátlansága fogságba vetett és megfosztott szemevilágától, rabságából kiszabadulva, Tiberiusnak, a trón örökösének, s a császárnak kifejti a helyes uralkodás elméletét és feltételeit. Az uralkodóra a nép ruházta a legfőbb hatalmat, s minél teljesebb mértékben, annál inkább megfosztva őt szabadságától, annál több kötelességet halmozva rá. Minél pontosabban és lelkiismeretesebben tölti be a fejedelem kötelességeit, viszont annál hatalmasabb. Az udvari ármányok, méltatlanok kegyelése, igaztalan tisztviselők alkalmazása s a háborúkban való oktalan dicsőségeresés nyomorúttá teszik a népet és fejedelmet. Az igazság és törvény mindegyiknek ereje. A törvény a közakarat, melynek alá van vetve az uralkodó is. Hatalma tehát korlátolt s e korlátot képviselje a tanács. Ezzel együtt örködjék a fejedelem népének jólléte fölött. Elviselhetetlen adókkal ne szorongassa alattvalóit, mert a kiszarolt nép erőtelen és elaljasodik; az igazságosan kormányzott ellenben erős és hű. Az erőszakosság kárhozatos a vallásban is. Marmontel nagyhírű fejtegetéseket ad Belizár szájába a vallási türelmetlenség ellen. Küzd a dogmatikus kereszténység ellen, szembeállítva ezt a keresztyén morálban nyilatkozó természetes vallásos érzéssel. Német theologusok a *Belizár* német fordításának e helyeit czáfoló jegyzetekkel kísérték, melyek a magyar kiadásokba is fel vannak véve. Ezek a párbeszédbe foglalt állam- és vallásból-

cseleti elmélkedések képezik a munka testét, melynek végén, hogy a regény mégis némileg regény-formán végződjék, a császári kegybe visszafogadott Belizár leányát, Eudoxiát, elveszi Tiberius.

Az eredeti 1767-ben jelent meg. Nem sok idő múlva ketten is lefordították magyarra. Az első fordítás 1773-ban jelent meg Kolozsvártn Z. P. jeggyel: Zalányi Péter, felvinczi ref. paptól, ki korábban nevelő volt gróf Lázár János, a *Florinda* írójának házánál s itt, »kora Vergiliusának«, egyházi írónak, magyar és latin költőnek oldalán képezte magát. A *Belizár* másik fordítása még korábban készült ugyan, 1769-ben, de csak későbbben, 1776-ban jelenhetett meg szintén Kolozsvártn. Fordítója legifjabb báró Vargyasi Dániel István, az irodalom-kedvelő és művelő erdélyi főúri családok egyikének legutolsó sarja. Unokája annak a Dániel Istvánnak, az első bárónak családjából, ki a múlt század közepén több magyar és latin vallásos munkát írt és adott ki, s unokaöccse Dániel Polyxenának, ki Pictet Benedek *Keresztyén ethicáját* fordította 1732-ben. Az írói hajlam a fiatal István báróban korán nyilvánkozott: Marmontel *Belizárját* még tanuló korában fordította, de akkor félre is tette. Utóbb katonává lett, ezredével Lengyelországba ment s ott érte ifjan és váratlanul a halál. Édes atyja, szintén István, Udvarhelyszék főkirálybirája és kamarás, a hátrahagyott munkának kibocsátásával »illendőnek, sőt ugyan szükségesnek látta egyetlenegy néhai kedves fiának akaratját bételjesíteni és nevét kedves emlékezetben hagyni«. Így jelent meg a második magyar *Belisarius*. Marmontel szónoki lendületű fejtegető prózájával méltán sorakozik az Encyclopaedia legjelesebb stilisztái közé. Tisztasága, világossága és határozottsága nem egyszer juttatja eszünkbe a franczia stílnak ama remekművét, mely bevezetésül foglal

helyet az Encyclopaedia czikkeinek élén. Magyar fordítóinál nem igen találhatjuk meg fényes tulajdonait. A beszéd elvesztvén szépségét és erejét, tisztán a bőbeszédűség untató hatásával van ránk. Egészen a régi formák közt mozognak: hosszadalmasak, vontatottak, körülírók, tele a henyéknek látszó kifejezések, viszonzyszavak tömegével. De régiességekben aztán mind a ketten derekasán magyarosak, s különösen Zalányi fordításában nem egy eredeti, gyökeres és tetszetős szóval és szólammal találkozunk.

Dániel *Belizárjánál* két évvel utóbb, 1778-ban jelent meg Kolozsvárott egy névtelen fordítótól, »*Cyrus nyugodalma*, avagy Cyrusnak Történetei és Élete az ő XVI. Esztendőskorától fogva életének XI.-dik esztendejéig.« A kiadáshoz három rézmetszet van csatolva az ismert antik-barokk keverékben. Eredetijéről a fordító, ki egészen közönséges, művészietlen nyelven végezte munkáját, csak annyit mond, hogy franczia, magáról pedig semmit. E könyv bizonyos hírnévre emelkedett Franciaországban. Czíme *Le Repos de Cyrus*; szerzője: Abbé Perneti, egy termékeny lyoni író; megjelent 1732-ben. Jóval korábbi a Belizárnál; de ezzel körülbelül egy körbe esik. Ad valami kis történetet; mellékesen egy szerelmi elbeszélést Cassandane armeniai hercegasszony és Cyrus között, ki kedvesét egy vadászon ejti foglyává s utóbb feleségül veszi; ezek mellett főképen a bölcs államkormányzás tanait, melyeknek fő hirdetője Araspes, Cyrusnak előbb nevelője, majd tanácsosa. A felfogás, erkölcsök, intézmények még sokkal tartaléktalanabbul vannak modernizálva, mint Marмонтelnél. Cyrus környezete egészen az átformált franczia udvar. Az ó-kori perzsa birodalomban virágzik a költészet, a franczia klasszicizmus minden kedvelt műfajának részletes ismertetésével; hasonlóképen a zene, festés s a többi

művészetek. Az uralkodó filozofia megalapítója Descartes. A politika eszméire nézve idézzük a következő tételleket abból a tanácsból, melyet a haldokló Cassandane ad fiának: »A jobbagynak nem egyébről kell számot adni az isteneknek, hanem a törvényhez való engedelmességről; a királynak pedig magukról a törvényekről kell számot adni. A jobbagyok nem szereztettek a királyokért, hanem a királyok szereztettek a jobbagyokért. A királyi birodalom nem egyéb, hanem olyan familia, melyben a király az atya, és melyben minden jobbagyok fiak.« Fő irányát jellemzőleg, e szavakkal végzi munkáját a szerző: »Megelégszem velle, ha ebből a könyvből az olvasó megtanúlja, hogy sokkal jobb a világnak boldogságát békességes uralkodás által előmozdítani, mintsem a hadakozásnak útállatos gyilkosságai által e világ előtt rettenetessé és irtóztatóvá lenni.«

A történetnek másnemű regényesítése is fordul elő a francia irodalomban, mint a milyennel Marmontelnél és Permettinél találkozunk. Ők modern irányokat, eszméket fejeznek ki a történet eseményeiben és személyeivel. Nem igazi költeményt írnak; a történeti dolgokat történeti módon adják s csak kis mértékben színezik, ábrázolják a képzelet segítségével. A történet személyei nem elevenülnek meg, csak megszólalnak, hogy közöljék velünk Marmontel államfilozofiáját. Voltak Marmonteléi mellett olyan történelmi regények is, melyekben az alakító, elevenítő képzelet hasonló szerény szerepre volt utalva, a nélkül, hogy bölcséleti irányoknak vagy efféléknek szolgálni kívántak volna. Történelmi tárgyakat kissé elevenebben adták elő; magánviszonyokat is rajzoltak, de szintén némi krónikás modorban; némely dolgokat szereplő személyeikkel mondtak el, de különben kompozícióban és előadásban a költőibb cziczomát, szint mellőzték. Ilyen, hogy a magyarra fordítottak közül említ-

sünk példát, *A budai basa*, melyet Zágoni Aranka György ültetett át s adott ki Bécsben 1791-ben.¹ Az író előbeszédében azt az ötletét jelenti, hogy, mint utóbb Sand *Spiridion*jában, szerelem nélkül akart mulattató történetet írni. A munka Kunyinak, a svájci szarazi kecskepásztornak viszontagságait meséli el, ki, miután egy kecskéjét elviszi a farkas, elbújdosik szülő falujából, franczia katonává lesz, a szent-gróti ütközetben Montecuccoli alatt harczol, elfogatik s török szolgálatba lép. Ő lesz Buda utolsó basájává Apti néven. Még otthon Svájcban volt egy Olivier nevű pajtása, ki szintén hadi szolgálatba áll, s Badeni Lajos alatt őrnagyi rangban résztvesz Budának 1686-diki ostromában, melyet Apti védelmez. A császári részről épen Olivier által kéretik fel a várat a basától. A gyermekkori pajtások egymásra ismernek s megindulva mesélik el egymásnak életök változatos folyását. Az európai nagy históriai események képezik a keretet, melyből azonban maga az igazi kép hiányzik. A basa, meleg fogadkozások közt, de tagadó válaszszal bocsátja el barátját. Szeptember 2-ka, a döntő ostrom napja, felvirad s nekik egymás ellen kell harcolniuk. Az érzések összeütközésének szofisztikája: az ostrom előtt mindegyikök fohászkodik barátja életéért, s azután — agyonlövik egymást.

E gyarlón komponált s hidegen és szárazon előadott regényt fordította le Aranka György (1737—1817), az erdélyi királyi tábla bírása s könyvvizsgáló. Egyike a legmozgalmasabb munkásoknak a magyar művelődés, tudo-

¹ Kemény József eredeti munkának tartja Aranka *Budai basáját*, daczára a címlap állításának. Ez tévedés. A szintén névtelenül megjelent eredetinek harmadik kiadása (*Le Bacha de Bude*, Yverdon, 1765) megvan a budapesti egyetemi könyvtár birtokában.

mány és irodalom ügye körül Erdélyben: inkább e buzgóságával, mint írói tehetségével tette ismertté nevét. Ő tervezte az első erdélyi tudományos egyesületeknek, a Nyelv-mívelő és Kéziratkiadó Társaságoknak felállítását; e célból adta be *Rajzolatoknak* nevezett három emlékiratát az 1791-diki országgyűléshez, mely törvényczikket is alkotott a javasolt nyelv-mívelő intézet megalapításáról, de fejedelmi engedélyt rá nem nyerhetett. Aranka hát e nélkül, mintegy próbaképen s ideiglenesen szervezte a Társaságokat, vezette ügyeiket s szerkesztette kiadványaikat. Csak rövid ideig élhettek, s újból felállításuknak ismételt kísérletei sem vezettek sikerre. De rövid munkásságuknak mégis volt hatása, még pedig nem kis hatása a nemzeti szellem elevenítésére, a nemzeti múlt iránt való fogékonyság serkentésére. Az az élénkebb hazafias mozgás, melyből ez igyekvések folytak s a melyre visszahatottak, íratta Csokonai-val 1794. augusztus 4-dikén Arankához ez emlékezetes sorokat: »Boldog vagy, oh kised Erdély, bár Európának legvégsőbb szélén fekszel is. Te fogod be a legutolsó magyarnak szeméit, mikor mi már vagy oesterreicherek vagy rusznyákok leszünk, az Árpád s hét kapitányok sírja felett!« Aranka, a pedáns bürokrata de lelkes magyar, buzgón élesztette, táplálta ezt a szellemet terveivel, kiadásával, utazásaival, kiterjedt levelezéseivel s nagy számú munkáival. Fáradhatatlan pályája kicsinyben rokon a Kazinczy-val, kivel eleinte szoros barátságot tartott. Mint szerző, valóságos polyhistor volt. Írt és fordított nyelvészeti, államtudományi, politikai és történelmi munkákat, s költőieket is, melyekkel azonban kevesebb nyomot hagyott, mint izgatásaival. Versei eszmétlenek és higak; szépprózai fordításai erőtlenek és szintelenek. Egészben véve mindegyikre illik ez ítélet: a németből fordított *Júlia leveleire Ovidhoz*

(1790), Falbaire Fenouillot drámájára *Az újmódi gonosztevőre* (1791), s az ugyanez évben megjelent *Budai basára*.

A különben sem eleven elbeszélést nem segíti nyelvi csín, erő, lelemény. Aranka mint nyelvész, a szokás híve s az újítás ellensége volt. Annak a társaságnak is, melyet *nyelvmívelőnek* nevezett, célját csak a magyar nyelvnek fentartásában, tisztaságának megőrzésében s világának terjesztésében körvonalozza. A magyar nyelvnek már megvolt arany korszaka, csak azt kell feltámasztani! hirdeti rajzolatjában s társasága munkáinak első darabjában. A nyelvész meggyőződését érvényesíti az író. *Budai basájának* előadása is az óvatos tartózkodást mutatja minden újítástól. Igaz, nem idegenszerű, de a magyar régi vagy népnyelv anyagából sem tudván semmit meríteni, színtelen és száraz. Nem lesz alacsony, közönséges, de korának felszínes magyarságával választékosság és igazi eredetiség nélkül való. Izlése e tekintetben alig mutatkozik másban, mint hogy, jóllehet a szokás alapján áll, kerüli a visszaható igealakoknak szenvedőkké tételét, melyet a debreczeni grammatika szentesített. De nem ritkán sértő túlzással él vissza a *valá*-s jelenekkel s az *a* és *e* hangoknak erdélyies használatával a ragokban; e nemű kifejezéseiből a kakofóniának egész példatárát lehetne összeállítani. Jakab Elek Arankáról és intézeteiről közzétett tanulmányában (*Figyelő* XVI. k.) azt írja, hogy a *Budai basa* fordítása Kazinczy símitó kezén ment át. Meglehet; de ennek a kéznek egyetlen vonása sem ismerszik meg rajta. Inkább gyakorlati kísérlete amaz elvek alkalmazásának, melyeknek Kazinczy *Báróczi életében*, egyenest neki fordúlva, hadat izent. Arankának egyáltalában sok kritikát, sok támadást, sok gúnyt kellett hallania. Most sürgölődésével, majd elkedvet-

lenedésével hitta ki, azután nyelvi konzervatizmusával, majd meg költői ambíciójával. A *Budai basa* is részesült ilyen bolygatásban. A csufondáros szellemű Szacsvai paskillozza ki ekkép:

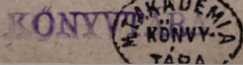
Gyenge legény a Budai basa,
Mert nagyobb volt eszénél a hasa,
Sokat firkált Aranka felőle,
De hajh! lám mi sült végre belőle?
Aranka cifrán bizonyította,
Hogy vékony esze csak híg rántotta.

A történeti regények Francziaországban, a mint láttuk, már ezidétt a túlsúlyba jutott másnemű elbeszélések között háttérbe szorultak s egyre kevesebb művelőt találtak. Marmontel maga is sem igazi érzéket, sem vonzalmat nem mutat a múlt iránt; egyszerűen csak adatait és neveit használja fel, hogy saját korának eszméit példázza általok. De még így sem marad állandóan mellette. Nagy számmal ír az őt körülvevő világból érzelmes történeteket, úgynevezett családi elbeszéléseket, melyeknek példái, meséinek mind a három magyar fordítójánál megtalálhatók. Az uralkodó indíték nála és társainál: nemes szívek, különösen gyöngéd női szívek küzdelme a sors mostohasága vagy az emberi csalárdság és gonoszság ellen. E küzdelmek festésével, melyek a kitartásnak, nagylelkűségnek, feláldozásnak megannyi példái, de akár diadalt aratnak, akár megtörnek: az író különösen az érzékenyítőnek hatására törekszik. Ebben keresi az eszméltetést az élet folyásának erkölcsi megítélésére nézve, s ebben a lélek-nemesítő elemet. Az életnek és viszonyainak konkrétebb rajza, valóbb színű képe egészen mellékes; fő dolog a megindító lélekállapotok, az érző szívek szenvedéseinek feltüntetése. E téren bizonyos kedveltségre emelkedtek, még pedig Francziaország

határain kívül is D'Arnaud sok kötetes novella-gyűjteményei, az *Épreuves de sentiment*, a *Les délasséments de l'homme sensible* s a *Loisirs utiles*. Szerzőjük D'Arnaud Ferencz Tamás Mária de Baculard (1718—1805) eleinte Voltaire körének volt tagja s Nagy Fridrik francia író-pártfogoltjainak egyike, kit a porosz királyi akadémiába is kinevezett. Írói pályáján kívül diplomatáskodott is: a szász udvarnál egy ideig követségi tanácsos volt. A rémuralom alatt fogságba jutott s különben is sok baj, gond és anyagi nélkülözés közt végezte életét. Kilencz éves korában kezdte a verselést s hű maradt az irodalomhoz a nyolczvankilenczedikig. Rendkívül sokat írt, könnyed verseket és szent ódákat, novellákat és színdarabokat. Legnagyobb hatást elbeszéléseivel aratott, melyeknek terjengő deklamációját La Harpe, D'Arnaud sajátos ékesszólásának nevezi. Rousseau el volt ragadtatva általok s felőlök mondotta, hogy: »Míg íróink legnagyobb része fejével és kezével dolgozik, D'Arnaud szívével ír.« Írói sajátságai, különösen meleg emelkedettsége és rhetorikus szépségei természetesen főkép azokat vonzották nálunk, a kik Báróczi-nak a stíl ugyane nemében szerzett koszorújára törekedtek. D'Arnaudnak mindkét magyar fordítója a Báróczi iskolájából, sőt közvetlen környezetéből való.

Azt említjük meg először, bár időre később következett, a ki D'Arnaud novelláit fordította. Ez a küüllőmegyei származású Kisharsányi Harsányi Sámuel volt, II. József alatt gárdista, 1785-ben erdélyi kormányshéki tisztviselő, 1789. körül pedig királyi táblai bíró. D'Arnaud elbeszélései közül, az *Épreuves de sentiment*ből, három nagyobbat fordított le: *Adelson és Salvini*, *Lucia és Meláni* s *Fánni* címűeket. Mindegyik szerelmes történet, kisebb regény, melyeket szerzőjük anecdote-oknak és his-

A SZÉKESFÉHÉRVÁRI CISZTERCI RENDEZ

toire-oknak nevez. Az első és utolsó Angliában játszik, hol D'Arnaud ismételve megfordult tárgyakért. Nagy hatással volt rá Richardson regény-költése is, s vonzalma az angol tárgyakhoz ebből a hatásból következik. *Fánni* még gondolatára nézve is némileg hasonlít *Pamelához*. A becsületes szegény leány története, kit az előkelő úr színleg feleségül vesz, azután otthágy, de nemessége által végre legyőzetvén, valósággal magához emel. A másik kettő tragikus történet. Adelson és Salvini, két jó barát, egy leányt szeretnek, kinek az olasz féltékenységből gyilkosává lesz s vesztőhelyen vész el. Lucia és Meláni is egy lovagért égnék s az utóbbi kolostorba megy, az első pedig, mint Estival boldogtalan felesége, meghal; nemsokára férje is követi s a középkor brutális szentimentalizmusával, szívét küldeti el kedvesének, Meláninak. Mindez folyton patakozó könnyek és szünetlen jajveszéklések között történik. A három novella fordítását Harsányi 1794-ben nyomatta ki Sopronban *Érzékeny mesék* cím alatt, melyet Báróczi példájára választott. Könyvét Galanthai Eszterházy Miklós herczegnek, mint a nemesi gárda pártfogójának, ajánlotta. Nem kiválóbb stíliszta; de nem is a rosszabbak közül való. Újítani nem mer vagy nem is tud; de a hagyományos anyaggal és formák között igyekszik folyamatosságra. Sajátságos, hogy a párbeszédek jobban sikerülnek neki, természetesebbek, tisztábbak, jobban folyók, mint az elbeszélő részletek, melyek kényelmes vontatottsággal mennek. Az erdélyi provinczializmusok kisebb számmal vannak; de gallicizmusok annál bővebben. A hosszú kötő és határozószóknak ép oly jelentékeny szerep jut stíljében, mint az *egy* határozatlan névmásnak.

D'Arnaud színművei közül is jelent meg kettő magyar fordításban. Az egyik *Eufémia vagy a Vallás győzedelme*, a

másik *A szerencsétlen szerelmesek avagy G. Comens* (Cominges). Amaz Pozsonyban Landerernél 1783-ban, ez pedig Kolozsvártn és Szebenben Hochmeisternél 1793-ban. Mindkettőt Naláczai báró Naláczai József (1755—1818) fordította testőr korában. A gárdából kilépve kapitányi tisztszen szolgált a Kálnoky-huszárezrednél, majd Zaránd vármegye főispánjává lett. Fordította az említetteken kívül *Young éjjeleit vagysirhalmait* s megírta önéletiratát (*Hetülap*, 1853). AD'Arnaud-féle »szomorú darabok« előtt cselekvényök rendesen meg van írva elbeszélő formában is; mindegyik drámát egy-egy terjedelmes novella előzi meg. Szellemökről tanúságot tesz az a kérdés, mely, igenlő feleletre s fejtegetésre várva, így hangzik *Cominges* egyik bevezetésében: »A könyvezésben való gyönyörűségben vajjon vagyon-e hát olyan édesség, melyet a hivságban nem lehet találni?« A könnyezésben való gyönyörűség: erre a hatásra törekszik D'Arnaud drámáiban és novelláiban. Klastromi érzékeny történetek, elbeszélő és színi alakban. A kegyetlen anya hazug hirei következtében leánya, Konstánzia, fátolt vesz s Eufémia nevet, míg szeretője, Szent-Albon, szerzetessé lesz; így találkoznak s menekülni és boldogulni akarnak; de a leányban a vallás legyőzi a szerelmet s hosszú küzdés után a kolostorban hal meg. Ez a vallás győzedelme. A szerencsétlen szerelmesek, Cominges és Adelájd, története szintén kolostorban végződik, »a Trappbéli apáturságban«; az ifjú gróf, miután kedvesét máshoz kényszerítették, itt keres nyugódalmat s Adelájd is, férjének halála után, férfi ruhába öltözve, ismeretlenül ide követi őt; halálos vívódásuk között ismernek csak egymásra. A kor eszmeharczaihoz e novelláknak és drámáknak semmi közük: a szerzetes élet zordon idealizmusa az, mely belőlök sugárzik; semmi más czéljok, mint a lehető

legheroikusabb eszközökkel csikarni könnyeket a nézők és olvasók szeméből. A külső életviszonyok rajza vázlatos és felületes.

Magyar fordítójok, Naláczi, egészen Báróczi tanítványa. Ez serkentette különösen Young fordítására; az ő példája lebeg előtte. Még szerénységében, a nyilvánosságtól vonakodásában is az ő hatása érzik. Csak a maga gyönyörűségére fordítgatott s testtörtársainak olvasgatta fel dolgozatait. Eufémia előszavában írja: »Biztat azon reménységem, kedves hazámfiainak engedelmes jóságokban, hogy csekély foglalatosságomat nem mint valami becses dolog helyett szolgáló kedveskedést, hanem csak mint adományt, úgy szemlélik.« Bacsányi és Barcsai dicsérőleg szólnak írásairól s utánok Ballagi Aladár is nagy elismeréssel emlékezik különösen Naláczinak szépprózájáról. Itt-ott neki lendül, de gördülés nélkül s gyakran vész zavaros mondatszerkesztésekbe. Alig egyéb Báróczi-studiumnál, az eredetinek bátorsága, csínja és könnyűsége nélkül.

A testőrök közül még Sepsizoltáni Czirjék Mihály (1753—1798) is francia verseket fordított, de prózai bevezetésekkel: Colardeau és Dorat híres heroidjeit, melyekben *Heloiz és Abelárd* öntik ki egymásnak sziveiket, azután Blin de Sainmoretől *Vallièr herczegné levelét XIV. Lajoshoz* s ismét Dorattól *Bernardét Trumánhoz*. Mindezek *Érzékeny levelek* czímen összefoglalva 1785-ben jelentek meg Bécsben Trattnernél. A szathmármegyei fiatal katonatisztnek alig maradt több irodalmi emléke ez egytlen könyvnl; hősiségének, székel huszárjai éln, a II. József alatti török háborúból annál több. Kazinczy, életiratában, egy kedves kis képet rajzol róla: a mint 1784 telén Regmeczen együtt találta mátkájával, egy szép bécsi leánkával, Abelárd és Heloiz heroidjainak kéziratát

olvasgatva. Kazinczy sorai egy kis idill költészetünk történetéből: Chodowieczki ónjának való tárgy. A magyar erő, mely Bécsben találja meg s hódítja magához műzsáját. Czirjék is különben jobb verselő, mint prózaíró. Míg alexandrinjei tetszős lendülettel és bizonyos simasággal folynak, a bevezető prózák nehézkesek és darabosok. Szereti beszédét szathmármegyei tájszavaival tarkítani s Kazinczy talán azért nevezte »czifrabeszédűnek«.

Említsük meg itt végül azt a könyvet, mely, bár angolból fordítottat, színhelyénél és természeténél fogva a francia szentimentális történetek sorába tartozik. Címe: *Mária vagy a nemes gondolkodású paraszt leány*, egy igen szomorú történet. Megjelent Kolozsvárott 1791. és 1794-ben. Fordította Bölöni Sámuel, ki az erdélyi udvari kancellária ágense s a Teréziánumban magyar nyelvtanító volt. Képtelen história: Clairville marquis beleszeret egy parasztleányba, Máriába, ki, a mint író és fordító vállvetett igyekezettel akarják elhitetni, különb nevelést kapott a mi úri kisasszonyainknál. Eleinte szeretőjévé kívánja tenni; de az erényes leány megvetéssel utasítja vissza. A marquis mindenféle utazások és viszontagságok után, melyek között algiri kalózok fogsága is szerepel, arra a meggyőződésre jut, hogy Mária nélkül nem tud élni s feleségül akarja venni. Családja természetesen mindent elkövet szándéka ellen, de hasztalan. Végre Mária látja be, hogy kedvesét a hozzá nem illő házasság csak boldogtalanná tenné s egy kolostorba menekül. Clairville épen abban a pillanatban találván rá, melyben a fátyolt örökre fölveszi, megrendülésében szörnyet hal. Mária, miután kedvesének ezüst edénybe zárt szívét megkapta, követi őt a halálba; barátjok, báró Fitzo pedig egy siralmas epitaphiumot ír sirjokra. Eredeti és fordítás minden

művészi becs nélkül való. Érdekes a fordítónak az az eljárása, hogy az egész történetet végig jegyzetekkel kíséri. Egyes mozzanatait erkölcsi magyarázatokkal világosítja meg, anekdotákat és más példákat hoz fel s klasszikus idézeteket keresgél. Egy alkalommal arról is elmélkedik, hogy a nemes születést, nevet csak a lelki tulajdonok tehetik igazán értékesé. A kor-eszmék áramlata, bár csak kicsinyke résen, de mégis behat e naiv lélekbe is.

Az utóbb említett munkák, tárgyaikra és szellemökre nézve, már azzal az iránynyal érintkeznek, mely Rousseau és *Werther* hatása alatt európai divattá lett. Mint a bécsi úttörők kísérleteiről, itt emlékeztünk meg felölök. Tehettük annnyival inkább, mert Marmontelben és D'Arnaudban az érzelés még nem jutott végletes fokára; ők összeköttetésben állanak az úgynevezett családi regénnyel is, mely a nemes érzések kultusza mellett a kor erkölcsi viszonyait, társadalmi és magán életét is festi, bár csak felületesen. Az érzelgős regényeket, melyeknek igazi hazája Németország volt, magyar fordítóikat és utánczóikat, utóbb fogjuk csoportosítani.

VIII.

A magyar haza együgyű hadi szolgája : Kónyi János.

A múlt század hetvenes éveiben nemcsak a testőr-írók láttak hozzá a magyar nemzeti irodalom és művelődés munkájához. Sok körben ébredt mozgalom, melyet mind egy gondolat sugallt és élesztett. A bécsi udvar palotáiba került nemes ifjak otthonuk kastélyaira és udvarházaira gondoltak, ez ősi lakoknak s bennök a nemzet színének fölemelésére és megerősítésére. A művelődés minden eszköze körülvette őket, s élvezeteikből és kötelességeikből új meg új ösztönt, új meg új tanulságot merítettek. Izlésök finomodása, látókörük tágulása, tanulmányaik gyarapodása csak erősítették hazafiságukat. Mindent, a mit tanultak, hazájokra vonatkoztattak és hazájoknak szenteltek. Egymást biztatták, támogatták, javították. A szellem, mely őket lelkesítette, oly távoli körökbe is elhatott, hova ők bizonyára alig gondoltak. Sugarai útát találták nemcsak a nemesek kastélyaiba, szerzetesek kolostoraiba, professzorok írószobáiba, hanem »a vitézi népek« kaszárnyaiba is. A bécsi testőröknek e szegény katonatársai között az ő szép eszméik a nemzeti erő szellemi alapjáról, a nemzeti nyelv jogairól és feladatairól alig jutottak forgalomba; de az ő öntudatos lelkesedésekkel találkozott itt is valami

hirtelen és homályos felbuzdulás, mely magyar könyvekre vágyott s — egy nagy buzgalmú író tereztett.

A budai őrszobában is összejeittek a »vitéz bajtársak« s, mint Bessenyei és barátai, ezek is hazagondolnak. Míg a sokszor megátkozott hajfonattal bajlódnak, fehér frakkjokat vagy do'mányukat kefélik s magas csákóikat fényesítik: mesélgetnek. Elmondják a százszor hallott történeteket Árgírusról, Markalfról, Brunczvikról, kiknek históriáit még otthon szerezték meg a vásáron. Van egy társuk, a ki különös becsületben áll előttök, mert mindig tud újat meg újat mondani. Honnan szedi? Mielőtt katonának fogták vagy csapott fel, deák iskolába járt s megtanulta a külső országi nyelveket. Idegen históriákat olvas és sorra elmondja nekik magyarul, sőt éjtszakánkint neki ül s le is fordítja, hogy a többiek is olvashassák. Újabbnál újabb verseket költ, szebbeket, mint otthon a kántor, de egészen az ő szájok íze szerint valókat, hogy csak alig hallják, már úgy tetszik, mintha tudnák is a nótáját. Híre lassan-lassan kihat az őrszobából s ráakadnak a könyvnyomtatók is, a kik kapva-kapnak a közönségesebb emberek számára való mulattató történeteken, mert ez a készletök már nagyon avúlt s a vásárokon mindenfelé új történeteket és dalokat keresnek. A mesélő és verselő katona könyvei kapósak. Már nemcsak társainak mesélget, hanem egész nemzetének. Egymásután sűrű sorral bocsátja közre munkáit s nem annyira büszke rá, hogy nemzetének szolgál, mint inkább boldog vele, hogy szolgálhat. Míveli magát, de azért sohasem tartja az előkelőbb írók közé valónak. Ezek le is nézik, sőt egy közülök kegyetlenül kicsúfolja. Fáj neki, de nem csüggeszti el. Munkáit szereti a nép, melyhez tartozónak érzi magát; van könyve, melyet félszázadon át újra meg újra nyomtatnak. Éjjeleit teszi nappa-

lokká; érezvén fogyatkozásait, mindig jobbra törekszik s jobbat ígér. Hogy hazájához szólhat, e nagy becsületet meg kell érdemelnie. Szüntelen adós voltát emlegeti s megható igyekezettel és tiszta feláldozással rovogatja tartozását. Élete pályáján nem tud kiemelkedni a közsorból: mint őrmesterrel találkozunk vele először az őrszobában, s hűsz esztendő múlva mint őrmester tűnik el szemeink elől.

Kónyi Jánosnak hitták. A mint magát aláírni szokta: »a Mária alatt vitézkedőknek volt egyik hű tagja,« »a magyar hazának együgyű hadi szolgája,« vagy cifrázás nélkül: strázsamester. Sorsáról, viszonyairól alig tudunk többet, mint a mennyit előbeszédeiből s Ányos Pállal folytatott költői levelezéséből kibetűzhetünk. Honnan került, hol tanult, hogyan lett katonává: ma még ép oly kevéssé tudjuk, mint azt, hogy hova lett. Az egykorú életrajzgyűjtőknél, adat-jegyezgetőknél, a kik pedig nem igen szűk marokkal osztogatták a halhatatlanságot, semmi sincs felőle. Bizonyos arisztokratikus kevésbevevéssel nézték iparkodását; lenézik, ha mellékesen meg kell említeniök, lenézik, ha hallgatnak felőle. Mi az, a mit sorsáról, viszonyairól tudhatunk? Valószínűleg protestáns ember volt. Katonai pályáján őrmesterségig vitte s nem is jutott feljebb. Ellen-ségei sokat keserítették, mint *Zrinyi*jéhez csatolt todaléka is bizonyítja. Vigasztalója, bátorítója kevés akadt. Ezek egyike s neki talán legkedvesebbike volt Ányos Pál, ki 1779-ben írja neki:

Szomorú verseket írtál barátodnak,
Melyekben rajzolod terheit sorsodnak:
Hogy Mársnak áldozván élet pallosodnak,
Csak egy sugárát sem látod víg napodnak.
...Azért ne keseregj, s hű barátságunkat
Éljük vígan, bízván az égre sorsunkat.

Hogy Kónyi sorsának panaszolt terhe nem volt kicsiny és közönséges, elképzelhetjük. Minden idejét igénybe vevő közönséges kötelességei nehézzé tették, hogy író-kedvének áldozhasson. Valóban alig foghatjuk meg rendkívüli munkásságát. Nappal tisztében fáradva, éjszakai nyugalmat kellett »álomtalánítva« megrövidítenie, hogy dolgozhassék. Többször czéloz e munkában töltött éjjelekre: *Várta-mulat-ságának* és *Mulató órájának* előbeszédeiben. Gessner *Ábeljének* fordítása előtt pedig egyenesen azoknak válaszol, a kik nem tudják elképzelni, »hogymostani terhes hivatalában, az illetén foglalatosságokra, a köteles szolgálatnak megcsorbítása nélkül, az időt honnan veszi.« Válaszol az ifjú Dionysos szavaival, melyeket versszerző atyjára vonatkozólag mondott Fülöpnek: »ő azokat akkor munkálkodta, mikor te, én és más hozzánk hasonlók az időt sétálással, játszással és hophajjával töltöttük.« Az alárendelt katona szolgálata akkoriban még sokkal terhesebb volt; a tisztessé állásra emelkedés reménye szegény és közsorsú emberre nézve csekély, a fegyelem szorosabb, az önkénykedés gyakoribb. Az ő kicsiny kiválósága is megteremtette ellenségeit, irigyeit, zsarnokait, kikre a szubordináció kötelékei között csak homályos és távoli czélzásokban mer panaszkodni. Elöljárói nem nézhettek jó szemmel a firkáló strázsamestert, mikor gondolatai el-el szálltak haza, övéihez, kiknek számára mesés könyveket küldözött, s el-eltévedtek túl is a, rá nézve utolsó harcmezéjén, ahol a szegény katona emlékét az íróért nagyobb becsülettel fogják emlegetni, mint tisztjeiét. A jó katona gondolatainak sem ott, sem itt nincs semmi keresete. Így küzdött és dolgozott Kónyi. Ezredével, mint előszavainak keltéből látjuk, sokfelé megfordult. 1773-tól 1775-ig Budán volt, 1776. elején a cseh Prágában, végén

már Szigetvárott, 1780-ban Eszéken. Tovább nem kísérhetjük. 1792-ben adta ki utolsó munkáját s innen kezdve semmi hír felőle. Oly buzgó, oly termékeny író volt, hogy bátran következtethetjük munkásságának megakadásából halálát. Schedius *Verzeichniss*ában (1800. márczius) már nem fordul elő a neve, jelétül, hogy már akkor nem élt. Ismeretlen közsorból emelkedett ki, magával hozva a nép kedvteléseit, dalosságát, tréfáit és eszményeit; végül megint a közsor homályába tért vissza s talán a francia háborúk valamelyik csataterének, vagy egy falusi temetőnek ismeretlen sírjában nyugszik.

Kónyi János újabb irodalmunkban az első, nemcsak úgy nevezett népies irányú, hanem a nép kebeléből származott írónk. A Toldy által népiesnek nevezett Gyöngyösi-iskola kiválóbb emberei nemesi lakokban, városi polgárházakban születtek; Kónyira nem tart igényt egy család sem. A népből jött; de mikor írni kezdett, már jelentékenyen föléje emelkedett akkori műveltsége színvonalának. Csak igen kis részben írta azt, a mit magával hozott; túlnyomóan azt, a mit magasabb műveltségű emberek könyveiből olvasott és tanult, miután elszakadt szülőföldjétől. Naivitásán erős csorba esett. Népünk eszejárásának eredetiségét számos munkái közül csak egyben, a *Demokritus*ban, érezzük némileg, képzeletének frissességét egyben sem. Dalos természete már többször kitör belőle. Megőrizett bizonyos vonzalmat a költői előadásnak olyan tárgyai és formái iránt, melyek népünknel tetszetősek. Megőrizte a nép munkabíró erejét is, mert noha csak pihenésre szánt óráiban írhatott s akkor is valószínűleg néha titokban: többet végzett, mint a legtöbben azok közül, kik csupán tollukat forgatták. Munkásságának tizenhatsz esztendejére tizenhat önálló könyve esik. A mulattató iroda-

lomban többet nyújtott, mint bárki múlt századi íróink közül. Oly buzgóság ez, mely megérdemli, hogy ne csupán sikereinek, hanem magának a feláldozásnak, szempontjából méltányoljuk.

Kónyi azon kezdte és azon végezte írói pályáját, a mi a népszellem költői élvezésének legelső és legállandóbb forrása: a mesén. De nem a maga népének alkotásaiból, motívumaiból merített, nem ezeket dolgozta föl; ellenkezőleg arra törekedett, hogy valami egészen újat adjon az Árgirusok helyett. De jellemző érzékére, hajlamára, hogy a hasonneműek között kereste az újat. Bár e nemű munkáinak czimlapján világosan kiteszi, hogy németből fordította, a bennök előforduló nevek, tárgyaik, valamint az egyetemes irodalomtörténet útmutatása francia földre irányoznáknak figyelmünket, ha Kónyi eredetijeinek eredetijeit akarnók keresni.

A tündéres vagy mesés regény szintén egyik kedvelt ága volt a francia prózai epikának a XVII. század végén s a következőnek elején. Az emberi életet mindennemű varázslatok kizökkentik rendes kerékvágásából, s az emberi viszonyok fejlődésébe természetfölötti lények avatkoznak. A klasszikai világ mithikus költészetéig most nem tekintve vissza, a középkori elbeszélések legnagyobb részében is ugyane motívumokkal találkozunk: minden rendű és rangú felső hatalmasságokkal, melyek sorsunk intézésébe folyton beleártják magukat. A való és képtelen, a természetes és természetlen összevegyülnek a képzelet mulattató játékaiban. Keresztyén és pogány, északi és keleti, nemzeti és vallásos regék alakjai tarkán összekeverednek, gyakran minden tekintet nélkül eredeti hatalomkörük földrajzi hatáira. A csodás meséket, melyek az emberi viszonyok közt szereplésökből kerekednek, egykor bizonyos naiv hit

táplálta, melyet a középkor második felében beköszöntött általános szellemi átalakulás szétfoszlatott. A nép sokat megőrzött a régi mesékből, de már csak mint meséket. XIV. Lajos alatt irodalmi divatuk is felújult, de a régiektől különböző viszonyok s lélektani föltételek mellett. Wolff írja erre vonatkozólag regény-történetében: »A mesés regények a középkorban gyökereznek: akkor a szent ligetekben hatalmas fákká növekedtek, míg most, a divat által kertekbe ültetve, csak kellemes cserjékké sarjadtak, melyek gyönyörködtetik ugyan a szemet, de sem árnyékot nem nyújtanak, sem üdítő és tápláló gyümölcsöt nem teremnek; akkor a hit és kedély napja sugározta be őket, most csak a hideg holdnak, az értelemnek, fénye esett rájuk.« Az irodalomban soká szendergő magnak kicsírázását olasz novellisták hatásával szokták magyarázni. Ilyenek voltak a velencei Straparola, kinek *Tizenhárom éjtszakája* a XVI. század végén jelent meg francia átdolgozásban, s a nápolyi Giambettista Basile, az 1637-ben kiadott *Pantamerone* szerzője. Az ötven nápolyi történet egyikén alapúl a francia mesés regények első nevezetesebbike, a *L'Adroite Princesse*, melynek íróját a tudós Perrault Károlyban keresik. Mindenesetre ő írta, bár fiára hárítja, azt a nagyhatású s kitűnő mesegyűjteményt, mely 1697-ben jelent meg *Contes de ma mère l'Oye* czímen. Még a mi gyermekkorunk kedves olvasmányai közül is nem egynek a forrása ez a lúd anyó könyve. Ki nem ismeri a Hüvelyk Matyit, az elátkozott királykisasszonyt, a kékszakállút, a csizmás kandúrt, kik mind Perrault könyvéből indultak világgá. A képzelet szeszélyének e kedves alkotásai tovább fentartották a nagyhirű akadémikus nevét, melyet pedig megvont tőlök, mint heves és tudós harcza a klasszikai irodalom ellen. Perrault meséi, me-

lyeket késő aggkorában írt, egyszerűek, naivok, mintegy újra gyermekké lett kedélyből és hitből fakadók. Nagy sikerök, még pedig az udvar körében is, utánzókat, követőket vonzott. D'Aulnoy grófné, Murat grófné és De la Force kisasszony a legkiválóbbak. Mind a hárman a XVIII. század elején írtak s a Perrault-féle tiszta, naiv formát kitágították és mesterkéltébbé tették. Ők már nem annyira meséket, mint inkább mesés, tündéres regényeket írtak. A lúd anyó meséi még csínján bánnak a csodással; de már a későbbiek arra törekszenek, hogy minél inkább kiforgassák a természetet rendjéből. A kinek palotái legjobban ragyognak a kárbunkulusoktól, a kinek törpéi a legapróbbak, azé a pálma. D'Aulnoy grófné, a *L'Oiseau Bleu* szerzője, legelevenebb a feltalálásban és előadásban; Muratné a legfinomabb; De la Force kisasszony pedig a legfantasztikusabb: nála már a tündérkastélyok csak úgy röpködnek ide-oda. Stíljökre különbözők, de indítékaikra s meséik fő vonásaira nézve nagyon hasonlók. Az emberi szenvedélyek, melyekkel dolgoznak, csak a szerelem és irigység. Személyeik csupa főfő nemzetségből, királyi vagy legalább is hercegi házból valók. Külsejökre és lelkökre nézve vagy csodaszépek vagy szörnyetegek. Némelyikök sorsának intézését már bölcséjében a tündérek veszik kezökbe; másoknak életök útján találkoznak velök. A gonosz mostohák nagy szerepet játszanak. A három leány közül rendesen a legkisebbik a legbájosabb és a legjobb; de mostohája és irigy testvérei üldözik. A királykisasszony gyakran be van zárva egy elátkozott kastélyba, honnan az okos és bátor királyfi szabadítja ki. Segítségére van valamely kegyes tündér, kivel egykor tudtán kívül jót tett. Sűrűn fordulnak elő nehéz, kényszerített munkák s más alakba átvárázsolások. Végül a jó tündérek az ártatlan

szenvedőket mindig igazukhoz juttatják s a szerelmeseket egymáshoz segítik.

E mesés regények fajtája nagy divatba jött s az említetteken kívül még igen sokan próbálkoztak benne. Alkalmas volt a francia báj s a francia szellem nyilatkozására. Rövid időn oly kedvességre emelkedett, hogy az előkelőbb társaságokban alig volt valaki, a ki a maga meséjét meg ne írta volna. Említettük annak idején, hogy Marmontel is tett ilyenféle kísérletet (Kazinczy fordításában *A négy palaczk*). A divat vége az lett, hogy az okoskodás, bírálat és kétkedés szelleme, mely az irodalomban fölülkerekedett, e játszi képzelgéseket s velők a naivitásnak még színét is háttérbe szorította.

Kónyi legelső munkája, az 1774-ben megjelent (Pozsony, Landerer Mihály) *Várta-mulatság avagy Sarmánt királynak és Florina kisasszonynak tündéres és ritka történeti*, az említett körbe tartoznak. D'Aulnoyné *Kék madarának* egy német átdolgozása után készült. Kónyi »vitéz bajtársainak kérés-ösztönzésekre, kikenél az idegen nyelv még mostoha.« A szép mese olyan motivumokból van szöve, melyeket a mesélő nép nálunk is szeret és sokképen variál. Családi életének leggyakoribb és legfájdalmasabb összeütközését viszi át benne a képzelet országába. A gonosz mostoha, ennek dédelgetett és csúf leánya s az üldözött és szép mostoha gyermek: ezek fő személyei. Történetök élénk leleménynyel s naiv kecscesel van előadva, mely Kónyi fordításában sem veszti el varázsát. Formái, szavai a népies észjárásnak egészen megfelelők. A szép Florina édesatyja, az özvegy király, második feleséget vesz, ki magával hozza csúf leányát, Forellát is. Sarmánt királyfi leánynézőbe jó a házhoz; de nem a kiékesgetett Forella kell neki, hanem a »sutogban« kergetett Florina.

Furfangos mostohája egy toronyba záratja s kimesterkedi, hogy Sarmánt tudtán kívül nem őt, hanem Forellát szökteti meg. A mint a tévedés kiderül, természetesen nem akarja elvenni. Hanem Forella keresztanyja, a tündér Szúszió, boszút áll rajta vonakodásáért s kék madárrá változtatja. Ilyen alakban keresi föl éjjelenként kedvesét, a ki a toronyablakban énekelgeti:

Oh kedves kék madár,
Kit szívem alig vár,
Repülj fel hozzám immár!

A leskelődők erre is rájönnek s a szegény madarat, egy cziprusfára rakott borotvával összevérezik, megsebesítik. Sarmánt azt hiszi, hogy kedvese lett hűtelenné s ejtette törbe. Maga is el van keseredve, de egy tündérbarátja is közbenjár érte Szúsziónál, hogy inkább elveszi Forellát, csak varázsolja vissza emberi alakjába. Nem csoda, mert »semminemű herczeg sem vala a világon valaha oly szép és pompás, mint ő.« Forella hát Sarmánt udvarába kerül; de csak miután már otthon is megváltoztak a dolgok. Az öreg király meghalt, gonosz feleségét a népek agyonverték, s Florinát kiszabadítván fogságából, királynéjokká tették. A szép királyné azonban parasztruhát öltve s »czuczólékot« vetve a vállára, elment Sarmántot fölkeresni. Bár egy jótékony tündér útközben csodatevő tojásokkal ajándékozta meg, nehezen ismertethette meg magát »kegyesével.« Nagy nehezen bejutott az ekhó-palotába, honnan a királyfi meghallhatta minden szavát. Innen fölfedezett mindent a boldog Sarmátnak, s miután tündér-pártfogójok az útjokban álló Forellát disznóvá változtatta, egymáséi lettek.

E mese feltalálásában, szövésében, megoldásában félre-

ismerhetetlen népi vonás nyilatkozik: naiv hódolat a szépség és jóság előtt, s naiv igazságszolgáltatás a gonosszággal szemben. Ez ármánykodások, patvarkodások, szerelmeskedések voltakép mind a nép egyszerű viszonyait példázzák. De az érzések, különösen a szerelem kifejezésének módján élénken érzenek a híes galanteria hagyományai. Florinának és Sarmátnak édeskedései és panaszaik mind arra az udvarias, bókoló hangra emlékeztetnek, melynek megpendülését már a *Szép Magelonában* érintettük, s kinövéseivel, elfajulásával a heroikus regények tárgyalása alkalmával foglalkoztunk. Kónyi egyszerű naturalizmusa, kissé nehézkes, de nem ügyetlen elbeszélése, szinte illik a tárgyhoz. A bókolások és sóhajtozások az ő egyszerű szavaival és formáival kevésbbé rínak ki az egésznek hangjából. Semmiféle munkájában nem használt ennyi tájszót, s ezzel is emeli beszédének naiv színét. Íráságának kezdetén s épen e könyvvel foglalkozva, még közelebb volt a néphez. Olvasóinak csak a várta-szoba népét képzelte, s közéjük vegyülve, közéjük valónak is érezte magát, egészen az ő nyelvökön igyekezett mulattatni őket.

Írói munkásságának utolsó gyümölcse is két ilyen tündéres mese volt. Az egyik, *Karpilló princzeszné*, szintén egy királynak két házasságából bonyolódik. Első feleségétől maradt egy utálatos és furfangos fia, Görbicze, ki minden módon el akarta emészteni mostoha anyjától való kis öcscsét. A gyermeket azonban egy sas megmenti s egy jó tündér pártfogásába veszi. Egy öreg juhászhoz kerül bojtárnak, ki valamikor szintén király volt, de trónusáról elüzetett. Görbicze otthon atyja ellen folytatja ármánykodásait. Meghódít egy országot s rabbá teszi Karpilló princzesznét. Halálosan beleszeret a csodaszép leányba, ki azonban iszonyodik tőle, s mintsem hogy hozzá menjen

feleségül, inkább parasztruhában megszökik. Ő is Sublimis juhászhoz vetődik, a hol megszeretik egymást a bojtárrá lett princezzel. Kiderül, hogy Karpilló nem más, mint Sublimisnak elveszett leánya. A pártfogó tündér kegyességéből már össze is kelhetnének, mikor Görbicze rájuk talál s visszarahadja a leányt. Az ifjú juhász követi ismeretlen atyja udvarába, hol minden kiviláglik, Görbiczét a tündér agyonszúrja s a szerelmesek egymáséi lesznek és koronához jutnak. A másik mese címe: *Bellebelle avagy a szerencsésített vitéz*. A hadviselő király felhívására egy szegény gróf nagy zavarba jut; öreg letére maga már nem mehet háborúba, váltságára pedig pénze nincs. Három szép leánya közül a legkisebbik, Bellebelle, férfiruhában elindul helyette. Útközben segít egy tündéren, ki miatt nénjeinek az övéhez hasonló vállalkozásból vissza kellett térnie. A tündér megajándékozza egy táltos lóval és csodaszép öltözetekkel s elnevezi Fortunátusnak vagy, elég szerencsétlen szóval, »Szerencsésített vitéznek.« Tovább menve nagy kíséretet fogad magának; vele vannak Vas-gyűrű, Gyors-mint-szél, Jó-lövő, Hangos-fülű, Blasius, Nagy-iható és Nagy-ehető. Elérkezvén a királyi udvarba, hol »hitves szolgálai« segítségével mindenféle hőstettet visz véghez, de nagy veszedelemben is keveredik. A királynak húga, egy özvegy királyné, beleszeret s kezét ajánlja neki. De Bellebelle-Fortunatus természetesen csak »hidegenséggel« fogadhatta az ajánlatot, mire a fölgerjedt asszony össze-vissza karmolta magát s bátyja előtt bevádolta a vitézt, hogy az támadta meg erőszakosan. Az lett az ítélet, hogy a vitéznek három dárdát szúrnak a szívébe. Mikor az ítéletet végre akarták hajtani, kiderült, hogy Fortunátus leánya. A királyné méreg által veszett el; Bellebellet pedig a király feleségül vette. A mesében uralkodó indítékok közül kettő egyebüktől is szerepel irodalmunkban.

Bankó leánya ugyanolyan módon jut Béla király udvarába, mint Bellebelle, s az özvegy királyné furfangja ugyanaz, a melylyel a *Ponczianus*ban találkozunk. E két mese már sokkal mesterkétebb, mint Sarmánt története, s Kónyi nyelve is, a sok mindenféle más hangú munkában, vesztett valamit népies zamatából. A kettő egy kötetbe foglalva jelent meg 1792-ben Budán *Elmefuttatások* közös czímmel. Kónyinak ez a szava, melyet *A sánta ördög* első fordítója is használ, 1803-ban megjelent kivonatát »elmefuttató könyv«-nek nevezvén: századunk közepén rövid időre újra föltámad irodalmunkban s humoros elmélkedéseknek, tréfás fejtegetéseknek jelölésére használják.

A mese mellett Kónyi népies irányú működése a régi históriák felé is fordult, s utolsó magyar bemutatójává lett a középkori lovagi románnak. A *Hármas Istória* új meg új kiadásai, elterjedettsége mutatják, hogy az e fajta elbeszélések iránti fogékonyság is milyen mély és állandó volt népünkben. Kónyi regénye, mely 1785-ben jelent meg először, e czímet viseli: *Ártatlan mulatság, avagy Florentz és Lion vitézeknek, nemkülönben Marczebilla török kisasszonynak ritka példájú története*. Hozzá van adva toldalékul, *Epikurusnak élete és bölcselkedése*. Kónyinak valamennyi munkája között ez ért meg legtöbb kiadást. Csak a melyeknek nyomára juthattunk, az eredetin kívül, következők: 1810. Nagyvárad, 1833., 1853., 1857. Buda és 1854. Szarvas. Motivuma a XVI. században oly általánosan kedvelt költői indíték: a megpróbáltatott női hűség s a lovagi hősiség. Octavianus római császár édesanyja mindenféle »kordébeszédekkel« gyanúba keveri fia előtt menyének hűségét. A császár el is taszítja magától feleségét, két újszülött csecsemőjével együtt. Az asszony egy erdőben elaludván, egyik gyermekét elragadja egy majom,

melytől haramiák kezébe kerül, s ezektől egy Kelemen nevű párizsi zarándok veszi meg. A másik gyermeket egy oroszán ragadja el, majd meg egy griffmadár viszi egy szigetre, hol a császárné rátalál s az oroszlánal együtt a szentföldre bujdosik. Kelemennél Flórencz fölnevekedik, de semmi ügyességet nem mutat a polgári életben, inkább csak boszúságot és haragot szerez nevelőatyjának. A jámbor Dagobert francia király országára azonban töméntelen haddal reátör a török császár, magával vivén csodaszép leányát, Marczebillát is. Kiséretében van az óriás termetű arabiai király is, a ki fenhéjázva párviadalra hívja a keresztyén vitézeket. Flórencz leszedi a padlásról Kelemennek régi füstös, rozsdás pánczéjét s a nép csúfolkodása között¹ kiszáll az óriás ellen s leveri. Megismerkedik Marczebillával s a Párizs előtt táborozó pogányok ellen nagy hőstetteket visz véghez. Érdekes lovaggá-üttetésének leírása, különösen az a részlet, mikor a vén Kelemen szétveri a kéregető muzsikusokat. Itt Kónyi tréfalkozó kedve megtoldotta az eredetit s a cigány frazeológiának egy pár jóízű példáját igtatta be. A szétvert muzsikusok így panaszkodnak:

Mond az egyik: Aha, hogy azs isten vegye el a sája ízsit annak a vén csicsónak, imé a hegedímet összezústa. A másik: ejnye hogy azs erdeg vessen porcsiót arra a pinisles sakállú Miklósra, imé a kezsemmel alig foghatok, úgy reám ütött azszsal a furkóval. A harmadik: aha, hogy úgy virágozszsék a lelke azs isten tornácsában mint a tavali küküres, ugyan jót vágott egyet a nyakam

¹ Általános mondai vonás, melylyel a nép csak annál meglepőbbnek és hatásosabbnak akarja feltüntetni kedvelt hősének győzelmét. Az öreg Toldit is lenézik csuhájában.

közszsé, hogy egy hónapig is megérzsem a helyit. Negyedik: ugyan micsoda pilyhes sakállú Saturnus lehet azs? bezszseg oldottam én a csigány-kereket, mihelt láttam, hogy a dérhás komát eggyelni kezdette.

A lovag Flórencz csak tovább vitézkedik, már Marcebillát is elragadja, mikor Octavianus császárral, ismeretlen atyjával, együtt, ki Dagobert királynak segítségére jött, fogságba esik. A törökök végre is megfutnak ugyan, de magukkal viszik foglyaikat. Útközben találkozik velök Flórencz testvére, Lion, ki a pogányokat végkép megveri s rabjaikat megszabadítja. A császár, szintén ott levő felesége s a hősi fiak egymásra ismernek. Lion elveszi a spanyol király leányát, Florencz pedig Marcebillát s angol királylány lesz.

Kónyi nem mondja meg, honnan fordította történetét. Ez, *Octavianus császár* néven, egyike volt a XVI. század legkedveltebb franczia és német lovagi regényeinek. Az első német szöveget Salzman Vilmos fordította s adta ki Strassburgban 1535-ben; ettől kezdve a legújabb időkig számtalanszor lenyomatott. A franczia história egy latin krónikára hivatkozik, mint forrására, mely azonban eddig nem ismeretes. Nálunk is, bár ugyancsak későn jött, nagy népszerűségre emelkedett, a mint említve volt, Kónyi könyve. Népünk szereti az ilyen történeteket, melyek közel állanak meséihez. Képzelete, újra keletkező elbeszéléseiben, össze is vegyíti a kettőnek sajátságait. Petőfi *János vitéze* is e jelenséget mutatja s benne jó érzéket a népi alkotás természete iránt: cselekvényét a népelet, a tündéres mesék és a lovagi románok motivumaiból szövi össze.

Kónyinak egyéb szépprózai fordításai is voltak. Így átültette, még pedig helyenkint bővítve, toldozgatva, Marмонтelnek három novelláját: a *Laurette*, *Havasoki juhászné*

s *Lausus és Lidie* címűeket. E gyűjteményt 1775-ben két külön címlappal, de másként teljesen megegyező kiadásban bocsátotta közre; az egyikben a főcím *Mulató óra*, a másikon: *Díszes erköltsékre tanító beszédek*. A kiadás ugyanabban az esztendőben jelent meg, melyben Báróczi Marmontelje s harminczhárom évvel korábban, mint Kazinczyé. Gessner Salamonnak, a »német Theokritnak« fordításával is megelőzte mind Kazinczyt, mind Nagy Sámuel. Amaz 1788-ban adta ki az *Idylliumokat* »legnevezetesebb lépésül szépirodalmi prózánkban Báróczi óta«, Nagy Sámuel, komáromi orvos pedig 1797-ben bocsátotta közre Pozsonyban *Dafnist* s *Az első hajóst*. Kónyi már 1775-ben adta ki Pesten *Ábel Kain által lett halálát*, s öt évvel utóbb *Az első hajóst*. Gessnernek, a zürichi könyvnyomtatónak (1730—1787.) európai híre s kedveltsége magyarázza fordítóink vetekedését. Kazinczyhoz 1783. december 24-dikén írt levelében elmondja, hogy munkáiból van három franczia, három hollandi, két angol, öt olasz, egy orosz, egy dán és egy portugál fordítás. A természeti állapotnak ez egykor ünnevelt képei ma nemcsak hidegen hagynak bennünket, hanem affektáltaknak tetszenek. A mint a francziák a külsőleg-belsőleg modern embert visszaviszik a hőskorba, úgy ez az idillika a természeti eredetiség köpenyében modern módon lágy és érzékenykedő lelkeket mutat. Inkább a sovár melázást festi a természet egyszerű életviszonyai iránt, inkább magának ezekbe beleképzelését adja, érzésének egész kifejlett finomságával, mint valóban természetes naivságot. A természetnek és erőnek szövetsége nála soha sem jelen meg; az érzelgős, siránczó és sóhajtozó olvadozás: ez az ő természetessége. Ez a felfogás uralkodik *Ábel halálában*, melyet Klopstock *Messiásának* s Bodmer *Noahjának*

hatása alatt írt: Kain nem az őslenda vad embere, hanem Kotzebuenak egy melankholikus, sőt szentimentális gonosztevője. *Az első hajós* még a legjobb a gessneri költemények között. A vízáradat egy ifjú leányt anyjával együtt elválaszt a szárazföldtől; magukra maradnak az elhagyott szigeten, míg egy ifjú, kit Melidának megálmódott szépsége vonz, az első csónakot ácsolja s Ámor kegyelméből hozzájok evez. Gessner írásain kívül, a széppróza köréből, fordított még Kónyi egy német szomorújátékot is Möller Ferdinand Henriktől. Címe: *Gróf Valtron avagy a szubordináció*; megjelent Pesten, 1782-ben. Fordítása színre is került Budán 1784. november 14-ikén, azután 1792. július 13-dikán. A *Magyar Hírmondónak* egy bírálata (1782.) dicsérőleg szól felőle; csak némely idegenszerűségeire tesz megjegyzéseket.

Mind ez nem is az a stíl volt, a melyben Kónyi akár természeti adományainál, akár hajlamánál fogva kitűnhetett volna. Marmontel finom érzékenykedése s retorikus szabatossága, Gessner mesterkelt naivitása és sóhajtozó áradozása, a dráma emelkedett, szenvedélyes beszéde: rá nézve mind idegen hang. Úgy adja, mint a madár a betanúlt dallamot: minduntalan megakadva, gyakran szinte értetlenül s megfosztva ritmusától. A tündérmese, a vitézi história körében egészen otthonosan érzi magát, s lába alatt a megszokott talaj biztosságot ad neki. A népi beszéd, dunántúlias színével, jól sikerül neki; frázisért, szóért sohasem szorúl meg; ha az irodalmi nyelv nem segíti ki, ott van a köznyelv, a tájbeszéd; még a nyújtogatás, körülírás sem olyan visszatetsző, gyakran emeli a naiv szint. Tréfás fordulatoknak, kifejezéseknek, vonatkozásoknak talál helyet s eleveníti velök előadását a nélkül, hogy a megfelelő hangból kiesnék. De mit tegyen

ezzel a szónokias, az érzéseket árnyéklataikra bontó, az élet és lélek finomságainak kifejezésére törekvő stílussal az ő egyszerűbb és szűkebb nyelvtudása? Terjeng, lapossá lesz, s minden áron magyaros akarván maradni, értetlenül formál új szokat és szerkezeteket s gyakran nevetségesen affektáltnak tűnik fel. Marmontelét hazája »szüleményének« ajánlja, s azt mondja előbeszédében: »noha csiklandós újdoni magyarságomnak sürgősségével kérkednem nem illik is, de csak meg kell vallanom, hogy nemes magyar nyelvünknek elégtelen értői s idegeni haszontalan pengetik nyelveken játszadozó elmémnek mostani tetszése szerint különösen kifaragott s rámozott leleményes szavait. Ha munkámnak némelykori kétszeres olvasására kiesztem, kicsapdozó pennám kanyargatásának megfoghatása végett, a kegyes olvasót, azzal elméjét fárasztó eszmélkedésének terhességét sajnosan érezvén fájdalom, s azért kérem, hogy azt inkább nyelvünk szaporátlanságának, mintsem leleményes új szókkal való czikornyázását munkámnak tulajdonítsa, s e mellett a büszke dicséretért való ásitozásomat se gondolja.« Meg kell jegyeznünk, hogy ez az előbeszéd sokkal rosszabbat sejtet, mint a mit Kónyi ad. Ebben a körben gyámoltalan, értetlen vagy mesterkedő, mert a mi eredetileg a lelkében van, annak nem sok hasznát veheti, katonatársai között pedig sem az érzelgés, sem a szalonok nyelvét nem tanulhatta meg. A hol támaszkodhatik valami eredeti, természetes benyomásra, ott egyszerre fölemelkedik. Így csak Ábel himnuszára hivatkozunk; Kónyi ismerte s énekelte Molnár Albert zsoltárait s ezeknek a nyelvén, fordulataival a rokon gondolatokat szépen adja vissza.

A rá nézve idegen világban azzal tör útat a maga érzésének, hogy a francia mesékbe s Marmontel novelláiba

verseket, dalokat szó, még pedig meglehetősen sűrűn. Ritmusuk egészen népies s gazdag változatosságú. Balassi, Szenczi Molnár, Faludi strófaszerkezetei mind megjelennek nála egész a Himfy-strófa példányaig. Tartalmuk tekintetében az a *fél-népiesség* jellemzi őket, mely múlt századi magyaros dalainkat általában. De belső érték tekintetében távol maradnak ezeknek jobbjaiktól; főérdemök a jó ritmus. Ha művészibb akar lenni, egyszerűen nevetségessé lesz. Ilyen versek azok Marmontelből, melyeket Bessenyei a *Filozofusban* (V. felv. 7. jel.) csúffá tett. Lidás, Parmenio szolgálja, szerelmes levelet szeretne írni Lucindának, Szidalisz szolgálójának, de nem tud. Hosszas fejtörés után egy könyv akad kezébe, melynek szerzője »Kónyi János hadiszolga.« Ebben talál kedvére való ömlengéseket s nagy gyönyörködéssel nyugszik meg többek között a következő sorokban:

Kiben szívem örült, merült,
Töllem elhült s idegenült,
Szép galambom már elrepült,
Másnak kebelében pendült,
Pendült, került, ölébe dült,
Ölébe dült, hült, fült s örült.

Tréfa az egész, de ha a szegény Kónyi helyzetére tekintünk, ha irodalmunk akkori viszonyaira gondolunk: kissé kegyetlen tréfának tetszik, a mit Bessenyei elkövetett. Nyomtatásban csak egy rövidke védelem jelent meg Bacsányitól a *Magyar Múzeum* első kötetének egy jegyzetében. »Azok az ott előhozott versek méltán megérdemlették ugyan a kinevettetést; de ellenben mégis megérdemlette volna ám az a fáradhatatlan és jó igyekezetű író is, hogy legalább a neve megkiméltessék.« Még melegebb védelembe veszi gróf Ráday Gedeon, egy magánlevelében

(akad. kézírattár), melyet 1788-ban január 4-dikén Kazinczyhoz intézett, ki mindig csak felvállról s lenézőleg szólt Kónyiról. »Bessenyei uram, írja Ráday, rövidséget tett neki, midőn *Filozofusában* a versei közül a legroszabbakat kiválasztotta és csúfságképen hozta elő: noha ezen, a magam ítélete szerint is alávaló verseire nézve is kimenthető volna Kónyi azért, hogy ő neki azokra a mi híres Gyöngyösink adott alkalmatosságot, a kinek is szokása volt a szókkal gyakran játszani, s így szegény Kónyi ettől megcsalattatván, igen szépnek tartotta ezen szóbeli játékait, a minthogy többnyire nemcsak ő, hanem majd minden poétáink, a kik négy sorú és tizenkét syllabájú versekben írnak, Gyöngyösit inkább hibáiban, mintsem tökéletességeiben követik.«

Teljesség okából említsük itt meg Kónyinak azokat a munkáit, melyeket egészen versben fordított, illetőleg írt. Ilyenek *Orfeus és Euriditze*, mithologiai játék, németből fordítva, Pesten, 1774-ben; azután *Gellert professornak Erkölcös meséi és Előbeszélései*, Pétsett, 1776.; végül a leghíresebb: *Magyar hadi román, avagy Gróf Zrinyi Miklósnak Szigetvárbán tett vitéz dolgai*, Pesten, 1779. A magyar katona, ki épen Szigetvárta állomásozott, fellelkesült a magyar hadi történetnek ama nagy emlékén, mely e helyhez van kötve. Kezébe akadt »egy régi eredetbéli írás«, a *Zrinyiász*. Ennek fenséges koncepcziójához nem tudott fölemelkedni; mind a verseket, mind a történetet, az akkori mód szerint, ízetlennek találta. Az eseményt elolvasta Istvánfiból és Révaiból s az éposznak a történettől való eltéréseit megigazította. Alapeszméjét, machináját elhagyta; »hadi románt« írt belőle. Deli Vid és felesége (Kónyinnál: Éva) kalandjait, Delimán és Kumilla epizódját, e regényes részleteket megtartotta; az utóbbiba

kevert egy kis antik mithológiát Mars és Cupidó vetekedéséről. Különben a tizenharmadik (Kónyinál utolsó) ének második feléig, hol rövidítve, hol bővítve, de elég pontosan követi Zrinyit; innen eltér tőle s a katasztrófát a történet szerint adja, az égi megdicsőíttetés helyett Zrinyi levágott fejének kegyeletes eltemetésén végezvén. »Mi lett tehát Kónyi kezében a *Zrinyiász*?« kérdi Toldy. »Egy, kora kívánságaihoz alkalmazott — nem regény ugyan, de — szerelemmel s költői képekkel fűszerezett, lényegében igen józan, különben eléggé olvasható négyes versekben írt *történeti* éposz! S így is, kifosztva bár fő szépségeiből, mennyi szépség maradt még rajta! Mennyivel több, mint van ez időszak minden époszaiban együtt!«

Kazinczy, Zrinyinek kiváló tisztelője, fölindult Kónyi merényletén s kifakadt Ráday előtt, ki szintén foglalkozott Zrinyi átdolgozásával, még pedig prózában is, hexameterekben is. E kifakadásra felel Ráday fentebb említett levelében. »Irja az úr, hogy hallja, hogy Kónyi János Zrinyi munkájával valamit csinált volna, és szánni láttatik az úr a szegény Zrinyit; bizonyos az, hogy Zrinyit jobbra nem tette, de ha ezen dologban magam értelmét kell adni, én a Kónyi munkáját nem teljességgel vetem meg, ugyanis sok versei abban valósággal szerencsések, sőt némelyekben azok közül nemcsak a dolgot magát, hanem Zrinyi tüzet és elevenségét is kitette... Ha én Kónyinál meggondolom, hogy ő valamit eddig tett, azt mind nem tudományának, hanem szorgalmatosságának és természeti ajándékainak kell tulajdonítani: nemcsak könnyen elnézem hibáit, de némely helyen csodálhatom is őt. Munkái közül legtermészetesebben folyónak tartom magyar *Demokritusát*, mely nem a deák Demokritusnak fordítása, hanem valószínű magyar eredetbeli munkája. Vannak ugyan benne

némely csintalanabb történetek előbeszélve s még csintalanabbul előadva, melyet ámbár egészbe helybe nem hagyok, de mégsem tagadhatom azt, hogy az ilyen apró históriácskák előadásában, még pedig naiv előadásában, egész eddig jobb elbeszélőnk nincsen, és ha valamivel többet tanult volna, magyar Fontainet vagy Rabenert várhattunk volna. Ez a legmelegebb, sőt az egyetlen meleg szó, a mi Kónyinak író kortársai részéről jutott.

Az a két kötetes adoma-gyűjtemény, melyet Ráday említ, először 1785. és 1786-ban jelent meg Budán, Landerer Katalinnál; másodszor ugyanott 1796-ban. Teljes címe: »*A mindenkor nevető Demokritus avagy okos leleményű furcsa történetek*, melyeket a bánatjokat feledni kívánó jámborok kedvéért szedegetett össze Kónyi János.« Apró adomák, vidám mesék, tréfás históriák és dialogizált bolondoskodások gyűjteménye, sok mindenféle forrásból összeszedve, régiekből és újakból, külföldiekből és hazaiakból, írásokból és emlékezetből. Sok bennök az izléstelen-ség, hangjok nem egyszer a csintalanságnál is lejjebb száll, de sohasem lankad az elbeszélő jókedve, az előadás természetessége és elevensége; gyakran lep meg a nép eszejárásának furcsa eredetisége és sok sikerült komikai fordulata. Itt, a népnek századok óta kedvelt alakjai, emlékei, tréfái, mondásai között, Kónyi egészen elemében van. Érzik frisségén, természetességén, könnyű mozgásán, hogy otthon érzi magát. Egyszerű, jókedvű emberek kaczagása felel neki a falu ivójában, a névnapok dínomdánomában, a tábortűz körül; újra meg újra neki vidítja, olykor tovább is ragadja az illőnél, de csak úgy árad belőle a szó. Alig várja, hogy egy-egy csattanó után új históriába kezdhessen. A kik hallgatják, még mindig olyanféle nyers és erősen borsozott tréfálkozást szeretnek legjobban, mint

századokkal előbb: a *Salamon és Markalf* stíljét. Az ő tréfabeszédek modorában lépteti föl Kónyi Világbenzét, a régi Markalfnak és az országkerülő Mánkoczinak egyik unokáját. Az alacsony komikum hangján évődik az agyafúrt Bencze mindenkivel, a kivel találkozik, most mint inas, azután mint szolgáló, majd a mint katonának verbuválják, végül mint bíró. Minden helyzetében képtelen arroganciája, tréfára, csúfságra, mesére készségével mulattat. Különösen mulatságos a katonai dicsőségből való kiábrándulása. Dialogusai valóságos gyűjteménye a magyar régi szólásmódoknak, példabeszédeknek. Atyjafiai közül, több kisebb kalandjában, fellépteti Kónyi a német Till Eulenspiegelt is Tillinkó néven. A tizenhatodik század apró népiratainak egyik legkedveltebb motivuma: az asszonyok csalfaságával, makacsságával és szájasságával ingerkedés is újra feltámad nála. A *Demokritus* második kötetéhez van csatolva két ilyennemű tréfás irat. Egyik »az asszonyoknak igazságok és privilegiumok,« a másik: »egész új litánia azon asszonyokról, kik minden gonoszságnak és rossz erkölcsnek alája vannak vetve.« Mind ebben a nép ötleteinek, tréfáinak, komikai alakjainak egész konzervatizmusa. De mond újabb vig meséket is, melyeket úgy hallott vagy olvasott s azután átalakított; a kosártánczról, a parasztról és kígyóról, a csalóka juhászokról, Dorkóról s az uráról, a hivalkodó molnárról s egyebekről. Számítatlan mulatságos helyzetben vezeti elénk a néphumor kedvelt alakjait: a bucsúsokat, a cigányt, a barátot, az obsitost és a deákot.

Ez adomákban és históriákban bizonyára nem sok a művészet; a mire íróink akkor kiválólag törekedtek, abból semmi sincs bennök. Az izlés fogyatékos, sőt a műveltség is kifogásos; de a népies észjárás és kifejezés

oly változatos és eredeti, hogy a művészi nyelvfejlesztés is hasznát vehette volna. De az irodalom felfogása már akkor más volt az ilyen tárgyról és hangról, s ezt a, minden népiestől borzongó felfogást Kazinczy nemsokára még inkább végletbe vitte. Ráday kivételével, hangadó íróink mind fitymálták Kónyt: mikor magasabbra akart emelkedni a maga szellemi köréből, akkor kinevették; mikor meg annak határai között mozgott kedvére, akkor póriásnak bélyegezték.

Demokritusának sikerét nemcsak a nyomban kívánt s meg is jelent folytatás, nemcsak a gyorsan következett új kiadás, hanem az utánzások is bizonyítják. Az ikafalvi székelv származású Andrád Sámuel (sz. 1754.) bécsi orvos adomagyűjteménye jutott közülök a legnagyobb kedves-ségre. Andrád szorgalmas és értelmes író volt. Leírta tréfás modorban a maga pályáját férfikoráig *A magyar Demokritus életének délig való része* cím alatt s kiadta 1791-ben. Ugyanezen évben két füzetet adott *A magyar írásmódról* s *A magyar szólásnak módjáról*. 1793-ban *Legelső Virágos Kert* czímen mulattató füzeteket indított meg. Egy kötetre való vers is maradt tőle s több fordításáról följegyzés, milyenek Haller Albert *Alfrédje* s Hoffmann János Adolf két könyve a *Megelégedésről*. De legnagyobb sikert adoma-gyűjteményével aratott, mely két darabban jelent meg Bécsben 1789-ben és 1790-ben. Czíme: »*Elmés és mulatságos rövid Anekdóták*, melyeket iminnen-amonnan válogatva egybegyűjtött s magyar nyelven kiadott Andrád Sámuel.« Két esztendőn át nyomorgott szobájában egy szélütés után; ebben a fogságában olvasgatott sok mulatságos könyvet s jegyezte össze belőlök a javát. Így készült a két könyv, majdnem kivétel nélkül idegen forrásokból. Az első könyv »a magyar nemzetnek«, folyta-

tása pedig »a második magyar nemnek, azaz a magyar asszonyságoknak« van ajánlva. Mindegyik négyszáz adomát tartalmaz; a legsikamlósabbak az utóbbiba vannak összeszedve. Túlnyomó részben fordítások vagy kivonatok; de stíljöknek van eredetisége, leleményessége és mindenek fölött magyaros színe. Származásához képest beszédének alapját a székely tájnyelv képezi. Az újítkra haragszik és többször tréfálkozik velök. Egyik fordításához írt s kéziratban maradt előbeszédében olvassuk: »Ne faragjunk új szókat, én is azt mondom, a míg régi könyveinkben s az ország egy vagy más vidékén valaminek jó szava és elnevezése van; de azokat keressük fel és hozzuk szokásba. A magyar óbor is sokkal jobb az újnál« ¹ De mind ennek daczára ő is ráadta a fejét a szófaragásra s az akadémia helyett például azt ajánlotta, hogy: okadalom. Adomái különben friss, elmés, fordultatos előadásuk módjánál fogva méltán emelkedtek népszerűsége oly körökben is, melyekbe Kónyi Demokritusa már nem juthatott. De valószínűleg ennek a hatása volt, a melyre Andrád szintén adomákat kezdett gyűjteni.

Kónyira visszatérve, érintsük még meg mellékesen, hogy 1774-ben *Keresztyén elméllkedéseket* adott ki, 1783-ban lefordította a *XIV. Kelemen pápa levelei* című röpiratot, 1786-ban pedig Tessedik Sámuel szarvasi lutheránus pap könyvét: *A paraszt ember Magyarországbán mitsoda és mi lehetne*. Ezzel munkásságát, az eddigi adatok alapján, teljesen bemutattuk.

Írói egyéniségét népi jelleme teszi érdekessé, s a

¹ Idézi az egészet Jakab Elek Andrádról írt tanulmányában, a *Figyelő* X. kötetében.

mi értéke van munkáinak, az is ezen alapszik. Előadása akkor ér legtöbbet, akkor legvonzóbb s legtanulságosabb is, mikor falujába képzelheti magát s tündérekéről mesél, mint otthon a fonóban, vagy régi históriákat mond, mint kukoriczafosztáskor szokás, vagy dalra gyűjt, mint az aratók, s tréfabeszédekbe kezd, mint a disznótorok és lakodalmak jókedvű borozói.

IX.

Époszok prózában.

Irodalmunk újjászületése korában a nagyobb költői fajok közül legnevezetesebb szerepet az éposz játszott. A költészetnek ez az ősi ága, melyet a világban naiv hitttel körültekinthető, a csodálatának és képzelgéseinek magát átadó emberi szellem alkotott, az eredeti forma mellett ez idétt új alakra törekszik. Az életnek tág köreit vezető, irányzó emberi nagyság képével akar hatni; de a régiektől különböző segédeszközökkel, melyek a kor gondolkodásának, a fölvilágosodás szellemének megfelelőbbek legyenek. Az élet és természet naiv felfogása, melyen a mithoszok s velök az epikai csodálatos alapúlnak, mind jobban szertefoszlik; a költészet tartózkodni kezd oly illúziókra hivatkozni, melyeknek a tudomány már gyökerét is kiszáradtaknak hirdeti. De mindamellett élőnek kell éreznie az éposz lelkét a költészet organizmusában. Kell lennie egy hangnak, egy műágnak, mely az emberi képzeletet az emberfölöttinek határáig ragadja, mely az emberi erő csodás hatalmának képeivel, eszményeink győzelmének festéseivel hassa meg és lelkesítse. A költészetnek szüksége van ezekre a tárgyra s az emberiségnek szüksége van erre a költészetre. Elevenen érezték ezt a fölvilágosodás múlt századi szóvivői, élőkön Voltairerel, a mit mai epigonjaik oly könnyedén

tagadnak. Keresték új indítékok, új segédeszközök által a régi hatást.

Így áll elő az éposznak négy, egymástól többé-kevésbé eltérő formája. Első a régi forma, a klasszikai mýthosznak, vagy a keresztyén legendának, vagy ezek keverékének a cselekvénybe olvasztásával, tehát naiv machinával a régiek és a nép módján. Ilyenek nálunk Dugonicsnak Vergil és Homér-utánzatai: a *Trója veszedelme* s *Ulysses történetei*. Másik a voltairei forma, a *Henriade* módja, mely a mýthoszt az allegóriával helyettesíti. A regés alakok helyett megjelennek a Visszavonás, Politika, Szerelem, Vallás, tetőtől talpig leírva s hosszú beszédekét tartva; a csodálatos hiányát az álmoknak kell pótolniok. Költészetünkben e formának leghíresebb képviselője Pálóczi Horváth Ádám *Hunniása*, (bár Horváth magát nem Voltaire, hanem Vergil utánzójának tartja, kit »nagyon, sőt talán felesleg is majmolt«), az utolsó Garay János *Csatárja*, melyben az epikai allegorizálás annál kevésbé hathatott, mert korában a képzelet már a nemzeti mýthosz alakjaival volt tele. Harmadik forma a tisztán történeti éposz, mely, a kor józanságához képest, a machinát teljesen és minden pótolék nélkül mellőzi. Ennek a józanságnak megfelelő módon alakította át Kónyi a *Zrinyiászt* s írta meg, hogy csak a legkelendőbbet említsük, Etédi Márton, a mohácsi veszedelem époszát, a *Magyar gyászt*. Ez irány, átugorva Zrinyit és Gyöngyösit, felfogására nézve a régi históriás énekmondókkal és Listius Lászlóval áll összeköttetésben. Végül keletkeztek époszok, többnyire prózában, nemcsak általában költői, hanem egyenesen didaktikus czélzattal, állambölcseleti tanok példázására és terjesztésére. Ezekben jut az éposz legközelebb a regényhez. Irodalmunkban eredeti képvisé-

lője nincs; de Fénélon *Telemakját* s Barclay *Argenisét* két-két fordításban is olvasták.

Széttekintvén ez időszakbeli költészetünkön, azonnal látni fogjuk, hogy az éposz mily kiváló helyet foglal el mind a három régibb iskolánk munkásságában. A *deák*os ízlésűek főképen Vergiliusért lelkesülnek; őt magasztalják, követik, fordítják. Az *Aeneis* fordítását Baróti Szabó is, Rájnis is, mintegy életök koronájának tekintik; amaz el is készül a maga munkájával 1806-ban, ezt dolga közben éri utól a halál. Nagy János, győrmegyei szolgabíró, még Barótinál korábban kezd a római éposz átültetésébe. Vergilius fénye csábítóan ragyog át más iskolák törekvéseibe is. Kováts József, nagy-kőrösi predikátor, előbb alexandrinusokban, majd meg »két sarkú« tizenötösökben fordítja le az *Aeneist* (megj. 1799.), melyeket olyanoknak tart nyelvünkben, minők a *deák* hexameterek. Aranka György is próbálkozik Vergilius époszával s az *Orfeusban* mutatványt ad ki. Pálóczi Horváth Adám lefordította s az 1787. *Magyar Múzsában* kiadta az *Aeneis* három könyvét alexandrinusokban; utóbb az egészet át akarta ültetni. Fölléptekor Dugonics is az *Aeneis* hatása alatt áll s első epikai munkájában, a *Trója veszedelmében*, ennek átdolgozását adja (1774) négy rímű tizenkettes sorokban.

A *magyaros* iskola utólérhetetlennek tartott példánya az epikus Gyöngyösi. Természetes, hogy követői is főképen abban a műágban keresnek babérokat, a melyben mesterök tündöklöttek. Így keletkeznek Dugonics antik tárgyú époszai, utánuk Kónyi hadi románja (1779), Pálóczi Horváth Adám *Hunniása* (1787) és *Rudolfiása* (1815), Kulcsár István *Nándorfejérvári győzödelemje* (1790), Gáti István *Második Józsefje* (1792), Etédi Márton *Magyar gyásza* (1792) és *Scytha királya* (1796), Vályi Nagy Ferencz

Hunyadi Lászlója (1793) és *Pártos Jeruzsaleme* (1799) s Perecsényi Nagy László *Szakadárja* (1801) és regés elbeszélései.

A három iskola közül a legelső, a *francziás*, szintén kedvvel fordul az eposz felé. Mintája, a francia klasszicizmus, antik hagyományokból indulva ki s ezeket uralva, folyton igyekszik a klasszikai irodalmak fő ágának, az eposznak, művelésén, formálgatásán, az új felfogáshoz idomításán. Leghíresebb kísérlete Voltaire *Henriása*, melyet lelkesülő kortársai Vergilius költeménye mellé állítottak. Két magyar fordítója is akadt: Péczeli József, ki 1786-ban adta először, majd újra dolgozva 1792-ben: azután Szilágyi Sámuel szuperintendens 1789-ben. A *Henriásból* még Rájnis is közölt hexameteres töredékeket Kazinczy *Orfeusában*, 1790-ben. Bessenyei eredeti munkában is utánozza Voltaire eposzát, a hat énekes *Hunyadiban*, mely még a hetvenes években készül, de a cenzúra miatt nem jelenhet meg, csak egyes mutatványok látnak belőle napvilágot a kassai *Magyar Múzeum* első kötetében.

Költészetünknek e vonzalmát az eposz iránt nemcsak mintái: Vergil, Voltaire és Gyöngyösi magyarázzák meg, de némileg a kor gondolkodása és érzése is. A magyar szellem úgy szólván megváltatást keresett, valami nagy átalakulásra törekedett, hogy művelődési és politikai tekintetben méltón sorakozhassék a nyugot népeihez. De az átalakulásban, haladásban őrizze meg nyelvét, nemzeti egyéniséget, dicső hagyományait. Lobogjon fel a tűz, mely megemészszte az avúltat, elvénhedettet, életre nem valót; de a lángok közül csak a fönix emelkedjék ki új erőben. Azt látjuk már ez időben, annak a jelenségnek csiráit, annak a közfelfogásnak kezdeteit, elemeit, mely félszázaddal utóbb Vörösmartynál és társainál a nemzet költői képze-

lődését a nemzeti epika igazi terére, az ősmondák köze vezette vissza. Nézzétek, mikép szerezték őseink a hazát; az ő emlékek fénye ragyogja be az »élet-nyugtató« éjet s üzze el a »szívöldöső« álmot! A törekvő nemzeti szellem a múlt század végén is, bár még csak kevesen képviselték, remélni, hinni akart törekvéseinek sikerében. A hazaszeretet buzgón kereste e remény forrásait, a szebb jövőnek biztató jeleit. A nemzet jelene, különösen a nemzetinek, a magyar hatalomnak és művelődésnek szempontjából tekintve, nem sok vigasztalót mutat. Biztatóbban int a múlt: a régi nagyság képei, a nemzeti erő tusái és diadalai, mely nem mehetett veszendőbe, melynek élnie kell s a mely ha él, érvényesülni is fog. Költőink lelke előtt megjelennek a történet kiváló alakjai: az őskor regés fejedelmei, a vezérek udvara, Nagy Lajos, Hunyadi János és Mátyás király. Különösen azok, a kik nemcsak maguk lettek nagyokká, hogy magányos kiemelkedésekben tragikus benyomások között pusztuljanak el, hanem magukban nemzetök nagyságát képviselve, nagygyá tették ezt is. A történelem tragikus mozzanatai vethetnek fényt és dicsőséget a nemzetre, tanúsággal is kínálkozhatnak neki; de a bizalom, a hit, a felújuló erő forrásai mindig inkább az epikus részletek: a győztes nagyság példái.

Aztán csak körül kellett nézniök. A nemzeti erő még ugyancsak ernyedetlennek mutatkozott a harczmezőn. A magyar vitézség csak nemrégiben aratott Európaszerte babérokat Mária Terézia háborúiban. Egy hősi nemzet, mely a felfordult világban, ezernyi ellenségtől véve körül, győztes csatákban menti meg egy szép királyné trónját s fényesen kimutatott erejére hivatkozva követel és vív ki életet magának is: mily epikai benyomású e kor!

Még idegen népek hőskölteményei, letűnt világok

nagy tettei és nagy énekesei is saját nemzete nagyságát juttatják eszébe a magyar költőnek. Bessenyei, Lucanus első könyvét fordítva, Barcsai Ábrahámnak ajánlja kísérletét. Az ajánló levél tele van naiv, de tüzes képzelgéssel, lelkes emlékezéssel és hazaszeretettel s búsan megható iróniával. Pedig Caesarról beszél, s mi neki Hekuba? A hol csak nagyságról van szó, ott mindig a magyar nagyságra gondol, s hevül és kesereg. Neki Pharsalus is, s Caesar győzelme Pompeiuson: a magyar dicsőség képe. »Lásd itt, írja, a magyarok tükörét, kik Rómának Rómában Scipiókat, Regulusokat, Trajanusokat, Caesarokat és Titusokat adhattak volna. Tégy diktátornak Rómába egy Hunyadi Jánost, s uralkodásra vagy kegyetlenségre való hajlandóság nélkül, védelme alatt fogod látni a széles világot. Úgy, hogy ha a végezések Rómának dicsőségét római polgárokkal emberi nemünk felébe nem emelhetik vala, ő rajtok kívül már, végeknek elérésére csak magyarokat választhattak volna. Barátom! hát miért cselekedték az örökös rendelések, hogy a mi magyar erkölcsünknek Rómát ne mutassanak!... De ne nézzünk erre; majd megnedvesednek szemeink. Húzzuk öszve magunkat a pannoniai csillagzatok alatt, s a dicsőségtől, melyre emelkedhattunk volna, elbúcsúzván, fáradjunk szántóföldeinknek termékeny barázdáin, mert itt van még mindig élelmünk.« Kölcsény is ezt énekelte utóbb hazafiúi fájdalomban: völgyben ül a gyáva kor. Ime a szellem csodálatos útja, mely Rómán keresztül is haza, a szülőföldre vezet: a költői és hazafiúi lelkesedés összeolvadása.

Új irodalmunkban épen Bessenyei György volt az első, ki verses epikai munkát folyó beszédben próbált fordítani. A francziákat követte ebben is, kiknél ez, prózai stíljök nagyobb fejlettségénél, gazdagságánál és hajlékony-

ságánál fogva, régi gyakorlat volt s mind maig megmaradt.¹ Maga Bessenyei mondja, hogy e részben Marmontel után indult s hamis okoskodással kérdi: »micsoda szárnyakkal lehetne forró elméjének tüzet követni? köszönjük mi meg, ha versek nélkül is belőle valamit érthetőképén nyelvünkön magyarázhatunk«. Csak az első könyvet fordította; ezt sem az eredetiből, hanem francziából. 1776-ban adta ki Pozsonyban Landerernél ily czim-mel: *Lukánus első könyve*. Ez talán egyetlen munkája, melyet nem sebtiben dolgozott, hanem csak lelkiismeretes javítgatás, esiszolgatás után bocsátott közre. Maga mondja, hogy ezerszer igazította már s mégsem nézhetett bele, hogy változtatni valót ne talált volna minden során. Végre elúnta a neki szokatlan kínlódást s kibocsátotta kezéből. Ez az első valóságos fordítása, mert az *Ember próbája* inkább átdolgozás, hol »maga gondolatja sokkal több van, mint Popetól vett«. A fordítás nem egészen sikertelen kísérlet. Lucanus inkább rhetori modorú történetíró, mint igazi epikus költő. Prózában bizonyára könnyebben is meg lehet őt közelíteni, mint nagyobb költő-elődjeit. Bessenyei stíljében van erő, melynek kifejezésében jobb szolgálatot tesz neki nyelvi konzervatizmusa, mint újítása. A kísérletből idézhetnénk szép, lendületes és erővel teljes mondatokat, mint Ballagi teszi; de idegenszerűségeket, zavart s az irodalmi nyelv szokás oly tévedéseit is, melyek a stíl

¹ A magunk régibb irodalmában sem példátlan. A nemzeti múzeumnak egy, különböző kéziratú, nagyobbára költői munkákból összefűzött kódexe (*Poëmata Hungarica, calamo Saeculi XVII. exarata* czímmel jegyezve) mindjárt az elején egy töredéket tartalmaz Vergiliusból: az *Aeneis* négy első könyvének prózai fordítását, mely a viszonyokhoz képest érzéket is mutat a kifejezés költői ereje iránt.

lendületességének sokat ártanak. Ilyenek visszaélései az infinitivusos mondatrövidítésekkel, de különösen a kettőzött szenvedő alak (verettetett, láttatott) sűrű használata. A fordítás általában azt a benyomást teszi, hogy Bessenyei nem tud a kifejezésnek sem szabadságára, sem szabatoságára emelkedni.

Bessenyei Lukanusával egy időben jelent meg a prózai epikának egy sajátos eredeti kísérlete. Németh Antal, a Bellegarde-féle Ezópus fordítója, írta *Trója királynéi* cím alatt s Bécsben nyomatta ki 1776-ban. Az egész a cyclicus Arktinos *Iliupersise* egy részének, a görögök Trójában való kegyetlenkedése rajzának, prózai átköltése. Központját a királynék, Priamus és Hector özvegyei: Hecuba és Andromache képezik; fő dolog ezek keservének lírai tolmácsolása. Innen az egész nem énekekre vagy fejezetekre, hanem három »siralomra« van osztva. A királyi asszonyok gyásza hazájok és nemzetségök romlásán nem elég. A Kegyetlenség istenasszonya fúriáival felizgatja Ulyssesst, hogy követelje még, az ostromlók hazaérkezésének biztosítására, áldozatul Hecubától leányát Polyxenát, Andromachetól pedig fiát Astyanaxot. Amazt legyilkolják, ez, hős apjához méltón, maga ugrik alá a toronyból. Achilles haragvó árnyéka meg van engesztelve; de Trója Orzó Istene rettenetes átkokat szór a görögök után. »A mennydörgés és tengeri háború legyen vezérlő kalauzok!« Agamemnont hazatértekor várja iszony és pusztulás Mykéneben. Az indulatok, melyek e költeményben forrnak: kétségbeesés, felfuráng és ádáztság. Erő, fölemelkedés, hősiség sehol. Egy nagy epikai tárgy töredékei, megfosztva fenségi elemeiktől, át vannak benne játszva, a kor divatához képest, az érzékenyítőbe. A felfogás gyarló, de az előadás méltó némi figyelemre, melyben eddig egyáltalán nem részesült.

Az újító törekvésnek nyoma sincs benne; de akadozásai, egyenetlenségei daczára, szónoki lendület s az érzések emelkedett kifejezése tekintetében elvitathatatlanul magasabbra emelkedik, mint maradi kortársai.

Érdekes és rokon körben mozgó az a kísérlet, melyet a szépprózai előadás terén gróf (vagy még akkor: báró) Ráday Gedeon (1713—1792) tett. A kedves öreg könyvgyűjtő és műkedvelő poéta tudományáról és furcsaságairól, jó szívről és okos fejről Kazinczy igen szeretetreméltó följegyzéseket hagyott hátra, melyek *Pantheon*ában jelentek meg. Képe alatt Musarum amicusnak nevezi. Abból az egész nagy halom könyvből, melyet egész életén át gyűjtögetett s végre annyira felszaporított, hogy maga is majd kiszorult péczeli kastélyából, aligha szeretett úgy egyet is, mint az *Ádriai tenger Syrénáját*. Az ifjú Kazinczyt, kinek pesti juratusélete alatt irodalmi és művészeti dolgokban mentora volt, ő figyelmeztette először Zrinyire, kinek újabb irodalmunkba bevezetője s kiadója aztán (1817) Kazinczy lett. Ráday gyakran magasztalta előtte régi költészetünknek e legnagyobb epikusát; idézte és mutogatta neki a kedves költőjét illető dicsőítő versezeteket. Feljebb becsülte Gyöngyösinél, titkos ellenzéket képezve a közfelfogással, mely úgy vélekedett, hogy »a gömöri viczeispánnál külön poétát magyar anya még nem szült«. Ez a külön vélemény nagy szó volt a múlt század végén: olyan ítélet, mely Ráday izlésének kiváló becsületére szolgált. Követ is akart emelni péczeli kertjében Zrinyi tiszteletére s magasztaló hexametereket vésetni rá; de ez a terve elmaradt.

Azonban minden elragadtatása mellett is, úgy látszik, azok közé tartozott Ráday is, kik mai napig sem tudnak belenyugodni Zrinyi egynémely külső fogyatkozásába. Sérti

őket, hogy nyelve sok helyütt darabos és szaggatott; hogy gyakoriak benne nemcsak a verselésbeli hibák, figyelmetlenségek a sormetszet tekintetében s a gyarló rímek, hanem a grammatikai, szóvonzati és szórendi szabálytalanságok is. Ezek mindenesetre nehezítik az olvasást, de egyáltalában nem teszik tönkre az élvezetet. A ki behatóbban foglalkozik Zrinyivel, azt nemcsak belső, gondolatbeli nagy tulajdonságai fogják bámulatra ragadni, hanem lassan-lassan bizonyos varázst fog rá gyakorolni rossz ritmusú és hibás nyelvű előadásának sajátságos faragatlan erélye, tömör páthosza, a viharos tárgyhoz illő görgeteges folyása, s nem egy kifejezés és fordulat lesz előtte tetszetős, melyet a grammatikus és prozodista elítél. Ráday nagy tisztelője és ismerője volt a franczia klasszikusoknak; Kazinczy említi, mikép oktatta őt is tanaikra. Az előadás csínjának, a beszéd szép zenéjének, a páthosz és báj amaz összeolvadásának példái mellett, melyeket bennök látott, érthető megütközése Zrinyi darabosságán. A nyelvi szabatosságra, a vers csínjára, a törvényszerűségre való különös törekvésnek ez idejében általán megfogható, hogy Zrinyi előadásával nem tudtak kibékülni még oly lelkes bámulói sem, a milyen Ráday volt. Ő kezdi meg a múlt század közepe táján (1789-ben azt írja: »ifjabb koromban«) a *Zrinyiádsz* amaz átköltéseinek, újra dolgozásainak, javításainak sorát, melyek mind maig tartanak a nélkül, hogy igazi sikerre vezettek volna. Ráday kétszer s különböző módon is belekezd a szigeti ~~ostrom~~ modernizálásába. Először hexameterekkel tesz kísérletet, de abbahagyja s csak az ajánlást tartja meg belőle. Mint kálvinista, mellőzi Zrinyi invokációját Szűz Máriához s e helyett Mária Terézia királynéhez fordul ily szavakkal:

Oh te Theresa, kinek nem övedzi köz erdei laurus
 Homlokodat. — mert az hervadni szokott; hanem a Te
 Fogytig zöld koszorúd van kötve nagy érdemeidből:
 Nagy Thrésa. Te legyél kezdett munkámban vezérlőm,
 S azt jól alkotnom Te segíts; s ha szunnyadoz elmém,
 Éleszd fel aluvó tüzetemet nagy tetteid által
 S addig is énekeim meghallgatni Te ne sajnáld!

Sajátságos, hogy míg Mária Teréziát közönségesen nemzeti fejlődésünk ellen irányzott törekvéssel szokták vádolni: újjászülető irodalmunk nagyjai, Orczytól Kazinczyig, mind kiváló kegyelettel tekintenek rá s legnevezetesebb munkáik ajánlásával tisztelik meg. Az ő nevét viseli homlokán a könyvecske, melytől irodalmunk újabb, virágzóbb korszakát számítani szoktuk; Bessenyei Ágisában mintegy az ő nevével avatja fel a fejlődést, melyet megindított.

A régi magyar költészet legnagyobb becsű emlékének feltámasztásához is az ő nevével látott Ráday. Az első, hexameteres átdolgozást azonban, a mint mondtuk, nem végezte be. Már hanyatló korában, bizonyára II. József alatt, újba kezdett s a nagy »bajnoki éneket« prózába öntötte át. Ez sem jelent meg egészen, csak mutatványul közölt belőle három éneket a kassai *Magyar Muzeum* első és második kötete: amaz az első és harmadikat, ez pedig az ötödiket, tehát az éposz expozícióját a mennyben s a török had leírását, azután a síklősi harczot a török gyermeknek stanczába szedett énekével, végül Zrinyi készülését az ostromra, beszédét vitézeihez, ezek bemutatását s a fiával való jelenetet. Egészben híven, sorról-sorra ragaszkodik eredetijéhez s csak csekélyebb fontosságú változtatásokat tesz. A katolikus felfogású Zrinyinek még azokat a szavait sem idomította a maga protestans érzelméhez, melyekben a haragos Mindenható, Mihály arkangyal előtt, panaszkodik a magyarokra, hogy:

Szép keresztyén hűtöt lábok alá nyomták,
Gyönyörködnek különb különb vallásoknak.

Ezt Ráday, kissé megenyhítve, így adja: »Nézd, ... mint nyomták lábok alá a szép keresztyén hitet, melyly nagyon elhatalmazott közöttök az vallásrúl való szabadabb gondolkozás.« A versnek sokszor erőszakolt és helytelen szórendjét természetesen feloldja, grammatikai botlásait megigazítja s itt-ott néhány szóval megtoldja szövegét. A mondatokat rendesen összefűzi, megfosztva önállóságuktól: a beszédet ezzel szövevényesebbé teszi, költői erejének világosságának, fordulatosságának nem kis kárára. Erre nagyon ügyelvén s úgy látszik, az egyszerűbb költői mondatyszerkesztést prózában elvileg és általán helytelennek tartván, oly túlzásokba esik, melyeket már a költői próza sem enged meg. Az olvasás ez eljárással egyáltalában nem lesz könnyebb, a stíl nem folyamatosabb, csak szintelenebb és erőtlenebb. Majdnem ugyanazok a szavak s a másnemű csoportosítás, összefűzés által mennyire más hang, más szín mégis! Az egymás mellé rendelt mondatokból mindennemű kötőszókkal mesterséges mondat szerkezeteket alkotván: a képzelet, melyből a beszéd folyik, elveszteni látszik közvetetlenségét, hevét, a stíl meglazul. Jó érzékre mutat ragaszkodása a régiességek közül épen a legszebbekhez, legjellemzőbbekhez; de egészben nem ért czélt. Zrinyi költőietlennek nézett versét még költőietlenebb prózába öntötte. Legfőbb érdeme az marad, hogy egy remekművet remeknek ismért meg s fölhívta rá a figyelmet.

A kassai *Muzeumnak* ugyanaz a kötete (1788—89), melyben Rádaynak első *Zrinyiász*-töredékei napvilágot láttak. még két híres epikai munkának fordításaiból közölt részleteket. Az egyik Klopstock *Messiása*, melynek prózai átültetésén Kazinczy kezdett dolgozni s az első és második

énekből adott kisebb mutatványokat: a Messiás fogadását az Olajfák-hegyén, az angyalok és Gábor énekét az Úr előtt s Jézus ördögűzését Szammából. Csakhamar elkészült az egész, s még 1790-ben felhívást adott ki rá Kazinczy, de sikertelenül. Munkáinak 1814-ben nyomtatott összes kiadásába akarta aztán felvenni s a X., XI. és XII. kötetbe szánta; de felszólítása most is eredménytelenül hangzott el s az egész vállalat a kilenczedik kötetel megakadt. A közlött mutatványok oly kiváló stiliztát mutatnak, minőhöz hasonló e nemben, az éposz fenséges hangjának prózai visszaadásában, még nem tett kísérletet. Nemes, lendületes, inverziós, s csak egy baja van, hogy tárgyánál fogva a bibliai előadásnak gyökeresebb és egyszerűbb fenségét idézi emlékezetünkbe s önkénytelenül is összehasonlításokra ragad. Az eredeti vers e tekintetben nem ily kihívó, mert már formájára nézve szükségkép távolabb esik a bibliai nyelvtől; de a próza kevésbbé kerülheti ki a veszedelmes összemérést. Kazinczy itt még csak szerényebb jeleit mutatja annak a hajlamának, mely utóbb túlzásokra ragadta, hogy eredetijének ne csak fordítására, hatásának a maga nyelvén felidézésére, hanem egyenesen utánzására törekedjék, az idegen nyelvhez kötött kifejezésbeli sajátosságai, mondatalkotásával, sőt hangzásával. Ne csak *azt*, hanem *úgy!* követelte s igyekezett előljárni példájával. Nyomai már megvannak Messiás-töredékeiben is. Prózája nem egy helyt, mintegy önkénytelenül dactylusos lejtést vesz Klopstock hexameterai után. Különösen a mondatok végén többször mintha hatméretű sorokul akarná végezni: »Fiam, *elengedem a bűnt*«; a követ egyikére jutott »azoknak a napoknak, mellyek legközelebb *vannak az éghez*«; »ő *térden imádott*«; »felhőkkel teli rakott ég folyt el *körülte, midőn lett*«; a keresztyén a nagy »*érzéseket érzi*«

és így tovább. A mint az eredeti hexameter a sort, Kazinczy prózája is hasonló lejtéssel végzi a mondatot.

Ízlés s a nyelv zenéje iránt a Kazinczyéhoz közeledő érzék jellemzi Bacsányinak ugyancsak a Muzeum első kötetében megkezdett *Ossián*-töredékeit. Az *utolsó éneket* meg *Kárhont* prózában fordította, *Oszkár halálát* hexameterekben, *Az iniszhonai háborút* szabad versekben. Nyelve kevésbé keresett s eredetibb zamatú, mint Kazinczyé. Helyenkint megragad benne a fölindult érzésnek az az átható közvetlensége, az a, majd hullámokat verő, majd borongva elsimuló mélysége, mely Bacsányi kufsteini elegiáit, múlt századi líráknak e, maig kevés figyelemre méltatott igazgyöngyeit szülte. Ossiánt különben neki talán, szándéka sem volt egészen adni; csak próbálkozott vele. Mindjárt legelső mutatványához csatolt utószava szerint »értésére esett, hogy ugyan e dologban legnevezetesebb tudósaink közül ketten is foglalatoskodnak.« Egyik e »nevezetes tudósok« közül Ráday Gedeon volt, ki az *Orfeus* első kötetében közölte is az *Eviralla* fordítását prózában. A másik Kazinczy, ki eleinte csak néhány éneket fordított magyarra, mint Heinrich Gusztáv megjegyzi (*Budapesti Szemle*, 1884.) Goethe, Bürger, Denis és Rhode német fordításai alapján. Utóbb, a londoni 1807. gaelatin kiadás és Ahlwardtnak e szövegből készült 1811-diki német fordítása után az egész Ossiánt befejezte s szépliteraturai *Munkájának* VI. és VII. kötetében adta 1815-ben, magyarázatokkal s a nyelvújítás történetére vonatkozólag nagy érdekű glossariummal.

A kassai folyóiratnak első évfolyamában kezdődött a *paradicsomi harc* is. Mindjárt a legelső füzet között néhány kisebb hexameteres mutatványt, Baróti Szabó Dávid fordításában Milton *Elveszett paradicsomának* Neu-

mann által készített hat énekes kivonatából. Rajnis József *Sisakos paizsos kardos Mentőírásának* toldalékában hevesen megtámadta e fordítást, Barótit olyan magyar poétának nevezve, »kit poéta poétának, magyar magyarnak nem tarthat.« Nem kegyelmezett Miltonnak sem, kinek munkájában »csak néhány szépségek, de irtóztató hibák és csúfságok foglaltatnak.« Az utóbbiakra jellemző példakül éppen a pokoli parlamentet s a bűn és halál születését választotta ki Rajnis. Megtámadja azután, rabinak, szolgainak hirdetve Baróti fordítását s szükségkép ilyen gyakorlatra vezetőnek a fordítás amaz elméletét, melyet Bacsányi az 1788. *Muzeum* első negyedében adott. Bacsányi terjedelmes válasza már a harmadik negyed toldalékául megjelent s e kiváló műveltségű és éles eszű írónak, gondolkodásának és stíljének egyaránt becsületére válik. A hang, melyen Miltonról szól, méltó és nemes. Barótit csak mellékesen védelmezi; inkább elvekre, általánosabb tanulságokra siet. Ismétli, részletezi, példákkal világosítja meg elméletét a fordításról, s a következő, helyesen és alaposan formulázott tételben foglalja össze: »Ha ki valamely jeles munkát más nyelvre híven, igazán fordítani akar, kétségkívül arra kell igyekezetét intéznie, hogy az, abban a munkában foglalt dolgokat, gondolatokat fordításába, azoknak teljes mivoltok szerint s minden változtatás nélkül, általvigye s a maga nyelvén úgy fejezze ki, a mint azokat a munkának szerzője, ha ezen a nyelven írt volna, a maga tulajdonságaihoz és írása módjához képeest kifejezi vala.«

E polemiaiban kerül először nálunk behatóbban szóba Milton és nagy költeménye. Alig négy év múlva, 1793-ban, »a szőke Tisza szigetes keblében, Kilincz nevű szigetecskén,« Bessenyei Zsigmondnak szabolcsvármegyei birtokán, már teljes fordításán dolgozik egy lelkes írónk. Bessenyei

Sándor ez, Györgynek körülbelül egy évvel idősebb bátyja, egyideig gárdista, azután Leopold toskánai nagyherczeg dragonyos ezredében kapitány, 1797-ben a szabolcsi inzurgens nemesek őrnagya. Testvérével benső, baráti viszonyban él, s György nyugvást kereső nyughatatlan szellemének, messzeható törekvéseinek s belső küzdelmeinek befolyása átárad az ő egyszerűbb lelkébe is. Végigszolgálja a bajor örökösödési háborút Mária Terézia alatt s József császár török háborúját: filozofálva harczol s harczolva filozofál. A táborban s téli szállásokon pihentében igen csekély értékű verseket ír; de testvérének emléke, hazája szerelete, a szabad eszmék s a jó bor vén koráig megőrzik benne a fiatal lelkesülést. 1790-ben Somogyból ajánlkozik a *Magyar Muzeum* dolgozó társának. De csak úgy, ha az igazságot énekelheti, ha a szerkesztők nem szegik szárnyát szabad gondolatainak. »A Bastille helyén már Szabadság templomát építették; de vajjon áll-e már Kassán a fanatizmus és rab-gondolatok helyén épített Szabadság-temploma? ezt nem tudom. Ha erről bizonyossá tesztek, fogadom, hogy őszbe csavarodott fejemről a Márs sisakját oltárotokra függesztem; és mikor M. (Márty) barátommal a horvátkúti borból jól felhörpintek, Anakreonként még a szerelemről is dúdolok, de keveset, mert: turpe senex miles, turpe senilis amor. Ha kijózanodom pedig, akkor Popepal, Senecával, János Jakabbal (Rousseau), Helvetiussal s több szomorú józan filozofusoknak árnyékaikkal is társalkodni tudok, mert meg kell vallanom, hogy már a múzsám többször ránczolja össze homlokát, mintsem mosolyog. Ha ilyen társnak hasznát vehetitek, írjátok meg; fogjátok tapasztalni, hogy barátotokat azon lélek eleveníti, a mely titeket, t. i. az Igazságnak és Hazájának szeretete; s csekély szerzett talentumát a véka alá nem

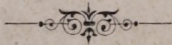
fogja rejteni. Csak határt ne szabjatok lelkemnek, melynek karaktere határ nélkül való.« A neki buzduált katona, mint a csataterre, az eszmék küzdőterére is íme mintegy trombitaszóval kíván kivonúlni. Gondolkodásában, a kor eszméi iránt való lelkességében egészen öcsese befolyása alatt áll, de eszejárása határozottabb, katonásabb, mint Györgyé, s ennek daczára a táblabíróból is több maradt benne. Bacsányiról tudjuk, hogy szakasztott ezen mód gondolkodott; de már ez időben kezdődtek kellemetlenségei főnökével, báró Vécsey Miklóssal *A francziaországi változásokra* írt jakobinus riadója miatt, melyet utóbb ki is vágtak a *Muzeumból*, s ő hivatalát vesztette. E bajai közben nem úgy felelt Bessenyeinek, a mint szíve sugallta, hanem a mint a körülmények megengedték. Az igazság, mondja, fő törvényök nekik is; de »nem mutatja szüzi meztelenségét mindenkor, mindenek előtt; vigyázva jár ott, hol botránkoztatástól tart, s azok előtt fedezi fel leginkább magát, kik elég erős szemekkel bírnak mennyei fényességének kár nélkül való nézésére.« Szóval üdvözli, de óvatosságra inti. Ez épen nem nyárspolgári válasz, a minnek Ballagi Aladár mondja a testőrség történetében, hanem olyan tartózkodás, a melyet a viszonyok követeltek. Bessenyei kapitányt, úgy látszik, nem elégítette ki, mert nem küldött semmit a kassai folyóiratnak: eszméivel csak szűkebb, baráti körben állott elő s Lácza János adata szerint »szülötte földén mint filozofus holt meg.«

Valószínűleg nem sokára a Bacsányival folytatott levélváltás után penzióba menvén, Bessenyei Zsigmondnak paszali birtokán, Szabolesban, élete fő munkájához, Milton époszának fordításához fogott. Prózában fordított s nem az eredetiből, hanem francziából. Úgy látszik, hogy hamar elkészült vele, mert a munka már 1796-ban megjelent

Kassán, Ellingernél. Két darabba van foglalva; az első magában foglalja az *Elveszett paradicsom* I—VIII., a második pedig IX—XII. könyvét s a *Visszanyert paradicsomot* négy könyvben. Mindegyik kötet előtt a szokott magasztaló versezetek Bielek Lászlótól és N. S. debreczeni poétától. Maga Bessenyei egy hosszú bevezetést írt, melyben a fordításra, de általában a költői előadásra vonatkozó nézeteit fejtegeti. Azt mondja, hogy csupán csak »a magyar nyelv természetét vette regulául«; de ez alatt nem a grammatikát érti, mert szerinte »mindenféle nyelveknek szoros és karikába vett törvényeit csak akkor tartjuk meg, míg a gondolatok bennünk többre s nagyobbra nem nőnek, mint a nyelv vagy szó.« Ilyenkor már »a nyelv nem hogy parancsolna, hanem inkább a lélek felsége előtt elpirúl és csak gyenge tolmácsolását ajánlja hebegve, megesmértvén gyengeségét a lélek tehetségéhez képest.« A katona sem gondolkodik az ágyúk dörgése közt azon, hogy miből s miként készül a puskapor. Kissé zavaros felfogással és homályos analógiákkal fejtegeti, hogy a költői beszédben az érzés közvetetlensége, nem pedig a nyelv törvényessége a fő dolog. Tehát az előadásban jusson kifejezésre az erős lélek, a nem-tanúlt nyelvérzék és mindenekfölött a természet. Érdekes, hogy Rousseau tanítványa miként viszi át mestere gondolatát a stilistikába. »Ész, tudomány, ékesenszóllás, szintaxis, grammatika, vetkezzétek le magatokat, és ha valóságos mesterek akartok lenni, közelítsetek a természethez természettel (magától értetőleg: Természethez Természettel), nem pedig regulákkal; mert ő az egyedül, a ki mindeneknek törvényt szab, de ő magának törvényt senkitől sem vészen.« Rousseau után meg Bessenyei György szólal meg Sándorban:

a magyar nyelvet hiába ócsárolják szűk voltaért, »szónk elég van a szép gondolatok kifejezésére.«

A mit ez az előbeszéd sejtet, nagyrészt csak azt nyújtja a könyv: a lelkes naturalista igyekezetét. Néhol kivillan belőle valami természetes erő: egy-egy eredeti szép szó ad némi nyomosságot és szint a gondolat képének; de az örökös ingadozásban, szabatlanságban, körülírogatásban általán mégis halavány marad az. A beszéd közvetetlenségének hatását csak elképzeli; de éreztetni nem tudja. Nem kerülheti ki, művészből számítás és tudás hiányában a hosszadalmasságot, a költőileg tagolt díkező részeknek prózai s ellapító összefűzőtetését, az állapotjelzős mellékmondatok halmozásának terhét és sutaságát. Mindez meglazítja Milton fenséges tömörségét, elmosza színeinek elevenességét. A hang változatosságáról, a pathosz hatalmas szárnyalásától az érzelmek gyöngéd suttogásáig, szó sincs; nincsen a nyelvnek hatalmas zenéjéről sem. Prózává lett ez, a legkevésbé kedvező értelemben.

Az éposz és regény között. — A Cyropaedia és Argenis.

A prózai époszokban, melyek állambölcséleti tanokat példáztak, kerestük az átmenetet az igazi éposztól a regényhez, még pedig legközelebb ennek ahhoz a fajtájához mely a múlt században nyugoton oly nagy elterjedésre és kiváló gyakorlati fontosságra jutott: az úgynevezett *államregényhez* vagy helyesebben *politikai regényhez*. A nyugoton uralkodó közintézményeknek és állapotoknak átlátszó lepelbe burkolt s valamely mesébe vagy képek sorába foglalt kritikáját tartalmazták ez irány termékei, avagy még gyakrabban az elképzelt, tökéletesebb államrendnek egy távoli, néha mesés országba helyezett, csábító rajzát. Egész irodalmi faj fejlődött ki e munkákból, különösen Franciaországban, melyek inkább szellemökre, mint formájokra nézve egyeztek meg. Mint a francia klasszicizmus egész kora, hasadtától alkonyatáig, az általa művelt minden műág mintáját és elméletét a klaszszikai irodalmakban kereste: úgy ezét is. A heroikus regény Heliódorus *Aethiopiká*jára támaszkodott s használta, a mít használhatott, Arisztoteles költészettanának tragikai fenség-elméletéből: a politikai regény meg Xenophon *Cyropaediá*jában kereste őset és sok tekintethen mintáját is.

Athén és Párizs levegője közt, a peloponnézusi háború görög világának s a francia forradalmat megelőző kornak szellemi mozgalmai között volt valami rokonság. Az uralkodó elvekben és hagyományos formákban való hit megrendült ott és itt, s az általános nyugtalanságban fölhevült képzelődés, erős szenvedély és erőszakos érdekhajhászat jutottak vezérlő szóhoz. Ott és itt vége volt a fennállóban való megnyugvásnak és bizalomnak; a ki gondolkodni tudott, hiábavaló dolognak tartotta ennek javításán, igazításán, pótlásán fáradozni: egészen új rend, az új rendnek új alapok, s az új alapokra új épület kellettek. Az egyéni szellem kiváló fontosságra emelkedve, mint hajdan a sokratesi és szofista filozofia által, mindent magához mér s a maga eszméi szerint, a maga képére törekszik átteremteni a világot. Az athéni nem nyugszik meg polgári jogaiban és polgári kötelességeiben: a katona zsoldosnak szegődik és más urat szolgál, a bölcselkedő más, tökéletesebb hazáról álmodozik. Xenofon pályája ezt az irányzatot egész teljességében képviseli: élete is, írósága is. Élete zsoldos szolgálatban telik a perzsák és spártaiak érdekében, s annak legfényesebb szakasza, a tízezerek visszavonulásának vezetése is, nem a hazafinak, csak a katonának dicsősége. Íratai szinte keserű ingerültségről tanúskodnak Athén intézményeinek alapja, a népuralom ellen, s hazája ellenségét, a spártai Agesilaust dicsőítik. Plato is új rendet akar s a filozofia és filozofusok uralmában találja meg ideális államának sarkkövét; Xenofon, új eszményt keresve, az igazság és mérséklet által meg-nemesített katonai uralomért lelkesedik. Ennek üdvös, boldogító képéül mutatja be a *Cyropaediában* Perzsiát Cyrus alatt. Részben regényes történet, részben (különösen első, Cyrus ifjúságára vonatkozó részében) merő költemény.

A katona Cyrus, a katona Xenofon felfogása szerint, valódi minta-állammá teszi birodalmát és sűrű, hosszú beszédekben fejtegeti elveit. E minta-állam intézményei, politikai és művelődési viszonyai, egész rendje és virágzása tetőpontján az élete: tárgya a könyvnek. Hatását abban keresi, hogy eszményét a valóság világába helyezi s a történet és földirat ismert neveivel ad hihetőséget neki. Különben történet, mese, filozofia és szónoklat van végyítve benne.

Az államreformáló klasszikus mintegy új jelentőségre emelkedett, mikor a múlt században különös kedv lett általánossá az államreformok iránt. Főkép a fejlődésnek abban a korszakában, mikor a felvilágosodott monarchia volt a jelszó: az avúlt rend átalakítása s egy újnak megalapítása, az uralkodó jobb meggyőződése és hatalma által. Gondolkodók és politikusok előtt ez áramlat szinte magától felszínre hozta Xenofon Cyrusának képét, az igazi, tökéletes uralkodóét. A deákos nevelésűek mintegy benne találtak kapcsolatot saját műveltségök s az új világ eszményei között. Gróf Károlyi Antal altábornagy és szathmári főispán, utóbb az ungvár- és nagyváradmegyei iskolák főigazgatója, egyike legműveltebb főurainknak, a múlt század hatvanas éveinek elején barátját, Piskárkosi Szilágyi Sámuel szathmári papot biztatgatta a *Cyropaedia* lefordítására. Szilágyi, a *Henriás* fordítója, kitűnő görög volt, maga is írt görög verseket s bálványozta Homérot. Vállalkozott a munkára; de 1765-ben püspökké választatván, nem maradt ideje rá s fiára, Szilágyi Mártonra bízta.

A Piskárkosi Szilágyi család a múlt századi magyar kálvinizmus papi arisztokráciájának egyik legkiválóbb nemzetsége volt. Három-négy nemzedéken át fénylettek tagjai püspöki és tanári székeken Debreczenben és Sárospatakon. Papok, tudósok és írók voltak. Kazinczy lelke-

sedve szól róluk emlékirataiban és *Pantheon*ában. Szilágyi Sámuel volt a legnevezetesebb közöttük, kit már félíg gyermekkorában megcsodáltak Holland és Svájc főiskoláiban. Ismeretekben és izlésben gazdagon tért vissza s a mit Kazinczynál és Tóth Ferencznél (*Túltiszai püspökök élete*, 1812) olvasunk felőle: nagy műveltség s genialis természet benyomását vesszük. A jelenet, mikor a haragos József császárt bátorságával és eszével lefegyverezte, emlékezetes és érdekes kép. Kazinczyt kedves emlékek is kötötték hozzá. Azon a pataki vizsgálaton, 1775-ben, mikor gyermekkori munkáját, a kis *Geografiát*, nyomtatásban bemufatta, csak Szilágyi püspök intézett a reszkető és megszügyenített fiúhoz egy-két biztató szót. Utóbb azért szerette s tartotta nagy becsületben emlékét, mert az irodalmi nyelv kérdésében nem volt ósdi. Költői nyelvében sok a merész inverzió és elizió, s elméletben is a nyelv szépítésének, bővítésének szükségét és szabadságát védte.

E tekintetben ellenkező meggyőződésen volt fia, Szilágyi Márton (1748—1790), a filozofia és fizika nagy-hírű tanára Patakon. Neki mutatta meg Kazinczy 1776-ban második munkáját, Bessenyei *Amerikaiakjának* fordítását, s az ő biztató szavára nyomatta ki. Ez a Szilágyi Márton volt az, kire atyja a *Cyropaedia* fordítását bízta. Mint atyja, ki tizenkét éves korában Debreczenben már görögöt, tizennégy éves korában pedig zsidót tanított, Márton is korán szerzett jártasságot a klasszikai nyelvekben. Tizenhat éves volt, mikor Xenofon munkáját lefordította. De szerette volna átdolgozni s nem volt rá ideje. Akadémiákra kellett mennie Bázélbe és Göttingába, majd 1773-tól tanári tiszte foglalta el. Végre 1780-ban elkészült s munkája, két vaskos kötetben Nagy-Károlyban 1784-ben végre megjelenhetett. Címe: »*Cziropedia* az az Kszenofonnak a Czirus király

életéről, neveltetéséről és viselt dolgairól írott *Históriája*«. Ajánlván van a fordítás első tervezőjének, gróf Károlyi Antalnak, ki a könyvet a maga betűivel nyomatta ki. A munkát hosszú és tudós bevezetés előzi meg Xenofonról és könyvéről, melynek Szilágyi történelmi értékét bizonyítja. A bevezetés a tudománynak régi álláspontján, de a klasszikai s a bibliai irodalomban nagy jártassággal készült. Nyelve távol marad az újítók példájától és elméleteitől; de hosszadalmassága mellett is tiszta, értelmes és nemes. Csak a szenvedő igealaknak szinte hajhászó gyakori használata csúfítja jól beosztott mondatait. Nem tudjuk, miben javította a század közepéről való kéziratát a fordító; de az ósdiak közt nem közönséges stílérzékkel ír. Az előbeszédnek egy helyén egyenesen ki is fakad Szilágyi az újítók ellen, kik »a magyar nyelvnek természetét felforgatják s az idegen nyelvekben való tudatlanságukat kitalálják«. Érdekes az előszó befejezése. Ebben keres vonatkozást Szilágyi a *Cyropaedia* és saját kora között, mely egy új Cyrust várt a maga váltságára. »Semmi-
ben nagyobb örömöm nem telik, mint abban, hogy ezen fordításom szinte olyan időben jelenik meg a világ előtt, a melyben ezen magyar hazában is egy minden virtusokkal felékesített fejedelem, egy világ-szívét hódoltató, emberi nemzet javát munkálódó nagy király, rövideden egy valóságos Cyrus uralkodik, a ki a maga példájával legjobban megmutatja, hogy olyan tökéletes fejedelem, a kicsodást Xenofon a maga *Cyrópediájában* lerajzol, nemcsak a filozófus elméjében s gondolatiban, hanem ebben a látható testi világon is valósággal születethetik.« Ime azok szemében, kiket nyugoti útjaikban s olvasmányaikban a fölvilágosodás, a műveltségben való haladás szelleme meghódított, II. Józsefben a tökéletes uralkodó, egy modern

Cyrus képét látták. Mikor különben Szilágyi az idézett sorokat írta, 1780-ban, József csak alig hogy trónra lépett. Ismerték hajlamaait, bölcselkedő szellemét, emberszerető lelkét; de erőszakos önfejűségét még alig.

A *Cyropaedia* tele van beszédekkel, szónoklatokkal, értekezésekkel, melyekben különösen Cyrus tervei, szándékai, nézetei nyilatkoznak. A személyeknek illetén megszólaltatása a klasszikus történetírásban nem ellenkezett a komoly história stíljével. Az úgynevezett *történeti szónoklatok* sűrűn fordulnak elő mind a görög, mind a latin történetíróknál. A történelmi előadás művészete kiválóbb pontokon, nevezetesebb helyzetek és személyek jellemzésére, segítségül hitta a retorika művészetét. A beszédek költöttek voltak, de arra a célra szolgálók, hogy az igazságot minél élesebb és meggyőzőbb világosságban mutassák fel. A szónoklat-hoz való klasszikus vonzalom a nagyrészt antik világban játszó heroikus regényekben, mint láttuk, féktelen szónoki szenvedélylyé lett. Ennyiben e regényeknek a *Cyropaediá*-val is van bizonyos összeköttetésök; de még szorosabb Xenofon könyvének egy, XVII. századbeli deák utódával, az *Argenisszel*, melyet az irodalomtörténet különben a politikai regények közé szokott számítani.

Szerzője a skót Barclay János, I. Jakab király kedvelt írója. Az irodalmi monda szerint ura Sidney *Arcadiá*-jának deákra fordításával bizta meg, mire ő annak akarta bizonyosságát adni, hogy tőle különb eredeti telik s megírta leghíresebb munkáját, az *Argenist*, mely 1621-ben jelent meg, ugyanabban az esztendőben, mikor szerzője Rómában meghalt. A könyv, mely XIII. Lajos francia királynak van ajánlva, allegorikus rajza, egy mesés múlt álarczába öltöztetett képe azoknak a politikai mozgalmaknak, melyek Franciaországot, a szerzőnek is szülőföldét, fél századdal

korábban lángba borították. Argenis, a regény hőse, Meleandernek, Szicília királyának leánya és koronájának örököse. A fő cselekvény a körül a harc körül forog, melyet az ő kezéért vív két vetélytárs: Likogenes, Meleandernek egy lázadó alattvalója, és Poliarkus, Gallia fejedelme. A győztes Poliarkus lesz. Az egész mese, mint említettük, a francia ligue küzdelmeire vonatkozik szép hegedűszóban. Sok kommentátor vesződött vele, hogy a regény s a történet személyei és eseményei között minél biztosabb és pontosabb összeköttetést mutasson ki. Legelterjedtebb vélemény az, hogy Meleander III. Henriket személyesíti, Argenis az örökösödési jogot, Likogenes a Guiseket, Poliarkus pedig Navarrai Henriket. A további vonatkoztatásokban egész a szőrszálhasogatásig mentek. Bizonyára kevés eredménnyel s még kevesebb haszonnal. Az *Argenis*ben mindenesetre van politikai kétértelműség, meséjében analogia a történetnek egy szakaszához; de semmiesetre sem olyan, mely a végletekig, az aprólékosságokig nyomozható. Egészben egy heroikus regény, a római uralom előtti korból, melyet »sok királyi szeretetek, királyi gyűlölségek és királyi lelkek dicsőítenek«. A mesébe nagy számmal vannak beszőve a terjedelmes politikai fejtegetések: az uralkodót tanácsosaiban fenyegető veszélyekről, az igazságszolgáltatás leghelyesebb módjáról, az alattvalók jóllétének kiméléséről és fentartásáról, isten rendeletéről a fejedelmekre nézve. Felfogását illetőleg legjellemzőbb Kleobulus tanácsa (III. k. 6. rész) a királyi hatalom megerősítéséről a főurakkal szemben. »Szükséges a királyi méltóságnak fentartására, hogy mindenek egyenlő törvény alá vettessenek«. Általában oly merev monarchikus elvet képvisel e munka, hogy szerzőjét az önkényuralom védelmével vádolták. Barclaynek egy latin életirata beszéli,

hogy az *Argenis* kedves olvasmánya volt Richelieunek s politikai pályájára sem maradt hatástalan.

Barclay regénye kétféle kiadásban is megjelent magyarul: egy kivonatban, illetőleg átdolgozásban, és egy szoros fordításban. Mindegyik 1792-ben látott napvilágot. Amannak készítője egy fiatal erdélyi nemes, Boér Sándor, ki a kilenczvenes évek elején nagy buzgósággal és szorgalommal köszöntött az irodalomba, de csakhamar elhallgatott. Több szindarabot fordított, sőt eredetieket is írt, mint *Negyedik László* tragédiáját és az *Óbester* című drámát, melyek mind az 1793-diki *Erdélyi Játékos Gyűjtemény* kötetiben jelentek meg. Az *Argenis*hez írt előszava, melyet »kedves nemzetéhez« intéz, meleg tolmácsa ifjú lelkesedésének a nemzeti pallerozódás ügye iránt. Számot ad benne fordító eljárásáról is. D'Alembertnek szabad alakítást ajánló nézetét követte, melyet Horányi (épen K. Boér Sándorról szóló cikkében) a hanyagság gyámolának mond s igaztalanoknak tart az író iránt.¹ Épen a politikába vágó részleteket, az »ország dolgáról való komor elmélkedéseket«, papi dolgokat, áldozatok, ünnepek hosszas leírását Boér részint megkurtította, részint kihagyogatta; egyes részeket modernizált, megtoldott, vagy a mint ő mondja: a »természeti íz-érzéshez (izléshez) alkalmazott«. Az egész munkának inkább velejét, mint mását adta s az eredetinek majdnem egy harmadára szorította. Nyelvének semmi különös érdeme. Használ erdélyi

¹ Péczeli *Henriásának* előszavában írja: »Azt adja a többiek közt tanácsul ez a nagy filozofus a fordítóknak, hogy mint meganyibajnokok úgy víjjanak meg az autorokkal, melyeket tulajdon nyelvekre általtetni igyekeztek, azt tevén célul, hogy azokból az ideákból szint oly szép, vagy még szebb munkát rakjanak össze születt nyelveken, mintsem a milyent csináltak a magokén«.

lyiességeket (*soholt, mucskol, útozás*), de nem olyan bőven, hogy jellemzők lennének stíljére. Azzá lesz azonban egy nagyon gyakori hibája: vonzalma a tárgyi mellékmondatnak magyartalan, infinitivusos rövidítéséhez.

Argenis másik fordítója: Fejér Antal prókátor, Haller Sámuelnek fiskálisa s több vármegyének táblabírája. Régi szabású deákos magyar ember volt. Már 1767-ben fordított és kiadott egy könyvecskét *Józan élet regulái* czim-mel. Versek is írt négy rimű alexandrinusokban s ezek között legérdekesebb az az 1777-ben megjelent füzet *A füredi savanyúvíznek hasznáról*, mely a múlt századi magyar fürdői életnek, multságoknak képét festi. Fő munkája *Barklájus János Argenisse*, három jókora kötetben, melynek megjelenését maga már nem érte meg, mert özvegye Sánkfalvai Steinicher Katalin nyomatta ki saját költségén 1792-ben Egerben. A fordítónak az volt a törekvése, hogy, Boérral ellenkezőleg, eredetijét minél hívebben adja. Nem akart hibázni sem a deákságnak értelmében, sem gondatlansága miatt a magyarságban. A mi a nyelvi szabatságot illeti, jobban ügyelt a latinra (hogy olvasói deákul is tanulhassanak!) mint a magyarra. Értelmesnek elég értelmes, de különösebb szín vagy erő nélkül. Még legkönnyebben mozog a nagy számmal beszótt versekben, melyeknek feladatuk helylyel-helylyel lendületesebben szakitani meg a prózát, vagy az épen elbeszéltek nyomán általános igazságok kifejezésére emelkedni. Fejér e közbeszúrásokat részint négy rimű versekben, részint és többször régies magyar dalformákban adta, melyekkel nem ügyetlenül bánt. Ime mutatványul néhány szakasz.

Megátalkodott bűnösök!

Ne legyetek oly dühösök

Az égnek bántásában.

Látja isten mit míveltek,
Miként bűnnel torkig teltek,
Sokáig tűr magában.
De ha hozzája nem tértek,
És bocsánatot nem kértek,
Majd utól ér ostora.
Majd elborít özön gyanánt,
Falut várossal egyaránt
Súlyos kínok zápora.

A könyvhöz számos rézmetszet is van csatolva, szintén verses aláírásokkal. Már ezek distichonok, még pedig szóelhelyezésben a Baróti Szabó Dávid szabadságainak teljes igénybevételével. Egy dühösen tekerőző kígyó alatt olvasuk a következő sorokat:

Mint kígyó száján a rút fülánkot okádja,
Úgy a harag mérgét a fene önti ki nyelv.

XI.

A két magyar Telemak.

A politikai regények során, az *Argenis* után, kiváló nevezetességre jutott Fénelon *Telemakja*, mely már inkább az éposz felé hajlik. Egyike azoknak a könyveknek, melyeknek elterjedését a bibliához s Kempis Tamás *Imitatio*-jához szokták mérni. Szerzője, De Salignac de la Motte Fénelon Ferencz (1651—1715), st-valéryi apát, majd cambraii érsek, XIV. Lajosnak legfüggetlenebb érzésű udvari embere s XII. Innocentius pápának legfüggetlenebb meggyőződésű püspöke volt. Kegyes és istenfélő, okos és tudós, de a kinek kegyessége úgy, mint okossága doktrínákba merevült. Vallási irataiban, különösen a *Maximes des Saintes*ben, a spanyol eredetű quietizmust védelmezi, mely a sokszor külsőségekben határozódó vallásos gyakorlaton túl az istenbe merült lélek nyugalma véti a fő súlyt, arra a szeretetre, melylyel a minden földi érdektől elszakadt lélek az istenbe olvad. Egy nagy író minden ékesszólásával fejtegeti tanát s egy jó ember életének minden erényével adja példáját is: *asceticae vitae magister*. Hasztalan; Bossuet heves ellenzését és támadásait vonja magára; a pápa visszautasítja tanait s a versaillesi udvarból távoznia kell érseki székvárosába. Az udvarnál XIV. Lajos unokájának, a fiatal Bourgogne hercegnek volt nevelője. Az ő számára írta

Telemakot, lefestvén benne a tökéletes uralkodó fejlődésének s a tökéletes uralkodás mesterségének képét. E kép nem illett mindenben XIV. Lajos Franciaországára, sőt Idomeneusban, a krétai majd salentei uralkodó rajzában, sokan a nagy király jellemének és kormányzatának bírálatát látták. E világban pedig szabad volt okoskodni, de csak a politikai bírálat határáig. Fénelon túlmént ezen a határon, s az 1669. táján megjelent *Telemak* tanai, vonatkozásai, eszménye, az abszolút monarchia felfogása szerint, ép oly közel jártak a haeresishez, mint quietizmusa Róma előtt. A nevezetes könyvet akkor el is nyomták, de 1717-től kezdve már százhatvannál több francia kiadásban, s majdnem valamennyi európai nyelvre átültetve, közel száz fordításban jelent meg. A könyv feltalálásának érdekességét s előadásának vonzó kellemét nem koptathatta el a megjelenése óta lefolyt két század.

A munka kalandok füzére; de némi kereksegre törekvő szerkezettel és leleménynyel. Az *Odyseiának*, melynek cselekvényét mintegy ki akarja egészíteni, s Heliodornak hatására a viszontagságok, küzdelmek a földközi tenger szigetein és partvidékein folynak, befoglalván már a regés Egyiptomot is. A különböző kalandok egy nagy hadjáratot vezetnek be, melynek hőse Telemak. A merre hánnyatik, mindenütt talál az állami élet terén is megfigyelni érdemes dolgokat. A mint a viszontagságok a daunius háború körül sorakoznak, úgy ezeknek a politikai tapasztalatoknak is van egy központjuk: az az állami rend, melyet Mentor Salentében alapít. Így, a mint a regény költemény és didaxis, két hőse is van: egyik a ki képzeletünket, s másik a ki elménket foglalkoztatja. Egyik inkább mulattat, másik inkább oktat: Telemak és Mentor. Együtt indulnak az ithakai királyfi atyjának, Ulyssesnek

keresésére. De Neptun mind azzal a csapással sújtja őket is, mint Ulysses magát. Először Siciliában, a trójaiak maradvékai közt, állanak ki halálos veszedelmet. Majd foglyúl vitetnek Egyiptomba Sesostris királyhoz. Itt elszakadnak a társak egymástól s Telemak pásztornak kerül a sivatagba. Egy oroszlánval folytatott győztes viadala visszaszerzi szabadságát, de csak rövid időre. Sesostris halála után fogságba jut, azután kiadják a tirusiaknak. Itt Pigmalion haragjától csak úgy menekszik meg, hogy a király kedvese Astarbea, egy más ifjat végeztet ki helyette, ki megvetette szerelmét. Telemak Ciprus szigetére vetődik s itt találkozik újra a Szerecsenországból megszabadult Mentorról. Epen jókor, hogy az a mester Afrodite buja tiszteletébe, a kéjelgésbe csalogatott ifjút magával el, Krétába ragadhassa. Innen, hol az elűzött Idomeneus helyett királylyá akarják választani, Kalipso szigetére kerülnek. Itt indul meg tulajdonképen a regény s az eddigieket Kalipsónak beszéli el Telemak, kibe az istenasszony beleszeret s halhatatlansággal kínálja. De a királyfi inkább Eucharis nimfához hajlik, s midőn Mentornak ismét oka van veszedelemtől tartani, csellel s erőszakkal kényszeríti a tovább utazásra. Vénus haragja kíséri őket s csalárd hajósuk Ithaka helyett a salentinusok földére viszi. Ezek görög telepedők, a Krétából elűzött Idomeneus uralkodása alatt. A manduriaiak épen városát ostromolják, az italiai partokon letelepedett görög fejedelmek, Nestor, Falantes és Filokles segedelmével. Mentor bölcsesége megbékéltetvén őket, megszabadítja Salentét a veszedelemtől s Idomeneus oldalán hozzákezd, a maga reformáló eszméi szerint, a város újjá szervezéséhez. Telemak ez alatt, a szövetséges görög fejedelmekkel együtt háborúba indul a hesperiai görögség közös ellensége, Adrastus, a dauniusok királya ellen. E háború hőisévé

Telemak lesz, ki a döntő csatában Adrastust elejti s diadalal tér vissza Salentébe, mely az alatt Mentor mintállamává alakult át. Boldog, virágzó, irígységre s mindenek előtt követésre méltó. Telemak beleszeret Idomeneus király leányába, Antiopéba, kit vadászaton egy dühös vadkantól is megment. Végre, miután atyját keresve, az alvilágot is megjárta, Ithaka felé indul. Minerva istenasszony, ki eddig Mentor képében kísérte, szemei elől elrejtetik, s ő végre annyi hányatás után, a huszonnegyedik könyv végén, fölleli hazáját és atyját.

A francia szellem, mely csínra, szabatosságra, formszépségre törekvéssel, egész vonzalmával hajlott az antik felé, de ép úgy hajlott természetével a didaxisra: e könyvben teljes és hű kifejezésre talált. Fénelon előtt, mikor a *Telemakot* írta, Homér költészete s egy kissé Plato *Respublikája* lebegtek. Amabból különösen az *Odysseia*, melynek hat énekét lefordította, tisztán abból a célból, hogy belegyakorolja magát stíljébe. A két homéri époszhoz nemcsak tárgyával csatlakozik, hanem belejátszanak munkájába indítékaik és alakjaik. Az Adrastussal folytatott háborút a szövetséges görög királyok viselik; a döntő ponton viszálkodás tör ki közöttük, melynek következtében a dauniusok előnybe jutnak s őket majdnem végső romlás fenyegeti; ebből egy ifjú hős szabadítja meg a tábor s elejtven az ellennek legnagyobb hőst, eldönti a háború sorsát; Telemak is megfordul az alvilágban, mint Ulysses. Ime a homéri motivumok; de az alakok közül is megjelennek Nestor, Filoktetes, Kalipsó s még többen. Fénelon pontosan megtartja a klasszikai éposz külső és belső szerkezetét. A cselekvényt isteni machina vezeti: Telemak oldalán Minerva, Mentor képében, ellene Neptun, majd meg Venus, ki haragjában megvettetése miatt, Jupitert a bujdosók ellen

izgatja. Megvan az époszi cselekvény természete: az istenek által nagy dolgokra kiszemelt s nagy dolgokat végző hős; Telemak a hőskor gyermeke, a ki a harcban elsővé lesz a hősök között, de Mentor oldalán egy új, békésebb és boldogítóbb államrend megalapítására hivatott. Megvannak az antik éposznak még formai sajátosságai is: így az »in medias res« horatiusi műfogása. Minden a francia klasszikai éposz kánonából a »szent« alexandrinon kívül.

A szellem azonban, melyet Fénelonnak ez a, klasszikai világba helyezett, költeménye lehell, nem sokkal igazábban antik, mint a francia klasszikai irodalom egyéb termékeié. Már szünetlen célzásai, vonatkozásai XIV. Lajos személyére, udvarára és kormányára, kivetkeztetik igazi idő- és helyszerűségéből. Egy XVII. századbeli francziának mithikus álmodozása, mely tulajdonképeni tartalmát és színeit a maga korából veszi. A csinált mithosznak soha sincsen meg sem igazi fensége, sem valódi naivitása; példa rá a mi Vörösmartynk is. Fénelon Olympusa csak hideg képzelgés; a szerelem, melyet fest, távol marad az igazi hévtől, mely a klasszikai költők emlékeiben forr. A didaxis, az oktató célzat is megfosztja a költeményt a mithikus naivitástól. Fénelon mindenekelőtt a maga államfilozofiáját akarta nyújtani lehető kedves öltözetben: bemutatni növendékének, ki egykor uralkodásra lesz hivatva, a jó és rossz király képét minél több változatban, kezdve Sesostrison és Pigmálionon, a földön és az alvilágban. A korlátlan királyságot prédikálja, de az okosságnak, emberszeretetnek, kötelességérzetnek annyi és oly szűk korlátaival véve körül, hogy egy ízben Telemak elkeseredve kiált föl Mentor oktatására: »Ha mind ez igaz, akkor a király helyzete nagyon szánandó; ő birodalmában a legkevésbé szabad s a legkevésbé nyugodt ember; csak

rabszolga, ki nyugalját a közjónak és közszabadságnak áldozza föl.« Virágoztassa a gazdaságot, háborúskodás helyett tartsa fenn a békét, biztosítson jólétet és megelégedést népének, ne keveredjék a papok vitáiba, s mindenekelőtt ne hallgasson a hizelkedőkre. Nem csoda, ha ebben az eszményben XIV. Lajos nem ismert magára. Az alattvalók szigorú osztályokra legyenek elkülönítve, különböző ruházatban és különböző munkakörrel. A földbirtok úgy osztassék fel, hogy minden családnak megélhetését biztosítsa; de pazarlásra ne adjon alkalmat. A fényűzésnek minden nemét szigorú törvények tiltsák el. Az államélet legfőbb törvénye legyen: az erény.

Nisard konzervatív felfogása, mely egyáltalában nem tud megbarátkozni Fénelon egyéniségével, azt veti politikai eszméinek ismertetése után: »Mi egyéb a *Telemak*, mint az első bölcselmi regény nyelvünkön? Mi eredhet XIV. Lajos kormányának amaz élénk, tartózkodás nélküli bírálatából, ha nem az a félelmes, bonczoló szellem, mely vita tárgyává fogja tenni az egész múltat, s mely jót és rosszat egyaránt halomba dönt?« A könyv rendkívüli hatását nemcsak irodalmi formája szépségének, hanem irányzatosságának is köszönhetette. A politikai bírálat szellemének első hangja volt, mely nemcsak a tudósoknak, hanem az egész művelt világnak szólt. A korlátlan monarchiák virágkorában, mely épen nem volt az emberi boldogságnak is virágkora, az államélet új formáira még alig lehetett gondolni. A szabad gondolat még nem jutott hatalmának öntudatára. A haladásnak első természetes lépése az uralkodói hatalom belső, természeti, isteni korlátainak hangoztatása lehetett csak. Az abszolutizmus minálunk sohasem volt törvényes formája az uralkodásnak; ebben az időben sem. De az alkotmányos korlátok nem tartattak mindig

kellő tiszteletben, s erő és ügyesség nem túlságos nehézséggel mellőzhették, a mi alkalmatlannak tetszett. A gondolkodóbb lelkek bizonyos sovárgással fogadhattak, az állapotoknak szüntelen megújuló bizonytalanságában, a múlt számos keserű emlékének hatása alatt, a vallási háborgatások lehangoló benyomásai közt, oly eszméket, melyek az uralkodónak az irt betűkön túl is, másnemű, eredetibb, belső korlátaít állították előtérbe. Az alkotmányos garancziák nem bizonyultak mindig elég hathatósaknak sem a közjóllét, sem a közszabadság biztosítására. Jól esett hallaniok és hirdetniök, hogy ime vannak az uralkodásnak természeti törvényei, melyek az alattvalók érdekét őrzik, s áthágásuk magában hordja büntetését. A *Telemak* államtana ezeken a törvényeken alapszik. Már a múlt század közepén »úgy el is terjedett hire-neve, hogy az egész Európában alig légyen nemzet, melynél ne találhatnék az ő nyelvén«. Magyarul 1755-től kezdve harmincz év alatt öt kiadásban jelent meg.

Első fordítója gróf Haller László volt, abból a családból, mely egy századdal korábban már adott egy író. Haller János a középkor képzeletvilágának egyik legjellemzőbb termékét ültette át *Hármas Istóriájában*; dédunokája, Haller László pedig a fölvilágosodás korának első kísérletét. E lelkes és mívelt ifjú főúrnak életrajzát Döbrentei írta meg az *Erdélyi Múzeum* 1817-diki folyamában. 1717-ben született; korán lett máramarosi főispán és királyi tanácsos; halálos ágyán szeptemviri kineveztetését kapta; 1751-ben halt meg, harmincznégy éves korában. Írói kedvét s a francia állambölcselet iránti vonzalmát fiára, Gáborra, hagyta, ki Montesquieu *Esprit des Loïs*ját fordította magyarra. Magának Haller Lászlónak két irodalmi munkájáról tudunk: az egyik Ovidius *Metamorphosisainak*, a másik

Fénelon *Telemakjának* fordítása. Az utóbbit, kora elhűnytával »árvaságban hagyta«, öcscsének, gróf Haller Gábor generálisnak, »gondviselésére«. A munkát Szalai gróf Barkóczy Ferencz egri püspök nyomatta ki saját költségén 1755-ben Kassán. Ugyanitt jelent meg a fordítás még három ízben: 1758-ban, 1770-ben és 1775-ben.

A *Telemak* másik fordítója Zoltán József, erdélyi orvos volt, ugyanaz, ki Bidpai meséinek egy olasz szövegét is kezdte fordítani. Mint Haller, ő sem érhetette meg munkájának kiadását, mely csak a fordítás elkészülte után harmincz évvel, 1783-ban jelenhetett meg Kolozsvárrt. Toldy a *Költészet Történetében* hibásan állítja, hogy Zoltán a korábbi fordító, Haller ugyanis már 1751-ben meghalt, a Zoltán-fele *Telemak* czímlapján pedig világosan olvasható, hogy ez átültetés 1753-ban, tehát csak két évvel Haller halála után készült.

Fénelont fordítani, stíljét megfelelőleg adni vissza: ma sem könnyű feladat. A versnek elméletben is ellensége volt, mert szerinte a rímek és metszetek a beszédet erőltetetté, hosszadalmassá s terheltté teszik. Igaz, hogy ő verset csak ilyet tudott írni; e helyett prózát teremtett magának, egyszerűt és eleganst, mely a képzelet mesés csapongását hitető mérséklettel, a politikai és erkölcsi tanításokat pedig kellemmel fejezze ki. Személyei szeretnek beszélni s még egy kicsit szónokolnak is: az a *társalgó szónoklat* az, melynek hangját magyarul Faludi kiváló szerencsésen ütötte meg. Fénelon szabatosságával, mérsékelt páthoszával ő bizonyára boldogult volna; de finomságával és kellemével aligha. Stíljök között érzik a különbség, a mely egy francia abbé s egy magyar jezsuita közt van. Annál kevésbbé boldogúlhatott más, kevesebb bátorsággal, készülettel és gyakorlattal. Már ahhoz is bátorság

kellett, hogy Haller és Zoltán, nyelvünk akkori állapotában, Fénelon fordításába bele mertek fogni. És Halleré nem érdemetlen munka. Fordítása inkább az akadályokat mutatja: a körülírásokkal kénytelen bajlódást, az idegenes, különösen deákos formák begyökerezettségét; inkább az író tehetségét: mind ebbe mégis némi változatosságot, lehető rövidséget, lendületet és numerust hozni be; — inkább azt, mint teljesebb sikert. Ne feledjük, hogy Haller jóval korábban dolgozott, mint Báróczi, s csak a világosabb tárgyi csoportosítás teszi szükségessé, hogy itt emlékezzünk meg róla. A nehézségek közt, melyekkel szemben állott, nem utolsó Fénelonnak szóújító kedve. Nem nagy tisztelettel volt a stilaris hagyományok iránt; szerette és kereste az újonnan alkotott képes kifejezéseket, a szokatlanabb fordulatokat. Mit tehetett ezekkel a magyar fordító Bessenyei előtt, ki »az új írás módjának« szabadságát, sőt szükségét hirdetni kezdte. Hogyha azonban Haller fordítását Zoltánéval összevetjük, látni fogjuk, hogy ő legalább világosan érezte Fénelon stíljének jellemét s törekedett, a maga fogyatékosabb anyagával és fejletlenebb eszközeivel, visszaadására. Szüntelen ingadozik, távolodni készül az avúltabb, nehézkesebb, egyhangúbb formáktól, de meg újra visszaesik közéjük. Helyenkint neki bátorodik, összevontabban szól, henye de szokásos nyelvsallangokat elhagyogat, a mondatszerkesztésben ügyel az arányosságra, szabadabbá és rokonabbá lesz eredetijével: gyöngédebb, lágyabb, rövidebb és hangzatosabb elődeinél. Zoltán erővel teljesebbnek tetszik; de ez az erő legtöbbször inkább nehézkesség és képzetlenség. Valóban Haller körülírásait még könnyedeknek találjuk, ha Zoltán bibliai írásmódjához hasonlítjuk. A fölösleges kötőszók, fölösleges névmások, fölösleges segédigék elárasztják stíljét. Nála úgy tetszik,

mintha Fénelon, az újkor gyermeke, a középkor kerülőjén át jutott volna el hazánkba. Haller már egyenesebb uton vezet; legalább tudja, mit kellene tennie, hogy méltón mutassa be. Neki volt izlése is, érzéke is a nyelv szépsége iránt; de ez még nem az az alkotó génusz, mely Báróczival jelent meg irodalmunkban.

Bessenyei, *Holmijának* XXVIII. részében, mely *A magyar írás módjáról* szól, részletesen foglalkozik Haller fordításával. »A magyar sziveket gyönyörűségre s csodálkozásra hozónak« mondja s egészben nagy elismeréssel szól róla. De néhány megjegyzésével alaposabban jelöli ki helyét a magyar próza történetében, mint újabb irodalom-történetíróink, kik többnyire csak általánosságban s felületesebben szólnak róla. Kimutatja, hogy szó-egyszerűsítései (*hivás* hivatal helyett, *temetés* temető helyett) sokszor hibásak, vonatkoztatásai erőltetettek s inverziói nem mindig magyarosak. A második rész utolsó¹ sorait példaképen lefordította ő is s a maga kísérletét a Haller-féle szöveg mellé nyomatta:

Haller fordítása:

Hóltomig megemlékezem
azon főnek látásáról, miké-
pen vala vérében kevertetve;
bézárlott és meghomályosod-
tak szemei; ábrázatja hala-
ványodván, éppen elválto-
zott; szája feltátva, mintha
elkezdett szavát ki akarná
mondani; sőt meghólt testén

Bessenyei fordítása:

Örökre meg fogok e főnek
látásáról emlékezni: véribé
vált keveredve, megszagga-
tott halavány orcáján sze-
mei beestek; felére nyitva
maradt szája úgy látszott,
mintha magát mégis félbe
szakadt szavának kimondá-
sára erőltetné. Szikkadt áb-

¹ Bessenyei tollhibából *első részt* ír.

is kevély és agyarkodó indúlatja le vala ábrázolva, aztat a halál el nem törölkötte. Kinek képe életem fogytaig szemem előtt fog forogni; és ha az istenek királyságra rendelték, ilyen szememmel látott példának látása után soha el nem felejttem, hogy az olyan király nem méltó az uralkodásra, és hatalmában, boldogságában csak addig örvendezhet, a míg aztat az értelem alá vetheti. Oh melly szerencsétlen az olyan ember, a ki a közönséges jónak szerzésére és előmozdítására rendeltetett, ha egyébképpen anyi embernek nem tud ura lenni, hanem hogy ökök szerencsétlenekké tégye.

rázatján megmaradt még fenyegető, kevély tekinteti, melyet onnan a halál sem törölkötte el. E rettenetes kép halálomig le lesz előtem rajzolva, és ha valaha az istenek uralkodásra méltóztatnak, soha e szomorú történet után el nem felejttem, hogy egy király a parancsolásra érdemes és hatalmában szerencsés csak úgy lehet, ha magát a józan értelemtül vezéreltetni engedi. Ah micsoda boldogtalanság alá rekesztetett egy olyan halandó, ki noha a közönséges jónak felállítására választatott, mégis csak azért láttatik parancsolni, hogy szerencsétleneket tehessen.

Bessenyei kísérlete bizonyára nem áll sokkal fölötte Hallerénak; erőltetés, magyartalanság, sőt affektáció is érzik benne. De szinonimákat keresve, kerüli az egyhangúságot, színezni kíván, ha nem ügyesen is, változatosságra igyekszik s azon az uton van, melyen a nyelv szükségkép gazdagodni, bővülni s díszesedni fog. Haller sem egészen a múlt embere már; írása módja sem a bibliafordításoké, sem a krónikáké, sem a prókátoroké. A stílreform küszöbén áll s egy kissé tévovázva tekintet körül.

Bessenyei egy lépéssel, csak egygyel az igaz, de előbbre van. Azonban tudja, hogy ezzel az ő egy lépésével indul reformnak merre kell vezetnie s hova kell jutnia: a könnyebbé, változatosabbá és gazdagabbá teendő irodalmi nyelvhez.

A deák és francia politikai regényeken kívül egy német is jelent meg a múlt század végén magyar fordításban: Haller Albertnek *Uzongja*. Az egykori göttingai orvos-tanár, utóbb svájci kormányfő, mint költő és természettudós, nagy hirben állott kortársai előtt. Költői munkáit az ébredő természeti érzés elevenesége s isteni félelem hatja át. A filozófiában és politikában konzervatív: az élet és lélek nehéz problémáinak megoldását a vallásos megnyugvásban s az erényben keresi. Levelekben, kisebb iratokban küzd Voltaire, Rousseau s a szabad gondolkodók ellen. Élete vége felé, a múlt század hetvenes éveiben, regényeket is ír elméleteinek terjesztésére. Ezek közül *Uzongban* azt a tételt példázza, hogy az önkényesen uralkodó fejedelem is boldogíthatja országát s elérheti az államélet erkölcsi céljait. Ilyen fejedelem Uzong, a mongál Timurtás fia. Egy háborúban fiatal heve által elragadtatva, a khinaiak fogságába kerül, hol Lieváng alkirály leányába szeretvén, e miatt távoznia kell. Megfordul Atsinban, majd Egyiptomban keresi a »bölcseséget és virtust«. Eljut Velen-czébe is, majd Arábiában nyugszik meg, hol okossága és vitézsége révén Anáh városának urává lesz. Itt hatalomra s bölcsesség hírébe jutva, hadi népével legyőzte Perzsia akkori zsarnokait, s a perzsák kész szívvel ültették őt, Dsengisz khán unokáját, császári székökbe. Ezen fejt ki aztán minden bölcseségét és alkalmazza dús tapasztalásait. Különösen a béke munkáit honosítja meg s áldásaival kívánja boldogítani népét. Liozúával kötött családi életében sok sze-

rencsétlenség éri; fiai elhalnak, utóbb felesége is. Uzong népét tekinti családjának s ennek jóllétében keresi boldogságát. Nagy kort ér s halála előtt áttér a nazarénus vagy keresztyén hitre. A tanácsok, melyeket unokájának és utódának, Izmaelnek ad, foglalják magokba Haller elméletét az abszolút monarcha feladatáról. Szól benne a közjó elsőségéről, a hízeltgők ártalmasságáról s a tudatlanság veszélyeiről; ajánlja az igazságot s a vallási türelmet. Mintegy alapgondolatát fejezik ki e szavak: »Ne félj, szerelmes fiam, semmitől annyira, mint a te magad hatalmadtól, mellynek semmi határai nincsenek!« Tehát: az erény és mérséklet, mint a korlátlan hatalom természetes korlátai.

Mily rokon e kép II. József filozofusi abszolutizmusával! A császárnak természetesen kedves írója volt Haller, kit egy alkalommal Bernben időzvé, meg is látogatott. *Uzong* fordítója is azok közül került, kikre uralkodása nyugodtabb kort hozott. Őri Fülep Gábor, pataki tanár, majd tiszamelléki püspök, számos theologiai és erkölcstani munka írója és átültetője (köztük vannak Haller levelei is Voltaire ellen), fordította le írói gyakorlattal és tisztán, s adta ki 1792-ben Pozsonyban. »Egy közjóra született és emberszerető dicséretes fejedelemnek képét« akarja bemutatni benne, mintegy megtisztelni II. József emlékét, kinek »a közjó«, az »emberszeretet« s az uralkodói hatalom kötelességérzete, de e mellett lehető korlátlansága voltak vezérlő gondolatai. Fordítását Őri Gábor, ki Szilágyi Sámuel püspöknek veje s Kazinczynak Patakon tanára volt, a szerencsétlen végre jutott fiatal Sándor Leopold főherczeg nádornak ajánlotta, kiről országszerte el volt terjedve az az örömdetes hír, hogy magyarul tanul.

Haller regényeinél csakhamar szélsőbb utópiák is kerültek napfényre a német irodalomban. Ilyenek a zerbsti

Sintenis Keresztély Fridrik könyvei, melyeknek liberális irányzata az érzelgős bőbeszédűség áradatában jelenik meg. Leghíresebb közöttük *Hallónak boldog estéje* 1783-ból. Halló a gyöngé Gusztáv fejedelem minisztere, ki a kormányára bízott országot minél boldogabbá tenni törekszik. A régi törvényeket és szokásokat eltörli s az államot a racionalizmus tételei szerint rendezi be. Az új rend uralkodó elve a humanizmus. Eltöröltetik a halálbüntetés, mert a legnagyobb bűnös is csak gyarló ember, s a gyarlóság nem eredendő bűn, hanem a nevelésen és példán alapuló. »Egy jó fejedelem se tartsa helyes és igazságos cselekedetnek egyetlen egy gonosztevéit is jobbagyai közül megöletni, míg azt maga ellen meg tudja mutatni, hogy a státus rendelkezései szolgáltathattak okot az olyatén cselekedetekre, hogy ez vagy amaz ember eljuthatott volna az eszméretnek arra a mértékére, melly őtet a gonoszságnak végbevételétől megtartóztathatta volna.« A könyv különben Hallónak csak vénségét, »estéjét«¹ írja le. A kormányról visszavonult miniszter faluját, Berkevitzet, még következetesebben a maga humanista és rationalista elvei szerint rendezi be, de fejedelmétől és országától sem tagadja meg egész halálig jó tanácsait. Halló és Gusztáv sűrűn találkoznak s egymással szemközt folyvást az elérzékenyült ragaszkodás könnyeiben úsznak.

E könyv már iratása után öt esztendővel, 1788-ban megjelent magyarul is, Pozsonyban. A borsodmegyei Gelei József fordította le, ki József császár alatt, Kazinczy pártfogásával, jászberényi tanár lett, utóbb halasi, majd sáros-

¹ Nem lehetetlen, hogy Arany *Toldi*jának harmadik része e, régen közkézen forgott könyv tárgyára és címére való visszaemlékezésből kapta képletes nevét : *Toldi estéjét*.

pataki. Ifjú korában Szacsvai Sándor *Magyar Kurirj*ánál hirlapíróskodott s megérte még akadémiai taggá választását is. Egész életében betegeskedett s mégis késő vénséget ért. 1838-ban halt meg nyolczvannégyszáz éves korában. *Hallót* előfizetés útján adta ki s százötvenkilencz aláírót talált. A könyv írójának neve el van hallgatva. Gelei fordítása nem nehézkes, eléggé olvasható. Mint lelkes purista, kedvvel faragja a szókat, melyek nem mindig szerencsések (*tanaknok* = miniszter, *rávágyiság* = affectatio, *munkálkodhatság* = activitas, *biztalom* = commissio). De nála lépnek föl a *titoknok*, *levéltár*, *körülmény*, s itt jelenik meg elsőben a *mondolat* szó, oratio értelemben, mely a nyelvújítási harcban nevezetességre jutott.

Gelei fordította még Campe *Robinsonját* is, s ez tárgyunknak egy új fejezetéhez vezet.

Szekér Joakhim és a Magyar Robinzon.

A hősködő, finnyás és okoskodó regények közt az elbeszélő irodalomba, mint a friss, éltető és erősítő tengeri szellő hatott be Angliából 1719-ben egy könyv, mely egy sokat és szokatlanokat szenvedett embernek sorsával megbiztatta és fölbátorította, úgy szólván, az egész művelt emberiséget. Magának írójának élete is csupa hányatás és küzdelem, valóságos regény volt. Defoe Dánielnek (1661—1731) is nem egyszer kellett újra kezdenie pályáját s még gonoszabb magányban, a börtön magányában küzködni, mint hősének. Volt kereskedő, tisztviselő, katona, szerkesztő; politikai szerepléseért, irataiért, kegyetlenül üldözték az államegyház és tory-párt hatalmasai, pellen-gérre állították, fülét is levágatták s pamfletjeiért ismételve bezáratták. Mint író, a Stuartok s az uralkodó egyház ellen rettenthetetlen bátorsággal, elmésséggel és hatással küzdött. Életének regényét legérdekesebben Lee írta meg 1869-ben, három kötetben; rövid vázlatát Malmosi Károlynak magyar Robinzon-fordítása (1874) előtt is megtaláljuk. Sanyarú sorsában mintegy utolsó menedékül fordult a költészethez s ötvenötéves korában megírta, Selkirk Sándor matróz naplója és elbeszélése alapján, azt a könyvet, mely nevét halhatatlanná tette: a yörki *Robinson-*

Crusoë életét s csodálatos és meglepő kalandjait, két kötetben.

Ki ne ismerné e munka tartalmát, mely Rousseau ajánlása óta az ifjúságnak legkedvesebb olvasmánya, s annyi fölemelő és böles tanulság tárháza minden kor számára? Nemcsak meséje szokatlanságával kötötte le olvasóit s köti le mind maig, hanem problémájának lélektani és erkölcsi érdekességével is. A képzeletet élénken foglalkoztatja, midőn a nyugoti óceánnak ama távoli szigetén oly jeleneteket festhet, melyek a valóság érdeme mellett a fantasztikus feltalálás egész izgató erejével hatnak. Hány millió arcz pirúlt ki másfél század óta a lapoknál, mikor Robnizon emberi lábnyomokat talál a homokban, mikor az emberevő vadak kikötnék szigetén, vagy mikor éhhalál fenyegeti! De szívünket és értelmünket is mélyen megilletők tanulságai. A mindentől elhagyott ember is, természeti adományainál és kitartásánál fogva, biztósíthatja létét, megalapíthatja hatalmát s a legkétségbeejtőbb helyzeten is diadalt arathat: — ezt tanítja Robnizon sorsa. Mily vigasztaló tanítás volt ez a kontinens lenyügözött népeinek; mennyire serkentő az egyéni erőbe vetett önbizalmat! A könyvnek egyénítő, jellemzőbb vonásai nem igen vannak; előadása épen nem választékos, majdnem a közönségességig egyszerű. De realisztikus hűségében, részletező pontosságában az elbeszélés hitető erejének valóságos mintája. A hajótörés rajza, a magányos sziget leírása, a természetes, egyszerű reflexiók az egyedülvalóság fenységéről és borzalmáról jobban hatnak, mint a legmesterségesebb ékesszólás. Érdeklődéssel és részvétellel kísérik Robnizont nyomról-nyomra az eszközök megszerzésében, melyek létét elviselhetőbbé teszik, — s az egynemű küzdelemben a helyzeteknek mennyi változatossága, a lele-

ménynék mily gazdagsága nyilatkozik! Dunlop írja, hogy emberi teremtség sorsa még több szánakozást nem keltett, mint a hajótörött matrózé. Ezen kívül a feltárt képen mindenki érzett valami nagyobbat a tulajdonképeni mesénél. Hettner, ki egy érdekes és tanulságos értekezést adott ki *Robinsonról s a Robinsonádokról* (1854) írja: »Egy kép tárul itt föl előttünk, oly nagy és hatalmas, hogy benne az emberi nemnek folytonos és természetes fejlődését tisztán áttekinthetjük. A *Robinson* egy neme a törvényt bölcséletének«.

A tárgynak új volta, a mese érdekessége, az alapgondolatban rejlő mély tanulság s a korviszonyok gyorsan népszerűvé tették Defoe könyvét nemcsak Angliában, hanem egész Európában. Saint-Hyacinthe és Esseng francia fordítása már 1720-ban megjelent s ennek alapján készült 1721-ben az első német lipcei kiadás. Majd a többi európai nyelvekbe is átment, részint fordításokban, részint kivonatokban. Az eredeti angol munkán csak két magyar átdolgozás alapszik s ezek sem közvetlenül: a Vasárnapi Könyvtárban Pákh Albert kivonata (1858) s még újabban Malmosi Károlyé, mely 1874-ben jelent meg. Korán felismerték a *Robinsonnak* nevelő, értelem- és szivképző hatását. Rousseau írja felőle: »Minthogy már egyszer könyv nélkül nem lehetünk, tehát van egy, mely az én ítéletem szerint légszerencsésebb a természeti nevelés leírásában. Ezt a könyvet fogja legalább olvasni az én Emilem, és sok ideig mind csak ebből fog egész könyvtárja állani, sőt mindenkor is ez fog annak legfőbb polczán ülni. Az olyan textus leszen, mellynek a természeti tudományokról való minden mi okoskodásunk csak magyarázatja és megvilágosítása. Az mindenkor támogató igazság gyanánt fog nekünk szolgálni, valamig megért ítéletre jutni előmenete-

lesen törekedünk; valamig olvasásbéli jó izlésünk meg nem romlik, azt mindenkor gyönyörködve olvasándjuk. De hát ugyan melyik az a csudálatos könyv? Nem Arisztoteles-é? vagy Plinius? vagy Buffon? Nem, hanem *Robinson Crusoe*.¹ Egyenesen ilyen, nevelési célból dolgozta át és adta ki 1779-ben Defoe regényét a német Campe. Az eredeti történetnek elejét és végét megváltoztatta, hősének (vagy a mint ő mondja: *vitézének*) otthonát Hamburgba tette át, részleteiben sokkép módosította (így nála a puszta szigetre vetett hajósnak minden európai eszköze teljesen hiányzik) s az egészet egy családi beszélgetés formájába, illetőleg keretébe öntötte. E könyv németül száz év alatt hetvenhétszer adatott ki.

Néhány év múlva ez az *ifjabbik* Ronbinzon két kiadásban is megjelent magyarul. Az egyik Gelei József, akkor jászberényi professzor fordítása volt, mely Pozsonyban 1787-ben látott napvilágot. Nevezetes e munkának az a bírálata, melyet róla Kazinczy az 1788. *Magyar Múzeumba* írt. A széphalmi mester felfogását, nyelvünk művelése ügyében, e cikk úgy szólván fejlődésének első fokozatán mutatja. A finomkodásra való hajlam már nyilatkozik benne. Élesen kel ki a »szenvedhetetlen populáris alacsony szóllások« ellen, s ezek közé soroz ilyeneket is: *goromba* szándék, *egy kicsit* gondolkodott, *füle botját se hajtotta rá*, könyvet *kerekíteni*. Az efféléket azonban még általában nem kárhoztatja, hanem csak a kómikus előadásban tartja megengedhetőknak. Követeli már a szavak által való festést; megróván Gelei szabatlanságát egy mondatában, mely a villámlást rajzolja (Millyen dicső módra kocsikázik elő a setétes felhők közzül a fényes villámás!), maga szebben

¹ Gyarmathi Sámuel fordítása.

és helyesebben így fordítja le: »Szép nézni, melly hirtelen lobban fel a mennykő a terhes fellegeken s mint csap szikrázva le«. De elitéli az idiotizmusokat is, »mellyek a fordítókra olly igen szoktak ragadni, hogy idegeségöket magoktól gyakorta nem veszik észre«. Közéjük sorol még ilyeneket is: ez ugyan *felséges, halálra* dolgozik, *érdemes* kapitány, *százszor* köszöntelek.¹ Ime Kazinczy, ki még nemcsak a közönségességet kárhoztatja, de azokat a vétéseket is, melyek a legtágabb értelemben vett magyarosság ellen valók. E szigora innen hovatovább enged, míg végre felfogása e tárgyra nézve merőben átalakúl. »A szép nemében minden jó, a mi szép«, írja a *Muzárion*ban.

Megjelent még a múlt században magyarul Campe *Robinzonja* 1794-ben Kolozsvártt is. A czímlap, fordítójának Gyarmathi Sámuelnek mondja, a tudós orvost és nyelvbuvárt, a híres *Magyar Nyelvmesternek* s a finn nyelvrokonságot bizonyító *Affinitásnak* íróját. Robinzon-fordítása egyike a legleplezetlenebb és megfoghatatlanabb irodalmi visszaéléseknek. Igen csekély számú és terjedelmű toldást s némely szabálytalanabb igeformának megigazítását kivéve, szóról szóra le van itt nyomtatva Gelei fordítása. Az első plágium s mindenesetre a legvaskosabbak közül való irodalmunkban. Harmadszor jelent meg Campe könyve nyelvünkön, Vajda Péter fordításában, 1836-ban.² Felhasználta, Gräbner munkájával együtt, Győry Vilmos is, az ifjúság

¹ A *csellemet*, melylyel Gelei a *virtust* fordítja, Kazinczy nem említi.

² Campenak egy másik, elbeszélő ifjúsági irata *Az öreg Beeshalmi a gyermekek között*, szintén még a múlt században két fordítóra talált. Az egyik Földy János, a másik veszprémi Kovács Ferencz. Az utóbbinak fordítása birtokomban van s ennek kéziratán találtam följegyezve az adatot Földy dolgozatáról.

számára készített s 1873-ban közzétett *Legújabb Robinsonjában*.

Defoe hőse, a puszta szigetre vetett matróz, nemcsak a gyermekvilágban jutott népszerűsége. El lehet mondani, hogy az egész művelt világ izlésére módosító, átalakító befolyást gyakorolt. Mély és általános érdeklődést ébresztett távoli, veszedelmes és kalandos tengeri utazások iránt, s ezt az érdeklődést a mulattató irodalom művelői mindenfelé siettek kiaknázni. A kalandozó képzelet, mely eddig legszívesebben távoli időkben s az élet magaslatain szál-longott, ókori és keleti királyok, herczegek, hősök között most inkább távoli földekre és vizekre vágyott, a földközi tenger partjainak klasszikus vidékeiről a nagy óceánon túl fekvő új világba, arany-hegyek és vademberek közé, a mesés múltból a mesés messzeségbe. Az idő és helyszín változása természetesen hozta magával a fantáziát foglalkoztató tárgyak természetének és jelentőségének átalakulását is. Nem annyira a teljes pompában s mintegy hivatása szerint megjelenő fenség képei gyönyörködtették, a hadvezéreknek született fejedelmek hősisége s a szerető lovagok kitartásának példái: inkább az egyéni erő fensége, melyet nem segít születés, szépség, szerencse, gazdagság, hanem inkább sors és természet ellene küzdenek, s bátorsága és okossága ezek ellenére aratnak diadalt.

A politikai és társadalmi élet viszonyai hosszú időn át készítették elő az izlés eme változását, melynek Defoe könyve a múlt század elején oly kiváló mértékben felelt meg. Amerika fölfedeztetése óta Európa nyugotának partvidéki nemzetei sűrűn járták a tengereket, forogtak távoli világrészekben, láttak soha nem álmodott világokat, gyűjtöttek soha nem remélt kincseket, s követtek el érttök soha meg nem torolt kegyetlenségeket. A visszatértek csodálatos dolgokról hoztak

hírt, s kalandjaik, viszontagságaik, tapasztalásaik és szerencsájök ámulatba ejtették s izgalomban tartották az itthoniakat. Az elharapózott vallási villongások, végetlenbe húzódó háborúk, a kormányok elviselhetetlen nyomása s mindezek következtetéseül a nyomorúság hosszú ideig fentartották a vándorlásnak, a távol földeken való szerencsepróbálásnak kedvét, vagy inkább kénytelenségét. A kalandok, változások vágya nyugalmasabb viszonyok beköszöntése után is nemzedékeken keresztül megmaradt, idegenbe csalva az embereket. Az élet viszonyai irányozzák rendesen a képzeletet, még pedig vagy merőben ellentétes vagy párhuzamos irányban. A harczias korszakok ízlése vagy hősködő és véres, vagy idillien bekés. A tengerparti nemzetek képzelete szívesen foglalkozott azokkal a veszedelmekkel, a tengerész-élet kalandjaival és hányatásaival, melyekkel övéi közül annyian valósággal küzködtek. Lelköket különösen érdekelte a hősiségnek az a neme, melyet legközelebbről ismertek. A mesemondó, ki könyvekben beszél, sikerre tarthat számot, ha meséi tárgyra és szellemre rokonok a házi tüzhelyek szívesen hallgatott mesemondójáéhoz. Egész Anglia tapsolt a regényírónak, ki egy szegény matróztól vette tárgyát, mint egykor a lovagkorban a magyar közönséget legjobban érdekelték a hegedősök históriás énekei, ugyanaz versben, egy kis ékesgetéssel, a mit a hadból megtért vitézi népektől cziczomázatlanul hallhattak. A többi nemzetet pedig, melyek nem járták a tengereket, a magok otthonülő életével ellentétes szellem vonzotta. Az, a mi csodás, majdnem hihetetlen képekkel és eseményekkel izgatta fantáziájokat s mégis a valónak komoly varázsával hatott értelmökre. Mindennapi életök egyhangúságába legalább a képzelet hozott változatosságot és elevenséget. Könyvek hatásának ezt az egyszerű lélek-

tani törvényét *Róbert Péter* előbeszédében így találjuk kifejezve: »Egy olly bátor hadi vitéz, a ki e világon csak a jó hír, nagy nevezet s becsületnek szerzésében törekszik; a ki semmi veszedelemtől nem iszonyodván, a rettenetes ellenség sokasága közé kivont karddal ugrat: nem kíván holmi félénk férfiak életéről olvasni. A ki minden iszonyatos veszedelemnek azonnal hátat fordít: hanem holmi megvíjhatatlan erősségeknek, számos, bátor és jó gyakorlású tábornak leírásáról, nagyobb s kisebb tüzelő szerekről, dörgés és villámásról, szerfölött való víjaskodásról, holt s felkonczolt testekkel rakott harcziacsról olvasgatván, találhatja s töltheti kedvét«.

A Robinzonféle regényeknek egész özöne árasztotta el csakhamar minden nemzet irodalmát, de különösen a németet. Már 1722-ben jelentkezett egy német meg egy olasz, 1723-ban egy franczia, egy szász, egy sziléziai Robinzon. Majd minden országnak, sőt minden vidéknek megszületett a maga Robinzonja; nemesak a cseh, brandenburgi, berlini, dán, holland, ír, görög jöttek egymásután, hanem velök egy zsidó Robinzon, egy doktor, egy leány, egy könyvárús, egy láthatatlan Robinzon, azután Robunse leányával Robinsgennel. Koch (*Compendium der deutschen Literaturgeschichte* II.) 1760-ig negyven német Robinzonádot számított össze, melyet Wolff, regénytörténetében, még huszonegygyel toldott meg. Leghíresebb és legolvasottabb volt közöttök Schnabel Lajos *Felsenburg szigete* 1731-ből. A Robinzonádoknak ez özönéből egy megjelent magyar fordításban is. Címe: »*Róbert Péter* született ánglus Élete, és Különös Történetei, ki-is életét egy lakatlan Szigetben sok esztendőig tsudálatossan töltötte, emlékezetre méltóképen megfelelősedett, gyermekeket nemzett, és Szenvedett sok viszontagságai után sorsá-

val való tökéletes meg-elégedését el-érte.« Fordította Sz. Szent-Iványi László s kiadta Pozsonyban és Pesten 1797-ben. A könyv meséje nemcsak Defoe indítékát használja, hanem egész cselekvényét másolja, csak hogy szerelmet is kever bele. Ennélfogva a fordító regényének tanulságait meg is szerzi előbeszédében a régi gondolattal: »A szerelmetességre hajlandóbb indulatunknak tüköre lehet az ezen személyek példás állhatatossága és egymás eránt való buzgó, de egyenes értelmű, tisztességes szeretete«. A kelet-indiai hajóra csalt Péter, törést szenvedvén, egy magányos szigetre jut. Egy idő múlva londoni mátkája, Eleonora is oda vetődik. Összekelnek s egymás szomorúságát enyhítve várják a szabadulást. Végre egy török kalózhajó hozza meg nekik, melyen Londonba jutnak s pap által is megáldatják frigyöket. E regény így a pusztaszigeten nemcsak az ős-ember, hanem mintegy az ős-család képét akarja bemutatni. Szent-Iványi lefordította e munka folytatását, *Róbert Péter második Útazását* is, mely 1802-ben jelent meg, s mint az első kötet, ez is egy rézbemetszett czimképpel ékeskedik.

De volt nekünk eredeti *magyar Robinzonunk* is. Mint az angolt, ezt is egy hányatott életű ember írta, egy derék pap, kinek elfeledett emlékét megilletné egy szerény, de tisztességes hely irodalmunk történetében. Székér Alajos Joakhim-szerzetes volt, egyike a nemzeti ébredés buzgó apostolainak. Egyike azoknak, kiknek lelke »elég gazdag volt, hogy két oltárnál áldozzanak« kolostoruk czelláiban, a vallásén és a hazáén. Barótinak, Révainak, Rajnisnak, Dugonicsnak, Verseghegynek utána következő, de nem méltatlan társaságukra. E pap-írók közül többeknek sorsában a kor-viszonyok bizonyos kibékítetlenségben mutatják pályájok kettős irányát. Nem mintha íróságuk mellett meg-

szűntek volna jó papok lenni; de életöknek arról a békéről, a kolostornak arról a csendes nyugalmáról, mely társaiknak osztályrészül jutott, le kellett mondaniok. A magyar íróság akkoriban mindenkre nézve, a ki rászánta magát, küzdelem volt; rájuk nézve kétszeresen az. Mindenkinék küzdenie kellett a nemzeti művelődésnek számos, külső és belső akadálya ellen; nekik gyakorta előljáróik ferde felfogása, gyanúsításai és szűkkeblősége ellen is, mely világi törekvésekben nem volt képes fölismerni a szent igyekezetet. A harcokban, melyet folytatni kénytelenek, könnyen meggy veszendőbe lelköknek nyugalma, biztos egyensúlya s éltök békéje. A családi és polgári élet kötelekeinek, érdeklődéseinek, örömeinek híján a lelkökbe fogadott hazafias eszme annál inkább áthatja s tüzesíti egész valójokat. Mintegy vallásos életöknek lesz részévé. Érzésöknek ez öszpontosítása nem egyszer meglátszik felfogásuk szűk voltán, sőt korlátoltságán is; de ez nem csökkentheti tiszteletünket irántok. Nemzetök lesz családjokká s jövője az érzésnek azzal a közvetetlenségével, azzal a kizáró hevéllel tölti el őket, mintha vérök vérenek boldogulásáról lenne szó. Izgalomban élnek, a legszentebb reményében fenyegetett hazafinak s a félreismert, sőt nem ritkán üldözött derék törekvéseknek izgalmasában. E nyugtalanság mintegy külső kifejezésre jut életök pályájának sűrű változásaiban is. Ott van Révai, ott Versegly és annyian egész Czuczorig.

E hányatott életű író-papok közé tartozik Székér is. 1759-ben született Komáromban s még serdülő korában francziskánussá lett. Theológiát és filozofiát tanult, utóbb tanított Szombathelyen. 1795-ben a cisterciták rendjébe lépett át; de itt nem sokáig volt nyugodalma. Már akkor egy történeti munkájával némi írói hírre tett szert. E

munka czíme: »*Magyarok eredete*, a régi és mostani magyaroknak nevezetesebb cselekedeteivel együtt«; megjelent Pozsonyban és Komáromban 1791-ben. Könyvét Szekér »azokért készíté, kik nagyobb történeti könyvekben szükkölnének és kik előtt a deák nyelv valamennyire eszméletlenebb«. A munka nagy hűzgot pótolta korában, mert az újabb ilynemű magyar történeti kézikönyvek között első volt. Svastics Ignác és Budai Ezsaiás később jelentek meg; amaz 1796-ban, emez pedig 1805—1812-ig. A nagy közönség, melyre Szekér számított, jól is fogadta könyvét. Szerette, szívesen olvasta s tíz év alatt új kiadását tette szükségessé, mely Pesten 1808-ban jelent meg. De nem hiába tette elébe a Révaiból vett jeligét: »Ezt hunyorgó szemmel az irigy nézheti!« Irigyei akadtak, kik csakugyan hunyorgó szemmel nézték Szekér törekvését. Könyveinek némely helyei miatt eretnokséggel gyanúsították s tiszteletlenséggel vádolták a szent szék iránt. A szegény franciskánus sem eretnek nem volt, sem felforgató, csak »bölcsesség-szerető és keresztyén filozofus«. József kormányának szelleme nem maradt hatástalan reá, s ez a hatás érzik történetének egy-két lapján. Az Árpád-ház kihalta után keletkezett zavarokról beszélván, VIII. Bonifác és V. Kelemen pápák ellen fordul, majd a Zápolyát exkommunikáló VII. Kelemen ellen, kik az egyházi átkot a politikai hatalom fegyveréül használták. A vallás nevében kel ki »isten titkainak e sáfárai ellen«, kik az ezer bajjal küzdő szegény magyarnak sorsát még nehezebbé tették. Ennyi volt vétke. Elöljárói szemében megbocsáthatatlan vétek. »Munkám némely homályos szemű emberek előtt nemcsak gyűlölséget okozott, hanem csaknem kigázolhatatlan üldöztetésekbe is döntött«. Föllépett ellene egy »névtelen« hatalmas s tönkretette élete nyugodalmát. Mint az

elkeseredett legény, ki bújában katonának csap fel, ez a szegény, üldözött szerzetes is ott keresett menedéket, a hol megszabadúlhatott zsarnokaitól, de hű maradhatott fogadásához. Tábori pap lett és a Splényi-gyalogezredbe osztatott. Ezredével vándorolt Magyarországból Ausztriába, innen Olaszországba, majd meg Erdélybe. A francia háborúk viszontagságai között hányódott ő is; ott volt a marengói csatában s haldokló földieit vigasztalva, támogatva, golyók zápora közt tett vallást isteni félelméről és emberszeretetéről; a novii előrsi csapatokkal egy télen át osztotta meg a sanyarúságokat. A rástadi és lunevillei béke után térhetett vissza hazájába; előbb Erdélybe azután Pestre helyeztetett. Itt adta ki 1807-ben a *Marengói csata* leírását s *Hadi tudományát*, a következő esztendőben pedig Magyar Robinzonjának két kötetét Hartlebennél. 1810-ben szeptember 26-án Kolozsvártt meghalt.

Sem sorsa, sem lelki világa nem érdektelenek. Testtől-lelkestől magyar ember volt, »igaz magyar«, mint akkor mondani szokták. Politikában távol a szélsőségektől: törhetetlen hűséggel az uralkodó házhoz s konzervatív tiszteletével a felsőségnek, de nem vakon botlásai iránt. Idegenkedik minden felforgatástól; a békén megerősödött, biztos anyagi és szellemi hatalomra emelkedett magyarság: ez az ideálja. Történeti munkájában a nemzeti forradalmak nem melegítik föl; de a nemzeti dicsőség képei hevesebben dobogtatják szívét, ellenségeire szinte személyes haraggal támad. Politikai reformokért nem igen lelkesülő szívében annál mélyebb gyökeret vertek a nemzeti műveltség és nyelv reform-eszméi. Már itt tüzes magyar s Ányossal tart, kiből e sort irta *Robinzonja* elé: »Olyan nyelven beszélj, a milyen kenyeren tápláltatol«. Ezekben keresse a magyar magyarságának biztosítékát: »Addig

tarthatjuk fel nemzeti létünket a látható világon, véglen nyelvünket virágzó állapotban látjuk«. Hivatást érzett lelkében ő is, hogy hozzájáruljon nemzete csinosodásához s a nagy czél eléréséhez, melynek ezt föltételeül tekintette. Íróvá akart lenni, nemcsak lopva, hanem egész lelkéből, egész életét téve s szánva rá De életének bajai, izetlenségei, feljebbvalóinak üldözése megrontották pályáját. A békés kolostort a zajos táborral kellett fölcserélnie. »A tudományokhoz megkivántató csendességtől igen távol esett«. Hányatásai között csak kis részben tölthette be a feladatot, melyet maga elé tűzött. Nem vádaskodik élete sok bajáért, de egy perczig sem felejtí, hogy miattok csak fél munkát végezhetett. Nem a nyomorúság, viszontagságok, veszedelmek keserítik, melyek közé irigyei löktek, hanem a teljesen be nem tölthetett hivatás kínja. De töprengése mindig bizonyos nemes megadással nyilatkozik. Visszás körülményei közt, fel-felújuló keserűségében sem lankad kötelességérzete s nem megy veszendőbe lelke békéje. Tesz annyit, a mennyit tehet, s ez a kevés nemcsak kibékíti sorsával, hanem mindvégig fentartja önérzetét. Ellenségeinek gyűlölködéseiről beszélve írja: »Nemcsak azon eltökéllesem, mellyekkel anyanyelvünket több elméleti szüleményekkel gyarapítani akartam, meggátoltattak, hanem éltémnek leghaszonvehetőbb része is viszontagságok között enyészett el tőlem. Ez megesett. Ezt is mint bölcsesség-szerető, mint keresztyén filozofus, tántoríthatatlan állandósággal megvetve tekintettem«. Nem szenvedélytelen ember, de kifakadásaiban több a fájdalom és önérzet, mint a harag. Ez az önérzet, ez a lelki béke, e nemes munka-ösztön s az általa szolgált hő vágyakozás megindító kifejezésre talál a szép sorokban, melyekkel regénye első kötetének előszavát végzi: »Vajha azok, a kik nálom-

nál mint nagyobb tehetőséggel bírnak, mint pedig kedvezőbb környúlállásokban az isteni gondviseléstől helyhez-tetve vannak, tehetségeknek bár csak valamelly részét mások hasznára s nemzetünk díszére fordítanak! Talán ha a mennyei csillagzat csak felényire kedvezett volna is, mint más sokaknak, a kik az időt puha henyelésben töltik, hathatósabb eszközlője lettem volna ezen czélnak, mint mostani környúlállásomhoz képest lehetek. Imádom azonban az fölöttünk vigyázó isteni gondviselést, hogy mostani középszerű sorsomban is csendes és tökéletes megelégedésű elmével áldott meg«. E sorok, melyekben a szegény táborig pap halála előtt két évvel mintegy beszámol életével hazájának, valóban egy derék lélek világát tárják föl előttünk, melyben szerény önbírálat nemes önérzettel, tiszta léleknyugalom hő lelkesedéssel, s méla fájdalom a mulasztottakon hálával párosul az elértékért.

Szekér nevezetesebb munkáit a nagy magyar közönségnek írta: történetét úgy, mint regényét. Bessenyei gondolata látszik vezetni: a magyar tudománynak és irodalomnak a nemzet egészét kell művelnie. Szekér még egy következtetést húz e gondolatból: a nemzeti művelődésnek fő eszközlői lehetnek az asszonyok. Az új irodalomnak, nagy czélja érdekében, különös figyelemmel kell hozzájuk fordulnia. Ő maga nyilatkozataiban, ajánlásaiban ismételve fejtegeti ezt a nézetét. Még történeti munkájának írása közben is az asszonyokra gondol, kiknek »hasznossabb leszen más erkölcs-pazarló könyvek helyett illeten elmetápláló és okosságot élesítő dolgok olvasásában tölteni unalmas óráikat«. Bővebben nyilatkozik e tárgyban *Robinsonja* előtt. Emlegeti, hogy idegen országok asszonyainál mennyi ismeretet, műveltséget talált. Ezek »nemcsak a lúdról, réczéről, pujkáról, lenről, kenderről, gyapotról, búzá-

ról, rozsról, árpáról vagy a szomszédasszony tehenének tölgyéről tudtak beszilleni, hanem egyéb fölségesebb dolgokról is olly szép értelmességgel beszillettek, a minő értelmességet ollyan rendbéli emberekben soha nem kerestem volna». Szekér, a szerzetes, helyzeténél fogva csak a közép és alsó rendbeli magyar nőt ismeri, ki jó gazdasszony, még van áldva házi erényekkel, de művelő befolyása majdnem semmi. Kármán és társai előtt az előkelő, úri asszony képe lebeg, ki német és franczia könyveket olvas és szalon-pletykákban, módos fecsegésben tölti napjait. Ő ezt az osztályt törekszik komolyabbá, nemesebbé és magyarabbá tenni. Szekér a tyúk-ültető magyar asszonyt kívánná művelni. Egy meggyőződésből fakad a két törekvés: a magyar művelődésnek meghódítani a nőt, s elősegítőjévé, támogatójává tenni befolyásukat. Kármán magyar könyvet akar a dámák kezébe adni, Szekér könyvet a gazdasszonyokéba, kiknek általában műveltsége fogyatékos. Művelésgtörténetünkben egyik mint a másik emlékezetes, úttörő igyekezet.

Különösen *Robinzonnal* czélzott oda Szekér, hogy »az asszonyi nemnek ezzel is maga mulatságára egygyel több eszköze legyen, és pedig ollyan, a melly gyönyörködtessen is, tanítson is«. Világjárókat akart bemutatni s viszontagságaikban, kalandjaikban mulattatva nyújtani néprajzi, földirati és történeti ismereteket. Mindezt úgy, hogy saját nemzeti érzését is kifejezhesse benne, de meg magyar alapjával és vonatkozásaival táplálja közönségének nemzeti érzését is. Az ő világjárói magyarok; vitézségők, bátorságuk, okosságuk, lélekjelenlétök, szerencsájök mintegy magyarságuk érdeme s a magyar önérzet táplálói. De a magyar nem tengeremléki, nem világjáró nép; hogyan gyűlnek már az ő magyarjai idegen világrészekbe a nélkül,

hogy mindjárt az expozícióban valami nagyon kivételest, nagyon szokatlant, s ennél fogva valószínűtlent is ne adjon? Defoe Robinzonját a csodálatos világba a legtermészetesebb úton juttatja; az érdeklődésnek, melyet a majdnem hihetetlen viszontagságok iránt ébreszteni tud, egyik fő eszköze, hogy a leghitetőbb módon, a legtermészetesebben indítja meg a történetet. A rakoncátlan képzeletű angol fiú, kit iskolatársa egy tengeri útra csal: egészen természetes, ezer meg ezer esetben ismétlődő történet. De hogyan kerüljön egy magyar ember tengerekre? Szekér igen ügyesen alapította meg cselekvényét. Mindenki által ismert eseményekhez, a török háborúk viszontagságaihoz, kötötte s ezekből fejlesztette. A rév-komáromi »szüleményű« Ujvári kapitány 1716-ban, Savoyai Eugén táborában, gróf Pálffy János alatt vitézkedett s Karlóczánál Ibrahim basa fogságába esett, kedves káplárjával, Miskeivel együtt, ki korábban Esztergomban borbélylegény volt. Sebeikből kiépülvén, Konstanczinápolyba vitték őket s itt esett találkozásuk a szintén komáromi Pusztai Péterrel, Rákóczinak kivándorolt katonájával. Ujvári személyében elmondja Szekér a maga véleményét a forradalomról, melynek veleje ez: »Szentnek és megsérthetetlennek kell lenni a fejedelem hatalmának, ha a világon a jó rendet megtartani, és mindent fejje alá, lábbal pedig föl nem akarunk forgatni«. Ibrahim basa tengeren vitte őket magával Natóliába. Utközben hajótörést szenvedtek s afrikai szerezsenek hatalmába kerültek. Ezek a szerezsenek »nem annyira urak, mint inkább sátoros czigányok«, mondja felőlők az író, ki különben elbeszélését mindenütt olvasottságra mutató geográfiai, históriai és politikai jegyzetekkel, fölvilágosításokkal, magyarázatokkal kíséri. A vadaktól a marokkói császár követeli magának és kapja meg a magyar foglyokat. Itt sorsuk jobbra fordul,

mert a császár épen a szomszéd tartományok lerajzolására keres alkalmas embereket. Az e czélból induló karavánban Ujvári és Miskei is alkalmazást nyernek. Utjoknak érdekes részletei az oroszán-vadászatok, füstölt-sáskalakomák. Algirban, Ujvári vigyázatlansága miatt bajba keverednek s csak nehezen szabadúlhatnak tovább. Állomásaik között legnevezetesebbek Karthagó romjai és Tunisz. Itt a dey nagy barátsággal fogadja őket és spahijaival egy fegyvergyakorlatot is tartat előttük, melyen megjelen a fejedelem leánya, Syphonella herczegkiasszony s fátyola alól beleszeret a deli magyar huszárkapitányba. Marokkóba tengeren mennek vissza s szerencsétlenül ütköznek meg egy ragúzai hajóval. A tuniszi dey követeket és leveleket küld utánok, hogy menjenek vissza az ő országába s tanítsák meg spahijait »a huszároknak hadi fordulásaira«. A marokkói császár engedelmével vissza is akarnak térni; de útközben hajótörést szenvednek s egy lakatlan szigetre vetődnek. Itt kettesben folytatják Robinzon életét; megküzdenek az emberevőkkel s megszabadítanak egy vadleányt, ki utóbb Miskei felesége lesz. De előbb kalózok kezébe kerülnek, kik a hű káplárt elválasztják gazdájától. Miskei bejárja Egyiptomot, Nubiát, Szennárt, s a vadak közt érvágással, foghúzással nagy becsületbe jut. Spanyolországon keresztül Velenczébe ér s itt találkozik Ujvári-val, ki az alatt szintén sok viszontagságon ment keresztül. A kalózok kezéből megszabadította az a tuniszi hajó, melyet Syphonella herczegkisasszony kértére a dey küldött érte. Tuniszban hamar megértik egymást kedvesével; de Ujvári-nak lóhalálában kell menekülnie, mert a török szultán gyanúba vette és halálra keresteti. Ez nem csillapítja le ellenségeinek dühét, melyet a magyar vitéz pártfogóin, Ben Dolhodan herczegen és testvérén, Syphonellán, tölte-

nek. Ezekre rábizonyodik, hogy nem a deý gyermekei, hanem Horváth Bálint lippai kapitányéi, kik kicsiny korukban török fogságba estek, tehát ők is magyarok. Száműzetvén Tuniszból, Ujvári után indulnak, kivel Génovában találkoznak s Syphonella megkeresztelkedik és összekel kedvesével. Velenczében a Márk-téren magyar szót hallanak s ráakadnak Miskeire és feleségére. Együtt indulnak tovább s kivéve Miskeinét, a »vad asszonyt«, ki Gradiskában meghal, mindnyájan kereskedőkül telepednek le Triesztben, a »honnand Ujvári Komáromot, Miskei pedig Esztergom környékét tetszések szerint meglátogathatná«.

E vázlatos ismertetés is bizonyíthatja, hogy Székér tanult, lelkes és tehetséges író volt. Az ő idejében a francia heroikus regényeknek és német utánzataiknak stílje, motívumai és egész szelleme, a mi sok tekintetben elmaradt közönségünknel még kedvességben és divatban voltak. Egymásután jelentek meg s találtak olvasókra fordított regények, melyek külföldön már rég kimentek a divatból. A magyar olvasó még különösen gyönyörködött az érzékeny herczegkisasszonynak és lovagjának hosszasan epe-dező bókolásaiban. Dugonics, ez évtizedeknek legnépszerűbb regényírója, úgy szólván csak ezt a stílt hányta ki kacskaringós nemzeti sújtásokkal. Székér számot vetett e viszonyokkal s nem szakított egyszerre a régi izléssel. Nemcsak a hasznost, tanulságost kötötte össze a mulattatóval, hanem ennek különböző formáit is egyesíteni próbálta. Az érdeklődés mellett, melyet világjáróinak kalandjai és tapasztalatai iránt ébreszteni kívánt, számolt arra az izlésre is, mely ezeknél jobban fog gyönyörködni a tuniszi herczegkisasszonynak és vándor lovagjának viszonyában, kissé bőbeszédű udvariaskodásukban, szerelmök fejlődésében s az ellenséges körülmények közt boldogulásában. Számolt

a meglepő anagnorizis hatására, hogy egy afrikai herczeg és testvére voltaképen egy magyar várkapitány gyermekei. Emlékezzünk csak az akkoriban még közkedveltségben állt *Kartigám* kifejlésére: a török leányról végül kiderül, hogy valósággal egy elrablott magyar nemes-kiasszony. A lelemény, mely Szekér regényében nyilatkozik, egyáltalában nem közönséges. A csodálatos és meglepő viszontagságok között tagadhatatlanul jó érzék vezeti lehetőleg valószínű indítékok keresésére. Kiemeltük már e tekintetben, hogy milyen elhitető módon viszi tengerekre magyarjait. Magyar vonatkozásokkal át meg átszövi egész történetét, ez által mintegy nemzeti szempontból is érdekessé igyekeztén tenni. Fő személyei ama török háborúkban esnek rabúl, melyek közül az utolsó, akkor alig húsz éve vívatott s így még élénk emlékezetben volt. Hőseinek azokat a viszontagságait, melyeken egymástól elszakadva mentek át, könyve második kötetében változtatva és meg-megszaggatva adja elő s ez által is fokozza az érdeklődést. A világ minden részében találnak magyarokat, de mindig valószínű helyzetekben. Így Pusztai: Konstanczinápolyban Rákóczi-emigráns; a pap, ki az üldözött vad-leányt pártul fogja, szintén magyar: a philippini szigetekre küldött jezsuita misszionárius. A hazafi-érzést, honvágyat is meg-megszóltatja hőseiben. »A nagy tenger nem Balaton, a marokkói part nem Badacsony hegye!« sóhajtják, mikor legjobban megy a dolguk Tuniszban.

Mint stilisztá, különösen figyelmet érdemel Szekér. Nem mintha valami kiválóbb finomság vagy szabatosság jellemezné. Nem egy szót használ önkényesen, hibás alakban, mint a hogy a *mind* kötőszó helyett állandóan *mint*-et ír; komáromi dialektusának szabatlanságait sem tudja levetkezni (*onnand, honnand, nyöl, porczolán*) s nagyon

szereti az *i*-zést (*ítélet, miris, kintelen*). Használ nehézkes és szokatlan kifejezéseket (*visszánol* = felel, *tavúlaslag-ság* = távol). Mindez azonban nem árt stílje folyamatosságának és könnyűségének. Korábban mintegy egyéni bélyeget ad neki vonzalma az egyszerű mondathoz, még pedig nemcsak fölkiáltásokban, kérdésekben, pótló erősítésekben, mint Dugonicsnál, hanem a közönséges elbeszélés és beszélgetés folyamában is. Általában könnyen és természetesen fűzi összetett és körmondatait is, világosan és arányosan osztva szét. Az egyszerű, természetes elbeszélésben, mely magyaros a régi nehézkesség nélkül, helyenkint csinos és tetszetős keresettség nélkül, szavaiban elég kifejező feltűnőbb újítások nélkül: kétségtelenül korának jobb stilisztái közé tartozik. Nem látszik egyikhez sem csatlakozni a nyelvújítás mezején küzdő irányok közül; nyelvünk, szerinte, jó író tollán nem szűk és miveletlen. Ő maga bizonyosságot akar tenni meggyőződése mellett s a nyelvet nem ősi maradiságában, nem is erőszakolt újulásában, hanem az egyéniséghez simuló s ez által föltételezett természetes fejlődésében mutatja.

Azonban már Székér munkája előtt, a múlt század utolsó tizedében is jelent meg egy kis könyv egy magyar Robinzonról, még pedig igaziról. A hetvenes évek végén a bécsi és pesti közönséget bizonyos izgatottságba hozta egy bajai születésű magyar szabólegény hazaérkezése Ázsiából, kinek viszontagságait a legszélesebb körökben ámulattal hallgatták és beszéltek. Jelki András volt, ki mesterlegény korában Németországon vándorolt s Hollandiában, Rotterdamban katonának fogták és egy keletindiai hajóra ültették. Hajótöréseken, török kalózok rabságán menve keresztül, Khinába, Makaoba és Kantonba vetődött, majd Java szigetén, Bataviában telepedett meg, a hol egy

angol leányt vett feleségül. A hollandi társaság fejének házában dolgozott; de haragját magára vonván, nem volt soká maradása. Ceylonba került, hol a vadak már bálványuknak akarták feláldozni s csak egy indus leány szabadította meg, kivel együtt egy lakatlan földre szöktek. Itt éltek tovább egy esztendőnél, mikor a leány meghalt s Jelki visszatérhetett Bataviába. Egykori pártfogója, Parrai, már kormányzó volt s az ő révén Jelki is boldogulni kezdett. Meggazdagodott s kormánytanácsossá választott. 1772-ben elvesztvén feleségét, meglepte a honvágy s visszatért Európába. Bécsben Mária Terézia és József császár is elmondatták vele viszontagságait és megajándékozták. Hazájába térvén, Budán telepedett le, hol ötvenhárom éves korában 1783-ban meghalt.

Élete folyását, saját elbeszélése alapján, németül többször leírták. E leírások egyike Budán és Pesten jelent meg 1784-ben, mindjárt a Jelki halálát követő esztendőben ily czímmel: *Geschichte des Herrn A. Jelki, eines geborenen Ungarn*. E könyvecskét fordította le s adta ki, eredetijének megnevezése nélkül, Sándor István, a *Magyar könyvesháznak*, e híres bibliografiai munkának, s az első magyar nyugoteurópai útleírásnak szerzője. A füzet czíme: »*Jelki Andrásnak*, egy született magyarnak, *Történetei*, a ki, minek utánna sok szerentsétlen eseteken, hajó töréseken, raboskodáson, és a vad emberek között életének külömbféle veszedelmein által ment volna, végtére Batáviában nevezetes tisztségekre hágott«. Kiadatott Győrött 1791-ben. Kivonatossan közölve van Kölesy és Melczer 1816-diki *Magyar Plutarchjában* is. Az érdeket lekötő, rendkívüli mozzanatokban gazdag élet képét újabban (1872.) Hevesi Lajos az ifjúság számára regényes formába öntötte.

Ezek voltak az eredeti, fordított és átdolgozott magyar Robinzonok. Közöttök volt egy, mely nem méltatlan rá, hogy a jobb külföldiek mellett foglaljon helyet: a Szekér Joachimé. Az eredetinek mély és általános emberi alapeszméje: a művelődő ember képe, eltűnik ugyan benne, vagy legalább jelentéktelenné lesz, de helyét siet elfoglalni egy nemzeti gondolat. A magyar ember, testi és lelki deréktségénél fogva, még a jég hátán is, boldogul és becsületet vall mindenütt. Képzett fejről és sok ismeretről tanúskodik, azután nem közönséges írói képességről és lelkes szívről, melyet a nemzeti művelődés eszméje dobogtat. A magyar embert csak balsorsa veti világgá: bukott forradalmak s a háború csapásai; szerencsétlenségéből tanuljon okosságot és mérsékletet; szerencséséből és erejéből pedig, melylyel az idegen világban is megállja helyét, merítsen önbizalmat és reményt a nagy nemzeti munkához. Szekér sok tanítása között ez látszik a legfőbb tanításnak.

XIII.

Mesés utazások és irányzataik. — Atmenet Bessenyeihez.

A Robinzon-féle regények fejleményei és rokonai a világirodalomban, az előbbi fejezetben vázolt fő úton kívül, még három nevezetesebb irányban mutatkoznak. Ezek elseje az, mely a távoli utazások motivumát valamely utopikus állami és társadalmi rend rajzával köti össze, a jelenre s létezőre vonatkoztatva. Másodikát képezik a természeti lehetőséggel szakító, merőben mesés és képtelen utazások más égitestekbe, alvilágba, szintén többnyire célzásokkal a létező állapotokra. Harmadik irány az, mely idegen kultúra embereit utaztatja Európába s a mi életünk viszonyait az ő felfogásukban és előadásukban szatirizálja.

Az emberi szellemnek kutató és javító ösztönén kívül, mi táplálta az utópiákat, mi segítette terjedésüket? Azok a viszonyok, melyek közt e korban a nyugoti nemzetek éltek, éppen nem voltak kedvezők a polgári élet zavartalan-ságára, nyugalmas fejlődésére és gyarapodó biztosságára. Az abszolút monarchia az alattvalók vérének és vagyonának kizsákmányolásába s erkölcsének megvesztegetésébe fájult. XIV. Lajos udvarának fénye és háborúinak dicsősége iszonyú áldozatokba s nyomorba került. Hát még utódainak pompája és galanteriája! Német utánzóik csak lelketlen, olykor féleszű zsarnokok voltak, élvhajászok és

pazarlók, apró despoták, dicsőség és eszmények nélkül. A polgár keservesen viselte a saját maga s nemzete sorsát. Súlyos adók neheztedtek rá, melyeket a fejedelmek esztelen tékozlása majdnem a fosztogatás rendszeréig csigázott. Az idegen hatalmakkal üzött emberkereskedés (melynek, kis hiján a mi Jelki Andrásunk is áldozataül esett Hanauban); a sok háború, melyek a vidékeket egymás után pusztították el; az igazságszolgáltatás visszaélései és bűnei, a köztekintély és magánbiztosság sülyedése: mind nyomasztólag és keserítőleg hatottak. Az elkeseredés, mielőtt tette érne, sokszor képzelgésbe merül. A sanyargatott lelkek a képzelet világába menekültek a visszás való állapotaiból. Eszményi társadalmakat, tökéletesebb és igazságosabb állami rendet, utópiákat álmodtak. A kik maguk nem voltak képesek rá, megtették helyettök kedves íróik, kiket mohón olvastak. »Ezt az élvezetet és kárpótlást, mondja Wolff, nem vehette el tőlök sem fejedelem, sem miniszter; ököltre szorították kezöket, legalább zsebben«.

Ez utópiák a Robinzon-féle regényekkel annál könnyebben kapcsolódtak össze, mert leghíresebb példányuk is mintegy utat mutatott rá. Anglia egyik legnagyobb humanistájának, VIII. Henrik szerencsétlen végű lordkanczellárjának, Morus Tamásnak 1516-ban írt latin munkája volt ez: *Utopia*, a Seholföld új szigete. Elmondja benne, hogy egykor Antwerpenben találkozott egy Rafael nevű emberrel, ki Vespucci Amerigot elkísérte a nemrég fölfedezett újvilágba; útközben jutott Utopia szigetére, melynek viszonyait és intézményeit ismerteti a könyv. Egy eszményi köztársaságot mutat be kormányzati, jogszolgáltatási, hadviselési, művészeti és vallási rendjével. Az állami és társadalmi élet alapelve a vagyonközösség s a határtalan vallási türelem. A nép, mely a mi fogalmaink sze-

rint bizony szűk és nehéz sorsban élne, tökéletesen boldognak érzi magát viszonyai közt. Ezeknek rajzában mintegy vád hangzik az ó világ avúlt és tökéletlen berendezése ellen s ajánlás a példa követésére. Ha az államok nem siettek is a követéssel, az írók nem maradtak hátra. Morus Tamás nevezetes könyve, melyet magyarul legbehatóbban Medveczky Frigyes ismertetett (*Budapesti Szemle*, 1886.), nemcsak eszméivel, hanem stíljének klasszikai szépségével is hatott. Platonikus álmodozása folyton támasztott követőt, utánzatokat s egyre nagyobb számmal. Ilyenek voltak az angol Harrington *Oceanája*, a francia Terrasson *Séthosa* s némi tekintetben Barclay, Perneti és Fénelon ismertetett munkái is. Nem mindegyikök vezeti olvasóját egyenest a boldog országba s a minta-fejedelem palotájába, hogy ott kezdje és végezze történetét és rajzait. Némelyek, Morus Tamás példájára s az utazó regények iránti érdeklődés felhasználásával, távol világokban bolygó utasokkal fedeztetik föl az ígért földét. Az utóbbiak módján jár el Bessenyei György is *Tariménes utazásában*, melyről alantabb részletebben is meg kell emlékeznünk. Ez hát az első csoport: az utazásokkal kapcsolatos utópiáké.

A második csoportot alkotó regényekben a képzelet még nagyobb szélsőségbe csap. Ezek már nem érik be azzal, hogy hőseik, kalandos és veszélyes úton ismeretlen földeket és országokat fedezzenek föl, hanem oly világokba viszik őket, melyeket merőben a képzelet teremtet. Óriások és törpék közé, fel a napba és holdba, le a pokol fenekére. A gondolatot ilyenemű utazások leírására nem Defoe könyve ébresztette; de a régi példák követését s a korviszonyok szatirikus rajzává való fejlesztését mindenestre elősegítette ép úgy, mint az első csoportba tartozó munkáknál láttuk. A túlvilágot már az ó és közép-

kor halhatatlanjai is járták: Homér, Vergil, Dante. Az utóbbinál megvan a leírt képeknek szoros és általános vonatkozása is a kor viszonyaira, embereire, bűneire és erényeire, törekvésére és egész szellemére. Ezeknek fantasztikus képekbe öltöztetett fenséges bírálata a *Divina Commedia*, szörnyű elítéltetése és magasztos apotheozisa. Mintegy a világ képe az örökkévalóság magaslatáról. De Dante mennyben és pokolban a hit világát járja; a mit lát és elmond, az csak közönséges szemeknek nem nyilatkozik meg. Azokat, a kikről mi most szólni akarunk, nem a hit, hanem a szatirikus kedv vonja, nem hitt világokba, hanem hihetetlenekbe és képzeltekbe. A más égitestekbe, nem létező természeti és társadalmi viszonyok közé való utazások leleményével utóbb szövetkezik a szatirikus irány, mely az írók korának politikai, tudományos és erkölcsi állapotait gúnyolja. Ennek az iránynak első képviselője: a francia Cyrano de Bergerac, egy, korában híres katona-ember és bajvívó, ki 1640-ben Arras ostrománál kapott halálos sebet. Két munkája az *Histoire Comique des Etats et Empires de la Lune* s a *Les Etats et Empires du Soleil*. Vernének ez az őse egy ruganyos gép segítségével szállott föl a holdba és napba s leírja az ott látott csoda-dolgokat és csoda-embereket. Különösen arra törekszik, hogy a korabeli tudományos élet pedansságát és iskolás czivódásait gúnyolja ki s a tekintélynek azt az uralkodását tegye nevetségessé, mely a haladásnak útjában állt. Bergerac képzelt utazásainak egész a múlt század végéig számos utánczója támadt, különösen Franciaországban. Ezek közé tartozik Voltaire is *Mikromegas*ával. De két leghíresebb követője e genreben nem francia volt.

Az egyik az angol Swift Jonathán, a másik a dán Holberg Lajos. Mind a kettő a múlt század második

negyedében irt, tehát épen abban az időben, mikor Robinzon hatása s ebben a kalandos utazások iránt való irodalmi hajlam a legfrisebb és legerősebb volt. Ez adhatott legalább külső alkalmat a bennünket közelebből érdeklő két munka megírására is. Swift, a dublini Szent Patrick dékánja s a whigek mérges szatirikusa, 1727-ben adta ki könyvét: *Gulliver Lemuel utazásait*. Hősének, Gulliver matróznak, négy útját írja le benne. Legkedvesebb a két első: Liliputba és Brobdingnagba, melyek élénken emlékeztetnek Bergerac holdbeli kalandjaira s valódi mesterművei a fantasztikus komikumnak, az előadás frissességének és a humor gazdagságának. Gullivert harmadik útja Laputába, a matematikusok repülő szigetére viszi s a természettudósokat gúnyolja. Az utolsó út a lovak és majmok földére vezet, s keserű, szinte kegyetlen disszonancián végzi. Míg a törpék és óriások között csak a politikai és erkölcsi élet kinövéseit és visszaéléseit ostromozza, itt már minden osztályt, rendet, nemet eláraszt szenvedélyének maró szatirájával. Az emberi nemnek egész valója ellen fordul, e nyomorúlt majomfaj ellen, melynél minden más állat különb. Lelkének végletes felfuvalkodása és elkeseredése tör utat magának e beteges embergyűlöletben. Ugyanaz a hangulat, melyben siríratát szerkesztette, olyan lakóhelynek mondván a sirt, »ubi saeva indignatio ulterius cor lacerare nequit«.

Holberg regénye. jóllehet a föld alá vezeti olvasóját, nem ilyen sötét benyomású. Szerzője, ki az újabb dán irodalom megalapítója volt, mielőtt elfoglalta a kopenhágai egyetemen tanári székét, hosszabb utakat tett a nyugot-európai országokban. Tartózkodott Párizsban is s tanulmányozta a francia komikus és szatirikus irodalmat. Ennek nyoma élénken meglátszik nemcsak híres komédiáin,

hanem *Niels Klims földalatti utazásán* is, melyről szólani akarunk. A könyvet latinul írta s adta ki 1741-ben; csak néhány évvel később fordítottatott le dánra. Gyorsan emelkedett, s némileg érdemén felül, nagy hirre. Egymásután jelentek meg belőle német, svéd, holland, franczia, angol fordítások s végre 1783-ban, Győrfi József veszprémi ügyvéd által egy magyar is, melyet Pozsonyban Patzkó Ferencz Ágoston nyomtatott. A munka koncepcziójára kétségkívül Gulliver volt legnagyobb hatással. Nem esik ugyan ennek mérges pesszimizmusába; de erejétől, maró gúnyjától is messze elmarad. Holberg is korának szokásait, balgaságait, vétkeit ostromozza s a potuai állam ismertetésében a felvilágosodott és humánus abszolutizmust s a polgárok egyenlőségét ajánlja. De allegorizálása nagyon is körülményes és nehézkes, szatirája félénk és sekély. Klimius Miklós, a theologia kandidátusa Bergenben, Norvégiában, természetvizsgáló kirándulása közben beleesik a flöieni hegynék egy barlangjába. Addig esik, mig nem a föld belső üregének egy bolygójára, Názarra jut, Potua országába, melynek lakosai csendesesen mozgó fák. Ezek csodálják járásának gyorsaságát s megfogadják postásnak. Gyakori utakat tesz mindenfelé a kis planétán s különösnél különösebb népekkel ismerkedik meg. De ő magasabbra vágyván, alkotmányreformok kovácsolására adja a fejét s javaslatot tesz, hogy a potuai kormányból zárassanak ki az asszonyok. Az efféle javaslatok ott nagy bűn számba mennek, s Klimius a levegőbe való száműzésre ítéltetik. Óriás madarak ragadják föl; de a büntetés reá nézve jól üt ki, mert a földkéreg belső oldalán elterülő országok egyikébe, Martiniába jut, az okos majmok földére. Itt paróka-csinálóvá lesz; de megvetvén a polgármesternének felajánlott szerelmét, gályára ítéltetik. Megint sok vizmel-

léki tartományt bejár, mignem egy hajótörés a kvámiták országába veti. Ez egy őszállapotban élő, míveletlen nép, mely fölött Klimiusnak sikerül, emberi műveltségével, uralkodóvá emeltetni magát. Császárrá lesz s meghódít magának valamennyi közeli és távoli földet: az egész ötödik monarchiát. De hallatlan szerencséje elvakítja, kegyetlenül zsarnokoskodik, irtogatja vetélytársait, s mikor fiának szeretné trónját biztosítani, alattvalói fellázadnak ellene és elkergetik. Menekvése közben egy barlangba bukik, nem érvén földet csak esik tovább s épen ott jut a föld felszínére Bergennél, a hol tiz évvel azelőtt eltűnt. Visszatér a városba s mint egyházfi végzi napjait. Ez a híres Klimius Miklós története, melyet Győrfi az író megnevezése nélkül adott ki magyarul és helyenkint versekbe szedett elmélkedésekkel, megjegyzésekkel tarkított.

Az alvilági utak közül, legalább mellékesen, említsük meg az *Izé Purgatóriumba való utazását*, mely névtelenül jelent meg 1786-ban. Szacsvey Sándor fordította, németből, hol az utazó neve Theophilus. Az egész egyszerű gúnyirat a római egyház tanai és emberei ellen. Altalánosabb, az emberi gyarlóságot illető gondolat vezérel egy másik alvilági utazót: a peleskei nótáriust. Gvadányi népszerű alakját használta fel egy mindeddig ismeretlenül maradt író s 1792-ben Bazelben nyomatta ki *A Peleskei nótárius pokolba menetelét*. A prózában írt s ma már nagyon ritka füzetke írójának Toldy magát Gvadányit tartotta: e véleményét azonban nemrég Kovács Dénes, Gvadányiról és munkáiról írt tanulmányában (1884.), igen kétséges alapon állónak, sőt valószínűtlennek mutatta ki. A híres nótáriusnak itt csupán neve szerepel, ez is csak a címlapon: alakjának, ismert jellemzetes vonásaival, semmi nyoma, sőt az egészben egyenes és világos vonatkozás

sines rá. Almában eltéveszti a virtus útját s akarata ellen a bűnére téved, mely gavallérok, papok, nemesek, dámák között egyenesen a pokolba vezet. Csak akkor veszi észre magát, mikor a csaptató ajtó által bennreked. Egymásután találkozik itt mindenféle osztálybeli elkárhozottakkal. A mesteremberek és boltosok közt érdekes a könyvtáros panasza. »Mit szóljak, úgymond, midőn a többiek csak túljádon munkáikért kárhoznak el; nekem és valamennyi könyvtárosoknak mások munkáiért kelletik szenvedniek?« Egy csoportban a bolondok, szeleburdik, ostobák és fecsegők, s oda kerültek a rossz »bírák« is. Érdekes a nemes-ember lármája, kit egy másik jól elver s azt hányja szemére, hogy megveti »a közembereket, parasztokat, zsidókat, czigányokat, és azt hiszi, hogy az ő eleinek hire s neve ő reá is háromlik, elmulasztja az által minden maga művelését, és nemes levelével együtt semmire kellő marad e társaságban«. A magyar nemesi hivalkodásnak, hogy: az úr a pokolban is úr, tréfás illusztrációja. Egy másik közmondás is szolgáltat alkalmat az írónak tréfálkozásra: boldog fiú, kinek az apja pokolba ment. Ott vannak ugyanis az atyák, kik gyermekeiknek nagy vagyont hagytak s ezért kárhoztak el. Egy tóban úszkálnak a kofák és kerítőnők. Ott vannak, a kik szüntelen sopánkodás közt vagy az isteni kegyelemben bizakodva vétkeztek; most is azt kiabálják: oh vajha, oh bárcsak! vagy: az isten irgalmas! A szerelmes és magukat kendőző vén asszonyok, a kötelességmulasztók és botránkoztatók csapatjával akad össze a vándor s végül Júdással találkozik. Szemére veti, hogy miért adta olyan olcsón az Urat, mire a bűnös azt feleli, hogy az a fukar nép egy fillérrel sem adott volna többet. Ime néhány vonás a *Peleskei Nótárius pokolba menetelének* tartalmából, mely egészen lazán,

helyesebb számítás és szerkezeti beosztás nélkül van előadva. Látnivaló, hogy az egész nem annyira magvasabb politikai vagy erkölcsi szatíra, mint inkább csak némely emberi gyalóságok kitréfálása, mely itt-ott a komikumnak legalacsonyabb nemét, a csufolódást is érinti. Van benne némi elmésség; de ez sem a frisséből és javából. Toldy a füzetéről hosszabb ideig csak hallásból szólott; először 1863-ban került irodalmi világosságra, a mikor Arany *Koszorújában*, valószínűleg magától a szerkesztőtől, egy rövid ismeretetés jelent meg felőle. Ugyancsak Arany máshelyt (*Prózai Dolgozatai*, 1879.) Gvadányiról írván, azt a sejtelmét fejezi ki a szóban forgó füzet felől, hogy az egy, később. versben megírandó nagyobb munkának volt prózai vázlata.¹

Áttérhetünk a mesés utazások harmadik csoportjára. Ebben olyan szatirikus munkák foglaltatnak, melyek a nyugoti nemzetek politikai és társadalmi viszonyairól, történetéről és szokásairól valamely messze földről, többnyire keletről jött idegennek gúnyos bírálatát tartalmazzák. Olyan ember beszél bennök, kinek felfogására és ítéletére a mi megszokott eszméink és képzeleteink befolyást nem gyakorolnak, a mely ennél fogva az elfogulatlanság színeben tűnik föl. Így a vád hatásosabb, a gúny élesebb, az igazság színe valóbb. E genré különösen a franczia irodalomban fejlődött ki s első jelenségének az *Espion Turc* című munkát szokták megjelölni.

¹ Még egy magyar könyv jelent meg a múlt században, mely, czíme után ítélve, a most tárgyalt körbe tartoznék: *Farkas András Pokolbéli Utazása*, Pesten, 1794-ben. Ennek szerzője azonban, pesszimista felfogásával, csak a világot érti a pokol alatt, s két rímű alexandrinusaiban az ország különböző vidékein hányatását, kalandjait írja le. Erkölestörténeti tekintetben nem egy érdekes vonást találunk könyvében, mely azonban, sem tulajdonképeni tárgyánál, sem formájánál fogva nem tartozik ide.

Igazi megalapítójának azonban Montesquieu *Perzsa Levelek*jét tekinthetjük, mely 1721-ben jelent meg. Szerzője akkor harminczkét éves s a bordeauxi parlament elnöke volt. A munka főrészét két perzsa ember levelei képezik, kikkel a szerző, a mint előadja, Párizsban ismerkedett meg s elkérte tőlök hazaküldözött tudósításaik másolatát. Hogyan kerülnek e keleti alakok Párizsba, illetőleg mi ürügyet ad rá Montesquieu, hogy magára öltse a perzsa ruhát? Az egyiket, Uzbeket, földijeinek rágalmai és irigysége üzték el hazájából, s Rika nevű barátja elkísérte nyugoti Európába, hogy itt a tudományokban, művelődésben tökéletesítsék magukat. Hogy ezt a művelődést milyennek találják, arról szólnak leveleik. A kettő merőben más-más stílusban ír: Uzbek komolyan és filozofálva, Rika pedig vidáman és mulattatva. Leveleikben az európai, különösen a francia politikai és vallási intézmények és erkölcsök, az ellentétes gondolkodásmód, felfogás, nézetek bírálatában vannak felmutatva, s balgaságai és vétkei hevesen, most maró, majd tréfálkozó gúnynyal támadva meg. Az a fikció, hogy a kik mind e felől ítéletet mondanak, idegenek, nem mindenütt következetes; de éppen a legfontosabb helyeken mesteri és nagy hatású. Alig lehet ma fogalmunk általában a hatás mélységéről és kiterjedéséről, melyet a francia bírálat és felvilágosodás szellemének e legelső, hatalmasabb és merészebb nyilatkozása tett. Csattanós formája és változatos, élénk színei a közönség izlését érdekelték; tartalma egyszerre hódította meg a nyugtalanoknak és elégtelűeknek ezereit. Az első igazán szabad lélegzet volt e könyv, éltető és izgató, melyet a francia szellem vett, mióta XIV. Lajos magát az állammal egynek és csalhatatlannak nyilatkoztatta ki. E perzsa levelek lesznek bizonyosságává, hogy ama mindenható akarat ereje nem volt

örökbe hagyható, s ama káprázatos fény varázsa a lelkeken nem uralkodik többé igazán. Mikor Uzbek egy leveleiben csodálkozik az olyan király bolondságán, ki magának nyolczvan éves szeretőt és tizennyolcz éves minisztert tart (Maintenon és Barbezieux): XIV. Lajos először jelenik meg nevetségessé téve. A világ új eszményeket keres s Montesquieuben vezetője támad.

»Valamennyi frivol könyv között ez a legmélyebb«, mondja a *Perzsa levelekről* Villemain. Csakugyan, a politikai, bölcséleti és vallási szabad vizsgálatnak mindazok a kérdései, melyek a gondolkodást a következő félszázad alatt foglalkoztattak s a szellemeket végzetesen fölhevítették: mind érintve vannak e *Levelekben*. Ez eszmék története ránk nézve is fontos, mert viszhangjokat, Bessenyeinél s a kilenczvenes évek fölvilágosító irodalmában, nem érthetjük meg keletkezésök és fejlődésök ismerete nélkül. Montesquieu szatirikus regénye egész körüket megpendíti vagy legalább megérinti. A vallási élet mezején, mikor Voltaire még csak legelső könnyű csatározására indult, Montesquieu, perzsái képében, már éles gúny tárgyává teszi a pápaságot, a felekezeti czivódásokat, a gyónást, a kolostorokat és papi nőtleniséget, sőt a dogmatikus keresztyénség alapgondolatát is. Az isten és a halhatatlanság hite s a munkás szeretet és erény: neki elég vallásnak. Politikai tekintetben pedig benne, mielőtt Rousseau egy sort irt volna, már nyilatkozik a rousseaui gondolat: eltörölni és újra kezdeni mindent. Mielőtt az igazi önzív elkövetkeznék, legalább szatirájának árával borít el minden létezőt. De az új kezdet, új alkotás főbb eszméi is forronganak, nyilatkoznak, tisztulásra törekszenek nála. A közszabadság, avúlt kiváltságoktól és terhektől való megszabadulás emelni fogja az önérzetet, biztosságot és

jöllétet; az egyenlőség bőségnek és életnek forrása lesz az egész állami rendre; a törvények egybefoglalása s a büntetések arányosítása szilárdítani fogja az erkölcsiséget és jogérzetet. A demokracziát, különösen a hollandi és svájci alkotmányok példájára, úgy tünteti föl, mint a romlott és megalázott közállapotok megváltó gondolatát. A troglodyták természeti államának képe, Uzbek leveleiben Mirzához, valóságos rousseaui fejezet. A reszpublika az erény és igazság, a monarchia pedig az elkorcsosodás kormányformája, még pedig nemcsak korlátlan, hanem korlátolt alakjában is. Montesquieunek így első állameszménye a hollandi köztársaság, melynek helyére utóbb, londoni tanulmányai után, a *Törvények lelkében*, az angol korlátolt monarchia lép. Mind e komoly gondolatok, melyekkel Montesquieu a társadalom elé új eszményt állít, regényében nem ritkán léha és sikamlós részletekkel vegyülnek, melyekben kora rossz oldalának lehellete is érzik. A konzervatív Nisard élesen kutatja és jelöli meg nyomait. De ez talán megfogható nála, ki egy forrongani kezdő kor szülötte volt. E kor sejtelmes hangulatának, elnyomott érzéseinek és vajúdó gondolatainak adott kifejezést, az elemző ész ritka élességével, a gúnyos szellem szokatlan elevenségével s a stílnak szinte epigrammai hatású elmésségével. Bizonyára estek rá árnyékok; de gyújtott világokat is a forrongás homályában.

A nagy siker, mely a *Perzsa leveleknek* osztályrészül jutott, nemesak politikai, hanem irodalmi is volt. Nem csupán a gondolkodóé, ki új eszméket hirdetett, hanem az íróé is, ki olyan formát talált, mely a munka szatirikus színét rendkívül emelte s egy nagy antithézisnek egész izgató hatását úgyszólván állandóvá tudta tenni. Irodalmi sikerének bizonyága, hogy nagy kedvvel, szinte

önfeledt gyönyörködéssel olvasták olyan körökben is, melyekre nézve a könyv nemcsak gúny, hanem veszélyes fenyegetés volt. Épen ezeknek a köröknek köszönhetette Montesquieu, hogy néhány évvel a perzsa levelek megjelenése után az akadémia tagjává lett. Könyvét idegen nyelvekre fordították, s ez átültetések között a magyar, mely 1873-ban jelent meg, a legkésőbbiek egyike. Sajátos formája, az a vezérlő s egész munkáját átható motívum, melyből kiindult, iskolát teremtett ép úgy, mint világfelfogása. A francia irodalomban egymásután jelentek meg a keletiek: ázsiai és amerikai jövevények, kik semmit sem találtak jónak a mi világunkban. Nevezetesebbek ez irodalmi termékek közül Graffignyné *Perui levelek*je, mely tulajdonképen egy, Európába került amerikai leánynak szerelmi regénye, de reflexiókkal szöve át az itt uralkodó erkölcsökről és szokásokról; azután d'Argens marquis *Khinai levelek*je, mely már nemcsak a francia, hanem az angol, spanyol és olasz közállapotokat is rostálja.

Némi rokonságban van ezekkel Bessenyeinek egy, németül irt kisebb novellája: *Az amerikai Podotz és Kazimir*, melyet Kazinczy, még deák korában, 1776-ban fordított magyarra. De rokonságban van irodalmunknak egy másik, hiresebb terméke is, mely verses formájánál fogva nem esik ugyan szorosan tárgyalásunk keretébe, de egy rövid ráutalás nem lesz helyén kívül. Gvadányi Józsefnek 1790-ben megjelent *Peleskei Nótáriusa* ez. A szathmárvármegyei nótárius is Budapesten egy egészen más-nemű kultúrába, más eszmék, erkölcsök, szokások közé kerül, mint a melyek közt nevedett és élt. Ő igazában idegen itt, igazában és természetesebben különbözik a a pesti emberektől, mint Uzbek a párizsiaktól. Falujában élete régi és hamisítatlan nemzeti formák között folyik;

ezekhez van kötve gondolkodása s ezekből szöve eszménye; ezeknek legvalódibb és leggazdagabb képét keresi az ország fővárosában. A motívum egészen logikus és érdekes. A maga egyszerű erkölcsével és erős nemzeti érzésével indul hát útnak. Azt hiszi, Budapesten, Mátyás városában, a nemzeti dicsőség hű ápolását s eleven emlékeit fogja találni: a nemzet elseit magyar voltuknak külső jeleivel, magyar öltözetben, s a nemzet lelkének, nyelvének, uralkodását. Hogy mit vár, mit képzel, miről álmodzik, szépen kifestve meséli el útleírásának ötödik részében. Mind ennek merőben az ellenkezőjét találja, az ő belső világának egyenes ellentétét. Egyszerű erkölcsai az élet mesterkéltségében, magyarsága külföldieskedésében botránkozik meg. Ez ellentétből folyik haragja, gúnyolódása: mordet ut sanet. Korhol, kifakad és gúnyolódik. Komikus kalandjai, tréfás viszontagságai nem tartoznak ide. De az idegen színt váltott magyar élet képe, bemutatva az egyszerű, vidéki magyar felfogásának gúnyos tükrében, élénken emlékeztet a francia irodalomnak híres ázsiai utazóira. Hazatérve, azzal végzi elbeszélését:

Én pedig ki voltam, csak az is maradtam,
 Et sic Budára is héjában fáradtam,
 Még jó, a toronyba hogy bé nem zárattam,
 Mivel sok gavallért s dámát megtámadtam.

Nótáriusból janitorrá akart lenni s csak nótárius maradt. De nem csupán hivatalára, hanem lelkületére, nézeteire is az maradt, a ki volt: a régi módi, régi gondolkodású magyar falusi ember. És itt van már a lényeges különbség a franciaországi utazók s a budai utazó között. Amazok egy új világ eszméit képviselik és hirdetik, ez egy régiét. Amazok czélzata: eltörölni mindent, a mi régi;

ezé meg: visszaállítani mindent. Amaz ép oly szoros összeköttetésben volt a francia közhangulattal és irányával az utolsó Bourbonok alatt, mint ez a magyaréval II. József nemzetietlenítő kormánya alatt. A két irány különbsége élénken tűnik szemünkbe a két mozgalom különbözőségében, mely Franciaországban és minálunk kifejlődött. Amott minden létező intézmény lerombolásának s az állam és társadalom merőben új berendezésének vágya sugallja a nagy forradalmat; nálunk az 1790-diki mozgalomban épen az újítások ellen nyilatkozik a nemzeti reakció. Ez mindenekelőtt és lelkesedve kívánja biztosítani és szilárdítani a magyar nemzetiséget, de régi politikai rendjében, mely szerint a nemzet egy a nemes-séggel. A mint a századunk huszas éveiben megindult nemzeti forrongás költőjének általában Vörösmartyt, a negyvenes évekének pedig Petőfit tekintjük: ép úgy tart-hatjuk az 1790-diki országos mozgalom költőjének Gvadányit.

Ama politikai eszmék mellett, melyek a régi magyar alkotmány szellemében és érdekében az 1790-diki ország-gyűlésen oly zajosan és sikeresen nyilatkoztak, másnemű gondolatok is találtak utat és kifejezést a magyar világban. Azok, melyeket a francia fölvilágosító irodalom szült és terjesztett s II. József császár rendszere érlelt. Forrásuk nem Verbőczy, hanem az encyclopaedisták. Céljok nem fentartani, bár egyben-másban módosítva tartani fenn, az egész régi politikai szervezetet, hanem inkább kérdésessé tenni és újjá alakítani mindent, József császár rendszerének továbbfejlesztésével. Ennek az irodalomnak termékeit egy jelentékeny tanulmányban (*A kilenczvenes évek reformeszméi és következményeik*, 1885) Concha Győző állította össze és ismertette, kapcsolatba hozván nemzeti életünk újabb

fejleményeivel is. A szellem, mely e fölvilágosító könyvekben és röpiratokban jelentkezik, először Bessenyeiben mozdul meg. Nem minden eszméjük, nem valamennyi célzatuk, melyekre nézve maguk között is nagy az eltérés, de fő irányzatuk, melyben egyek: mélyebbre hatni a betűnél, megkülönböztetni az osztályérdeket a közérdektől, a szabad vizsgálat jogát hirdetni minden következtetéseivel, a természet rendjét nyomozni és érvényesítését követelni az emberi intézményekben: mind ez Bessenyeire vezet vissza. De hozzá ezen az irodalmi mozgalmon kívül annak a másik közjogi, politikai mozgalomnak is bizonyos oldala, mely az országgyűlésen s a vármegyékben nyilatkozott. A nemzetiség eszméje uralkodó szerepre jut e forrongásban. A nemzeti élet politikai intézményeinek, közjogi rendjének biztosítása mellett általánossá lesz az óhajítás, hogy ez az élet, önállóság, szabadság a nemzeti nyelv, nemzeti mivelődés, nemzeti viselet és nemzeti oktatás által nyerjenek mintegy belső, természetes és maradandó biztosítékot. A magyar irodalom eszméi a magyar politika eszméivé lesznek, s versekből, röpiratokból és hirlapokból a törvénykönyvbe mennek át. Bessenyei *Jámbor Szándéka* e nevezetes esztendőben jelen meg s hatása már az országgyűlés termében nyilatkozik. Így az irodalomban megint Bessenyei az, a ki először adott a nemzeti kultúra eszméinek lelkesebb, izgatóbb és nagyobb hatású kifejezést.

Még akkor alig volt húsz éve, hogy elkezdte »fűni hangos sípját«, s ő maga már rég kívül állott a magyar politikai és irodalmi életen. Révai már halottnak hiszi. Egy alföldi pusztán élt s a közdolgokban mindössze annyi része volt, hogy, mint Bihar és Szabolcs vármegyék táblabírája, el-eljárt egy-egy úri székre, védelmezni a paraszt igazságát földesura ellen. Évek óta mitsem nyomtatott többé,

egy rövid költeményt kivéve. De írt még mindig lankadatlanul, bámulatos kitartással. Vaskos kötetekbe írta egymásután gondolatait, tanulmányait, reményeit és panaszait. »Gondolataival és a néma természettel töltvén idejét«, remetének nevezte magát. Ki sem tekintett a világba, melynek új folyása pedig bocsáthatott volna egy enyhítő sugarat szomorú magányába. Remetéskedett a remete öröme nélkül, kihajnalban kitekint kunyhájából s szívében örül az oszladozó homálynak s amaz Úr világossága terjedésének, kit egész életén át imádott és szolgált.

XIV.

Bessenyei fejlődése. — Mit vitt magával otthonából?

Egy reggeli szürkületkor — az új magyar irodalomnak és művelődésnek hajnalhasadása volt ez — Bessenyei Györgyöt költögetni, serkentgetni kezdte a Lelke.

»Milyen szépeket gondolok, mondá, kár őket elveszteni. Kelj fel ebből a kis halálból, fogj pennát, írj magyar polgártársaidnak a jó erkölcsökről. Tisztítgasd szép folyó anyanyelveket; mondj nekik mély dolgokat, nyájasságokat.« Miért? feleli kérdeve Bessenyei. Azért, hogy megdicsérjék? Neki nem kell a dicséret. »Lész még ezen kívül azon jutalmad, hogy emberi szíveket fogsz csinálni, szaporítod a jót, kicsinyítvén, fogyasztván a rosszat. Nem jutalom-é szép lelkeket és emberi szíveket formálni?« Bessenyei figyelni kezd. Mit beszélsz? »Azt mondam, hogy szép dolog, szép oktatással az emberi vadságot, tudatlanságot, kegyetlenséget fogyasztani, és szívekbe szelíd, édes erkölcsöket plántálni«. Az álom oszlik a költő szeméből; de kételkedés tartja még megszállva szívét. Kinek a hasznára dolgozzék? Az emberek sohasem lesznek jobbakká; minden állapot visszájára esik meg. A Lélek sürgeti a világosság terjesztését s hivatkozik az emberiség erkölcsi haladására, melyet a bölcsesség munkájának köszön. Hol vannak a boszorkánypörök, istenítéletek, vallásháborúk?

Mindezt csak az olvasásból származott világosság törölte el. Kicsoda kívánná vissza az időket, mikor »az istennek nevében szaggatták egymást a békességnek fiai, ártatlan gyermekek vérével megfertőztetett kezeket emelvén magas egeinkre áldozatul, annak az irgalmas Atyának, ki minden véres áldozatot útál«. »Ne beszélj!« kiáltja elszörnyedve Bessenyei. De a Lélek tovább beszél s emberi kötelességnek állítja mindenkire nézve, a ki teheti, hozzájárulni a felvilágosítás munkájához. Bessenyei ember akar maradni: »De majd meglátod: irok, nyomtattatok, és azt fogják a tudatlanok mondani, hogy nincs eszem«. És írja, a mit Lelke a tollába mond, a világ Atyjáról, ki a békességnek, munkának, szeretetnek és szabadságnak atyja. Azután az emberi lélekről, mely igazságra vágyik, de homályban tévelyeg, míg a nagy elmék meg nem világosítják s értékének, méltóságának, valójának tudatára nem segítik.

E vázlatban közölt beszélgetés Bessenyei 1779-ben megjelent *Holmijának* egyik darabja. Az első, melynek tárgya: az ember kötelessége az emberi haladás irányában, még két más, hasonló követi. A második a nemzeti nyelvről és művelődésről szól. A Lélek árvának mondja a magyar nyelvet, kinek »nincsen sem atyja, sem anyja«. Bessenyei a maradiak gondolatait hangoztatja: a tudomány deák, a törvény deák; minek törnők magunkat más nyelv s más bölcsesség után? De a Lélek arra tanítja, hogy más bölcseségre is van szükségünk a törvényen kívül. »A törvény csak fia a bölcsességnek«. Erre magára van szüksége a magyarnak. »A ki hazája törvényén kívül semmit egyebet nem tud, semmit sem tud, mivel csak azt recitálja, a mit mások irtak, min itélni nem elégséges, hogy hol jobbak, hol rosszabbak«. Azután a francia meg ánglus szóban

ezerszer mélyebb bölcsesség fekszik már, mint a deákban. Ezekre vesse, irányozza a nemzet tekintetét. Hát a vallás kérdése? Ez a harmadik beszélgetés tárgya: a hitbéli igaz megismerés s a fanatizmus, üldözés gyűlöletessége és kárhozatossága. A Lélek Bessenyeit nemcsak türelemre tanítja, hanem a vallásban való megnyugvásra is. Tiszteljük embertársaink vallásos meggyőződését s keressük a békét a magunkéban. Kételyeinkkel is forduljunk istenhez a megvilágosításért. Ide van beszöve az a szép imádság, mely Bessenyei érzésének és írói tehetségének egyaránt becsületére válik. A nyugtalan gondolat a mély vallásos érzés szárnyára bízva magát és isten színe elé száll megvilágosításért vagy megnyugvásért. »Látod és tudod, irgalmas isten, melly igazán kívánom te általad boldogságomat keresni Légy vezérem, ha tetszik, és vigy arra, a merre dicsőíttessél munkádba. Ha elhagysz, kénytelen leszek igazságodnak áldozatjává tétetni hit szerint, mert mind menyországot, mind poklot te teremtetted hit szerint. Világosíts hát engemet, Uram, ha ezt a hitbe még szükségesnek találod; ha nem, és már ez elég, mellybe élek, tarts meg itt s tégy jót vélem!«

E három beszélgetésben benne van, világos és éles vonásokkal, Bessenyei pályájának, munkásságának egész érdekes képe. A Lélek, melylyel szót vált s a melyet megadással fogad magába: a bölcselkedés lelke, a nemzeti lélek, a vallásosság és emberszeretet lelke. Halljuk, mintegy allegoriába foglalva, miképen ébredt föl tespedéséből, az emberi haladás szelleme által serkentve; mint gyúlt lelkesedésre nemzetének művelődése, fejlődése, nyelve érdekében; minő gondolatok szállták meg az emberi szívet mozgó nagy kérdésekről s mily utakon kereste megnyugvását, boldogságát, élete céljának betöltését. Itt vannak mind:

nemes ösztönei, tanulmányainak köre, hő vágya az igazság után, tépelődései és küzdelmei, megnyugvásának bizonytalansága, a munka szakadatlansága és rohamossága (a Lélek diktál s keze már alig győzi írni), a nagy magány, melyben egyedül marad gondolkodó lelkével: — az egész Bessenyei, az ő életének teljes folyása. Megjelenik írói ideálja is, ki a legerősebb varázst gyakorolta rá, s a kit közelebbről vagy távolabbról egész életén át követett: Voltaire. Ő utána szerette meg a dialog formáját, melybe gondolatait öntötte: ¹ nála fordul elő oly gyakran a felvilágosodott léleknek istenhez fordulása, épen a vallásos megvilágosítás érdekében s ellenére a türelmetlenség hagyományainak; Voltaireset illeti a geberitákra való vonatkozás is, kikről ő tragédiát írt »Tudnál-e úgy, mint ő?« kérdi Bessenyeia Lelkét. »Zokoghatsz-e? sírhat-e műzsád?« Ime lelkesedése is irányában.

De mikép jutott a múlt századi magyar puszták fia az európai forrongó gondolatvilág közepébe, milyen volt az az út, mely a kegyes Lorántfi Zsuzsánna pataki kollegiumából a ferneyi kastélyba vezette?

Mind atyai, mind anyai ágon régi nemes családból származott. A Bessenyeiek is, az Ilosvaiak is még Mátyás királytól kaptak pallosjogot; de bizony mindeddig jó távol maradtak a nagy világtól. A Bessenyeiek hevesvármegyei fészkökből, Nagy-Bessenyőről huzódtak át a szabolcsi Berczelre. A tréfás rege beszéli, hogy egy gúlyát is hajtottak magukkal; de útközben olyan jó étvágyuk és jó

¹ Voltaire különösen bölcséleti gondolatait szerette a dialog formájában fejtegetni. Így a *Lucretius* és *Posidonius*, *Cu-Su* és *Kou* közötti beszélgetések, de különösen *Euhemerus* dialogjai, fontosabb filozófiai iratai közé tartoznak.

kedvök volt, hogy mire Szabócsba értek, az utolsó darabig elvendégeskedtek. Életök későbbi folyása nyomot csak a berczeli kálvinista templomon hagyott, melyet a tizenhetedik század közepén kijavíttattak s utóbb egy úrvacsorához való kehelylyel ajándékoztak meg. Ebből a családból származott Bessenyei György, őseitől örökölvén hatalmas testalkatát s talán erős vallásos érzését is, melyet az encyclopaedisták csak felekezetességéből forgathattak ki, de mélyén egy pillanatra sem ingathattak meg. Anyja Ilosvai leány volt, lehet hogy abból a családból, melyhez Toldi Miklós első énekese tartozott. Így volt vagy nem, annyi bizonyos, hogy a berczeli kurián irodalmi hagyományok nem igen részesültek ápolásban. A ház gondját tíz gyermek tetézte, nyolcz fiú s utánok két leány. György, ki 1747-ben született,¹ a hetedik volt.

Kilencz éves korában odakerült ő is, a hova elei, bátyjai, atyjafiai mind: a sárospataki kollégiumba. De nem sokáig tanult ott s épen nem sokat. Egy darabig Cellarius szókönyvével bajlódott, hosszabb ideig Molnár grammatikájával; hallott valamit a geografiából is s minél többet a kátéból és bibliai történetekből. Az osztályokat, melyekben olykor kétszáz tanulónál több volt összezsúfolva, tulajdonképen tógátusok vezették; a professzorok csak fel-

¹ Ez évet Szinyei Gerzson állapította meg, s mint olyat, a mely Bessenyeinek saját életkorára vonatkozó valamennyi nyilatkozatával szhangban van, bátran az igazinak tekinthetjük. Toldy régebben az 1742-dik évet jelölte meg, utána Ballagi Aladár s kézikönyvemben én is. Utóbb azonban, a testőrség levéltárából vett felvilágosítás nyomán 1744-re tért. A följegyzés azonban, melyre Toldy utal, hivatalos színének ellenére is, valószínűleg hibás. Závodszy már 1748-at ír. Mindez évszámok közül Szinyei Gerzsoné (Figyelő, II. k. 1877.) a legelfogadhatóbb.

ügyeltek rájuk. A deákság egymás hátán dulakodva, künn a médiumon telepedve le, vagy az ajtók körül tolongva reczitálta leczkéit. A biblia és a klasszikusok: más világról nem volt ott szó. Az új világ táguló ismeretköre még zárva, eszméi ismeretlenek, módszere használatlan. A százados kerékvágásban ment minden, a tanulás csak szajkó módra. Cornelius Nepos életrajzainak szavaiból nem hüvelykítették ki a lelket s még mind a patriárkák és próféták viselt dolgain álmélkodtak. Mitsém hallottak a hazáról és történetéről: de Bessenyei megjegyzi, hogy Rákócziról beszédből tudtak valamit. Pataki mesterei között bizonynyal nem volt utolsó a régi vár a Bodrog partján, a Rákócziak fészke, mely a kollégiumra néz s növendékeit élő emlékként kíséri az életbe. Az, a mire ez elhagyott falak tanították, kívül esett az iskolai feladatok akkori körén, de Bessenyei mindennél jobban megtanulta, s bár szavakban nem sokat tudott felőle, érzésben annál többet vitt magával. »Atyáidnak régi hazájokért elkövetett vitézi cselekedeteit tiszteld!« érzi, írja, követeli. Ezen kívül bizonyédes keveset vitt magával haza Patakról. A kollégiumi tanítás célját, tervét és rendjét egy régibb világ folyása szabta meg, melynek uralkodó tartalma a vallás volt s életének minden iránya erre vonatkozott; de ez a rend a múlt századnak második felébe hajlásával már túlélte magát. Elszakadt az élettől s kevés közössége volt ennek feladataival és eszményeivel. Bessenyei a *Holm*-ban részletesen leírja e gyümölcstelen tanítás módját, melyre vonatkozólag Szinyei Gerzson is érdekes és tanulságos adatokat közölt (*Hon*, 1873). A mint a tanítás nem volt életrevaló, úgy az erkölcsök is az életrevalóságnak csak legnyersebb értelmében fejlődtek. »A vad manérok oly felemelkedésbe vannak, hogy ha még igazítás sokáig nem tétetik benne,

félő, hogy a szegény tanulók ágyaik alatt viperák, krokodilusok, baziliskusok ne teremjenek a sivatag vadságba. « Öltözetök hanyag és szennyes. viseletök nyers és bárdolatlan, mulatságaik vadak. Deákcsínyek, verekedések, erőszakoskodások napirenden vannak. A magyar puszták, faluk kedvtelései, virtuskodása, örömeik és szórakozásuk. Bessenyei, ki társai közt a legerősebbek egyike volt, bizonyára nem maradt hátrul e csínyekben, s mivel könnyen kitűnhetett bennök, annál kevesebbet gondolt másnemű kitűnésre. De utóbb, ez állapotok rajzolója közben nem lesz igazságtalanná. A puritán modor durvaságát s a tanítás rendjének avúlt korlátoltságát a mérleg egyik serpenyőjébe tenni, a másikba pedig a puritán erkölcs tisztaságát és szigorát. Mert az erkölcsi felfogásnak és érzésnek rideg, kérlelhetetlen szigora uralkodott, a modor durvasága mellett, Patakon, nemcsak a fenyték által képviselve, hanem át meg áthatva a deákság véré, lelkét. A hagyományos elhanyagolt külső a léleknek rendkívüli erkölcsi kényességét takarta. Tudományban, modorban nem sokat gyarapodtak, de a testnek és léleknek ritka épségét, egészségét vitték magukkal az életbe.

Ez a nemes mag, bár hosszan szunnyadozott, de termő erejét megőrizte az életre Bessenyei szívében is. Belőle sarjadt s csak általa érhető meg egész pályája. Különösen bécsi ébredése, magára és nemzetére vonatkozó tépelődése és szigorú bírálata, önképzéséhez fogása, irodalmi ambíciójának támadása, mely csak félig volt ambíció, félig kötelességérzet. A nagyvilág ernyesztő kísértéseivel való megküzdés, a kötelességérzet komolysága, a munkaösztön lázas nyilatkozása mind a pataki kollégium szellemére utalnak. Ennek hajthatatlansága, nem alkuvó szigora, biztos és nemes erkölcsi felfogása az, a miből Bessenyeinek, miután az élő világ

képe megnyílt előtte, egymásután emelkednek ki eszményei: a nemzeti haladás, értelmi felvilágosodás, erkölcsi emelkedés.

A később oly munkássá lett szellem azonban egy ideig szunnyadt benne, s életének erejét, gyökereinek mélységét bizonyítja, hogy a tespedés éveiben végkép el nem szunnyadt. Patakon a középiskolai folyamnak akkori hat éve közül csak négyet végzett el: az úgynevezett ábécisták, rudimentisták, grammatisták és syntaxisták osztályát. Poéta és orator már nem lehetett, mert apja hazavitte Berczelre. Egy esztendeig taníttatta még otthon, de nem nagy eredménnyel: egyetlen tiszteségebb oratiónál több nem telt tőle. Azután négy álló esztendeig hevert. Tudjuk milyen volt még csak nemrég is ez az alföldi úri heverés. Vadászat, agarászat, csendes borozgatás és zajos dinomdánomok: a feledésnek jó iskolája mind arra, a mi az iskolából netalán megmaradt volna. Talán nem volt oly durva és visszataszító már, a milyennek egy irodalomtörténetirónk Bessenyei téves idézésével festi:¹ de a szellemieknek mindenesetre kevés közül volt hozzá. A fő dolog, hogy Bessenyei éveken át hevert és tespedt benne. Egészen 1765-ig, a mikor Abaújvármegye a bécsi gárdába küldte. Hogy miképen került a tizenhatsz éves Bessenyei Szabolcsból Abaújba, melynek akkor báró Orczy Lőrincz, a költő, volt főispáni helytartója, nem tudjuk. Olyanféle motivumra, a milyennek Báróczi köszönte felküldetését, nem gondolhatunk. Épen ellenkezőleg történhetett a dolog.

¹ Bodnár Zsigmond *Egy magyar gondolkozó a múlt században* című értekezése (*Pesti Napló*, 1876) idézi, mint a múlt századi magyar vidéki élet képét, Bessenyeinek néhány sorát a *Holmiból*, melyek régibb időkre vonatkoznak. Maga mondja az ott festett dőzsölés részleteiről, hogy ezeket már »utálatnak nézzük».

Báróczit műveltségeért, széplelkeért választották ki, elnézvén testi fogyatkozásait; Bessenyeit, a parlagi ifjút, daliás alakjáért. »Minden szemek megakadtak rajta, mert, kivált míg fiatalabb volt, igen szép ábrázattal, ahhoz hasonló különös növészel és testállással áldotta meg a természet, melyből egy igen emberséges és szemérmes magyar szív tündöklött ki«, írja barátja és biografusa, Laczka János. Kazinczy is ilyennek festi: »Fekete szemekkel és üstökkel egy szép Meleagerhez, egy nemesb arczvonású inas-czombos Faunhoz hasonlítottatott«.

Bessenyei tehát Bécsbe került, a szabolcsi faluról a nyugoti kultúra egyik székvárosába, a pusztai mulatságok közül az udvari élet légkörébe. Környezete, állása, viszonyai a gyönyörűségnek és élvezeteknek ezer nemével kínálták: szép és elmés asszonyok, politikusok, tudósok, udvari nép társasága, a nagyvárosi élet szórakozásai, könyvek és színházak. Az új világ, melybe lépett, az élvezetek világa lehetett volna rá nézve: de még arra is, hogy ily módon merüljön bele, bizonyos pallérozódásra volt szüksége. Modorának, mely otthon a nyers erő érvényesítésén fejlődött, itt ép oly kevés hasznát vehette, mint az ismeretek ama halványuló töredékeinek, melyek pataki deáksága korából derengettek fejében. A miről tudott valamit, az ótestamentomi históriák s a néhány klasszikus, azzal itt nagyon kevésre ment. A szellemi életnek egészen más körei, más irányai voltak előtérben s képezték érdeklődés tárgyát. A franczia nyelv, irodalom, művészet felsősége és hagyományai még uralkodnak, de a feltörekvő németiség szelleme már küzd ellenök s Lessinggel megjelenik a Hofburg kapui előtt is. A régi, egyházas szellemű bölcselkedés és ízlés még nem mondott le helyéről és befolyásáról; de Sonnenfels, a *Mann ohne Vorurtheil*

kiadója, már hatalomra és tekintetre jut irányában, a lessingi jeligével :

A vizsga emberész mindenbe beleszól,
S a hol úr nem lehet, meg ottan sem hajol.

Nemcsak a szokásokban és modorban van forrongás, nemcsak könyvekben és ujságokban állanak szemközt ellentétes felfogások, hanem a színházakban is eltérő irányok és elvek küzdenek. A nép a régi, vaskos komédiának tapsol, Gottsched működésének befolyása még él a francziás ízlésben, de a fiatal József császár az udvari színházat már német nemzeti intézetté tenni törekszik. Ez elvek, irányok forrongása jelentkezik a politikai, művelődési, sőt a társaséletnek is minden mozzanatában, abban az egész világban, hol eszméknek és ízlésnek szava van. A császárné kabinetjétől kezdve, hol a közigazgatás és közoktatás reformján dolgoznak, az előkelők társalgó termein át, melyekben könyvek és öltözékek divata hullámozik, le egészen a polgári szobáig, hol a tegnapi prédikációról vagy szini előadásról van szó. Mily idegen, értelmetlen világ ez a Bécsbe került magyar ifjak legnagyobb részére nézve!

Bessenyei is némán és értetlenül áll vele szemközt s kellenetlenül érzi, hogy bár a nagy világ egyik központján, voltaképen kívül áll a nagy világon, hova sorsa hította. Tizenkilencz éves korában nem tudott németül, s huszonháromban még nem francziául. Hall sokakat, kik »felette sóhajtoznak, mondván: be kár, hogy ez az ifjú sokáig nem járhatott s lakhatott oskolába, bezzeg ember lett volna belőle«. És ő, a ki otthon a nyers mulatságokban első volt, a kit megbámúltak, mint a legdaliásabb ifjak

egyikét: lelkében szorongani kezd, a mint egyszerre az utolsók között találja magát. »Eszembe ötlík, hogy tanulni kellene, mert jó holmit tudni — tanulni kezdek, és egy húzomba tizenegy esztendeig ölöm magam«, írja a *Holmi*-ban, ennek egy, valószínűleg még 1776-ban készült szakaszában. A fejlődés, melyen átment, egészen természetes volt. A mint tanulásba fogott, a mint lelkét foglalkoztatta, mintegy észrevétlenül kezdett kicsirázni az, a mi mélyen és kiirthatatlanul benne rejtett: a pataki mag. Erősödni hatni, munkálni kezdett az erkölcsi komolyság lelke, melyet Patakról hozott magával. Azt írja egy helyen, *Róma dolgaiban*, hogy az »iskolából nem hozott egyebet az ártatlan együgyűségnél és boldog tudatlanságnál«. Ez az »ártatlan együgyűség« annálfogva, a mi fejlődött belőle, méltóbb nevet érdemel. A mint a nemesebb élvezetekbe köstölt, a mint ismeretei gyarapodtak, látóköre tágult: e lélek az új világ nemesebb felének irányába vonta. Attól a merőben anyagi élettől, melyben eddig tespedt, el kellett fordúlnia; munkássá lett erkölcsi érzése ennek egyenest az ellenkezőjére irányozta tekintetét. Épen azokra az eszmékre, melyekkel a gondolkodó nyugot foglalkozott, hogy az emberit, melynek méltó érzése oly épen élt ő benne is, tiszta tudatra ébreszsze, kifejtse s megillető jogához juttassa. Az emberi méltóság érzete, durva formák között és értelmi fejlettség nélkül, gyökerezett be lelkébe. Midőn olvasmányaiban megismerkedett jelentőségével, hatalmával és óriási következéseivel, elámúlt s átadta magát ez eszmék egész varázsának. Testi erejének megfelelő lelki elszánás dolgozott benne: kötelességérzet, a művelődés ösztöne, a tudás vágya s az az ígézetes erő, melylyel a franczia felvilágosító irodalom mind jobban és jobban vonzotta. Mind ez nem forgatta ki magából, csak kifejlesztette

és irányozta valóját. Az ifjú testőr, kit a hajnal Voltaire olvasásába merülve talál, alapjában a régi most is. Uralkodó vonásai: a kielégülésre, érvényesülésre törekvő erő, de új téren; az erkölcsi felfogás szigora, de öntudatra tisztulva s a kollégium viszonyaiból az emberi élet egész körére vonatkoztatva; a magyar hazafiság, de a korlátolt ragaszkodásból eszményi lelkesedéssé emelkedve; s a mély vallásosság — de a régi formáktól elfordulva s kínos küzdelemben keveredve.

Az eszmék és tanok, melyekkel megismerkedik, a példák, melyeket maga előtt lát felkavarják érzésvilágát. A császárné buzgó vallásossága meghatja, de türelmetlensége bántja, mint protestantst, bármily szelíden fejezi is ki *Tarimenes* előbeszédében. Az udvar álszenteskedése, mely nem hit, hanem hizelkedés és kegyvadászat, botránkoztatja. Egész tiszteletére méltó férfiakkal találkozok, mint Swieten, Mária Terézia tudós udvari orvosa, azután Kollár Adám, az udvari könyvtár híres őre, kiknek hitetlensége köztudomású. A valóság, mint türelmetlenség abban, a kiért a rajongásig lelkesül; környezetében, mint képmutatás; távolabb, s olyanok felfogásában, a kiket tisztel, mint mese. E példák hullámmásba hozzák belső világát, melynek ifjú korából őrzött benyomásait, képzeletét, formáit hevesen ostromolják olvasmányai. Olvassa nemcsak Montesquieut, Voltairt és Rousseaut, hanem Lamettrie és Bolingbroke »rettenetes könyveit« is. Tanulmányainak kezdetben természetesen csak negatív eredménye van. »Nem tud már e világ eszével mit tenni!« kiált föl *Elragadtatás* című költeményében. A miben eddig megnyugodva élt, az, legalább rendszerében, megromlik. Alapja, az erős vallásos érzés, kibírja a támadásokat; de nem adhatja meg a régi, teljes megnyugvást. A tépelődés árnya borul lelkére; hisz, de az egyetlen megfoghatatlan-

ság, melyhez ragaszkodik, vizsgáló, bíráló elméjének nem képes megmagyarázni mindent. A pataki »boldog tudatlanságból« kiemelkedve, hova lett a tudatlanság boldogsága? »A bölcsesség szomorú s szenvedésünktől meg nem menthet!« sóhajt föl a *Természet Világának* egy jegyzetében. Éjjel, lelkével vivódva, megvilágosításért imádkozik, a mint a *Holmiban* leírta. Erőt vesz rajta a melancholia, s bár munkaösztöne, előretörekvése küzd ellene, régi nyugalmának elvesztése gyötri. Keresi az új véget, új czélt, új irányt; de nem egyhamar találja meg. »Elragadt engemet is a szívem; tanulni indultam; nyugalmat, erőt, nagyságot kerestem; azt véltem, mint a gyermek, hogy ha magas hegyre mászok, onnan elérem az eget; feltörekedtem és látom, hogy a legnagyobb hegy tetejétől éppen annyira van, mint a legmélyebb barlangnak fenekétől. Megnéztem az emberi bölcséket, okoskodtam véllek, vélvén, hogy a természetnek nemes titkaival boldogságomat, örömemet, csendességemet istenbe, világba fölfedezem. Látom azomba, hogy valósággal mindezekről, tanulásom után, annyira vagyok éppen, mint az együgyű mezei pásztor, vagy még messzebb annál is.«

A hangulatnak e borúja, az elme hánykódásainak visszahatása a szívre, a vágy ereje s a csalódások új meg új kiábrándulásai teszik költővé. Verseinek, költői leveleinek, melyeket Orczyhoz már 1771-ben intézett s utóbb is »az örsi Cincinnatushoz« és Barcsai Ábrahámhoz küldött legnagyobb számmal, ne keressük egyedüli motivumát a hazafias elhatározásban, hogy írni akart magyar verseket. Helyzete, hangulata, kedélyállapota olyan volt, mely belső kényszerből, természetes megnyilatkozásul kereshette s kereste is a lírát.

Csak éltem formáját mutatom versemmel,
Most kezdek gondolni s tévelygek lelkemmel.

Azokon a lapokon, melyeken szíve nyugtalan borongását öntötte ki, sokkal közvetlenebb és melegebb, mint hazafias elmélkedéseiben. Ismerjük fel költészetének igazi forrását ott, a honnan legelevenebben és legtisztábban gyöngyözött. A kornak forgószele erősen megkapta lelkének előfáját; elhajlította s támadásaival megedzette, de gyökereit nem volt képes kitépni onnan, a hol született: a hajladozó fa hullatta virágait. Egyikök íme:

Barátság, tudomány, szabadság, egészség,
Békességes élet és mértékletesség :
Minden, valamit e bajos világ adhat,
Szerencsés, ki ezek javával múlathat.
Mind árnyék előtttem, mit e világ mível,
Hol annyit szenvedünk érzékeny szívünkkel.
Semmit nem ismervén, mindég okoskodunk,
Pedig alig lettünk, már akkor elmulunk.
Csak a ki teremtet : az örök valóság!

E gondolatot annyiszor ismétli, versben és prózában, az örök valósághoz való bizodalmat s benne megnyugvását annyit hangoztatja, hogy önkénytelenül is azt a benyomást teszi ránk: tépelődései közt, szívének zaklatásaiban minduntalan szüksége van e végső és erős menedékre. Ez a tépelődő hangulat, az emberi tehetség korlátainak érzése, behat szerelmi énekébe is. Nem a szerelem boldogságát vagy keservét dallja, hanem a költő sorsát, kit a természet énekelni kész, pedig mi haszna belőle? Söhajtva szemléli a világot, énekel a szerelemről s elvérzik. Kétségkívül egyike legszebb költeményeinek a következő, mely egy, Barcsaihoz intézett leveléből van kiszakítva:

Egy jó poétának lelke ha megindúl,
Szívét mellé vévén, tűnik s mindent feldúl,
Méltóságot visel dicső törvényiben,
Szerelem mosolyog édes érzésiben.

A mit természeti kíván, mindent ölel,
 S nem csatázik soha az örökös renddel.
 Szállásnak szoros hely számára egy ország,
 Természethen lakik, s megéje egy világ
 Egésszen, a melynek törvényit érezvén,
 Gyönyörködik, magát kedvétül vérezvén.
 Mint a filemile, a mely örömetül
 Indíttatván, itt-ott zöld ágacsákra ül;
 A hajnalnak tüzet hasadni szemlélvén,
 Várja a vig napot, mindég énekelvén;
 Kedvei közt, tudjuk, oly soká zengedez,
 Hogy végtére nyelvén vére is csergedez;
 Erőlteti magát okoskodás nélkül,
 Mert ő is törvényt vett a hű természettől —
 Úgy egy poéta is, Mársnak sisakjára
 Felállván, jobb kezét Phoebus paizssára
 Boesátja, és így e két istenség között
 A kies Parnassus hegyéhez költözött,
 Honnan a világot sóhajtvá szemlélvén.
 Harczról, szerelemről sokat énekelvén.
 Mint a filemile magát erőltetve,
 Vért ereszt és meghal, — mást gyönyörködtetve.

Ime Bessenyei költői indítékai: az élet rövidsége és korlátai; a megnyugvást kereső szív s az igazságra áhító elme hányatásai; bánat a lehulló virágok után s keserűség a soha meg nem érő gyümölcsökön. De van egy érzése, mely soha nem ernyed el, egy meggyőződése, mely sohasem ingadozik, sőt erőnek, kitartásnak, lelkesülésnek forrása rá nézve: magyarságának s hazafiúi kötelességének érzése.

»Olyan vagyok, mint egy útazó«, írja Orczy Lőrinczhez, *Buda tragédiájának* ajánlásában, »ki messze tengeren repéttetvén, a csendes révpartokra, honnan elindúlt, visszanéz, s eszébe forgatja anyavárosát, melynek kebelébe életét kezdette: szüntelen visszanézek én is az édes Hazára, honnan történeteim által kiragadtattam.« Tanulmányai

mind följebb ragadták amaz átlagos színvonalnál, mind messzebb attól a gondolat- és ismeretkörtől, mely ez idők magyarját jellemezte. De ő nemcsak újon nőtt szárnyait érzi, hanem a köteléket is, mely hazájához, nemzetéhez fűzi. Az eszmék, az európai műveltség magasába emelkedik, de csak hazája fölött szállong, ennek levegőjét szívja. E levegő hatja át új világát, ez élteti benne. Jellemző, hogy összes irataiban, annyi képzelt vidék és természeti jelenés leírása közt, csak két valódi tájéknak képét festi nagyobb szeretettel, mélyebb megindulással: csak e kettő lesz mintegy lírai indítékká nála. Az egyik Veneri, Turin mellett, hol 1775 táján fordult meg. A természet és művészet pompája elragadják szívét s a klasszikai mítosz emlékeivel népesítik meg képzeletét. »A néma természetnek csupa tekintetitol megszerelmesedvén, ölelnéd még a fákat is«, írja a *Holmiban*. »Végre pedig e kies helyeket elhagyod, ki magánosságodba rejtezel, s szivednek titkos búsulásába nyögve sohajtasz, mondván: ah régi mesék! ah halhatatlan poéták! ah édes természet, éjletek! Neked pedig, kies Veneri, örök emlékezetedet szívemben elviszem!« E lapokon jelenik meg a természet rousseaui motivuma először magyarul. A másik kép *A Tiszának reggeli gyönyörűsége*, *Hunyadi Lászlóhoz* toldott apróságok között. A kultúra bájával tele s az emberiség közös eszményeit felidéző táj mellett a magyar Alföld folyója, melynek partján, a kék égnek tüzesedő fényénél s a felleget tartó jegenyefák során, gyermekkorában annyi ezer és ezerszer bolyongott, hallgatva a füzes suttogását s a vadászok puskáinak zörgését, a nyájak kolompját.

E mély vonzalom, ez édes emlékezések nem maradnak tétlenek lelkében. Korán megszületik benne a gondolat, hogy a mint ő maga az életnek fensőbb,

meltöbb körébe emelkedett, segítse egész nemzetének föl-emelkedését. A nemzeti érzés hazafiúi kötelességül kezd hatni szívében. »E szó: hazafiúság, oly kötelességet téshen, melly alól a világon semminémű dolog, ok, idő, alkalmatosság fel nem szabadíthat«. Nem, a nagyvilág gyönyörei és szórakozásai, melyek arany hálajukkal veszik körül; de az a meggondolás sem, hogy milyen óriási munka vár rá és azokra, a kik talán hozzá hasonlóan fognak gondolkodni. A műveltség színvonalára emelni és sajátságainak méltó kifejlesztése által biztosítani a magyart, az életnek új forrását vezetni lankadt ereibe: ezen évődik, s e törekvéssel lát írói munkájához. Az eszméket, melyek vonzzák, az emberi haladás eszméit, nemzete haladására vonatkoztatja s feltárja előtte az utakat, melyekkel kedves Voltairejében megismerkedett. A magyar nyelv művelése, politikai, társadalmi és irodalmi jogához segítése: ez az első feladat. Ausztria irodalmának is a múlt században külföldre került katonák lettek első mozgatóivá: »A hét-éves háború alatt osztrák csapatok többször fordúlván meg Németországon, akkor kezdték belátni, hogy szellemi dolgokban a külföldhöz képest hátra vannak s hogy a birodalombeli németektől van mit tanulniok. Az osztrák katonaságnak mind felsőbb, mind alsóbb rangú tagjai régtől fogva igen nagy szeretetet és érdeklődést tanúsítottak a német nyelv és irodalom iránt«, írja Minor, Bécs irodalomtörténetében. Épen úgy, vagy még inkább Bessenyei és társai is Ő maga azzal a hévvel látott az irodalomhoz s reform-eszméi tolmácsolásához, mely pályájának legfőbb dicsőségét képezi. Költői munkáin kívül számtalan lapot ír tele lelkesítő, izgató, tanácsoló, tervelő gondolatokkal a magyarság szellemi haladása érdekében. Egymásután jelennek meg röpiratai: a *Magyar Néző* 1777-ben, a *Magyarság* 1778-ban,

a *Holmi* 1779-ben, a *Jámbor Szándék* 1790-ben. Ezeken kívül költői és prózai levelei, melyek közül a legelső, a máriavölgyi paulinus atyákhoz intézve, 1771. december 12-dikén kelt, előbeszédei és ajánlásai mind tele vannak rokon eszmékkel. A nemzet szellemét gyarapítani magyarságban és műveltségben: ennek szükségét magyarázza, késlekedését panaszolja, módjait tervezi és sikerét igéri.

Mindig a magyar nemzet rendkívüli adományaiból indul ki, melyek fejletlenül, parlagon hevernek. »Millyen keserves dolog a magyar ifjúságot nézni ott, a hol most van: ha meggondolja az ember a helyet, hol különben lehetne. Soha nemzetünket, a micsodás tüze van és természet szerint való nagy elméje, semmi egyéb nemzet e világon az emberi okoskodásnak, észnek, tudománynak s mesterségnek mivébe felül nem haladná. Katona, filozofus, tanácsos, kereskedő, törvénybíró, minden csaknem egyebek felett lehetne«. Ezeket mondja a *Holmi* egy szakaszában. Szavaiban az az erős faji öntudat nyilatkozik, mely lelkesedését táplálja s munkáját eredménynyel biztatja. A magyar nemzet dicsőségesen betöltötte a harc mezején is, a törvényalkotás terén is a múltban feladatát: de a tudományokban, művelődésben, mesterségekben elmaradt. Itt az új mező, melyet el kell foglalnia. »Minden nemzetnek változva kell a maga céljára vonattni s ugyanezen okból soha nem volt nemzet, nem is lesz, mely magába a változásokat felfüggeszthesse«, tanítja a *Magyar Néző*. A változástól, új módtól, új céloktól nem kell félnünk: nem lesznek ártalmukra sem szabadságainknak, sem hadi erényeinknek. »Ne higgyed, hogy egy szelíd tudós nemzet, mellynek ifjai nyakokon lepedőket tekergetnek öszve, s asszonyaik szagos vizekbe fürödnek, vitéz is ne lehetne. Miért tudott a franczia nemzet XIV. Lajos alatt egész Európával olly dicsőösségesen

verekedni a felől, hogy télen által Molière komédiáit Párizsban nevette s Versaillesba fűtyörészett?« De nem divatbeli változásokról, hanem nagyságra való törekvésünkről van szó. Arról, a miről Mátyás király gondolkodott, mikor »a nagy tudományokra akart utat nyitni nemzetének, és kereskedést állítani?« Ismét a *Holmiból*: »Mert úgy vedd, hogy mindennemű emberi nagyságot észből, bölcseségből kell kihozni«. A magyar nemzetnek is művelődnie kell, régi vadságait levetkeznie, a törvénynél és bibliánál egyéb betűvel is foglalkoznia, harci tulajdonaiban megnemesednie, az értelmiekben kifejlődnie, ha élni és virágozni akar. Legyen hát új tanulás-módja, fogadjuk el s menjünk mi is a nagy világ után. Ime, elől jár és példát mutat a tanulásba merült Bessenyei, a katona, kinek vállát párdúc-kaczagány fedi, mint a hagyomány szerint Árpád magyarjait.

A nemzeti művelődés fő eszköze, szerinte egyetlen eszköze: a nemzeti nyelv, melyet a magyar már-már »felejtteni láttatik«. Pataki emlékeinek hatása alatt, de már áttérése után írja a *Természet Világa* ötödik kötésének egy jegyzetében: »Magyar nyelvünknek megmaradását vagy erejét nagy részben a reformátusoknak köszönhetjük, azaz vallásuknak; a nállok szokásban lévő végzetetlen papolás, éneklés, könyörgés, tanítás mind anyanyelven tétetik«. Ezért a nyelvért, az édes magyar szóért ép úgy lelkesül, mint nemzete tulajdonságaiért. »Mellyik nyelvnek is lehetne több édessége, méltósága, mélysége és könnyű kimondása, mint a magyarnak? Mind a deák, mind a francia, mind a német görcsösebb nálla. Kivált poétaságra, éneklésre, régi történetek előbeszélésére, dicsérő beszédre egy nyelv sem haladja meg«, olvassuk a *Magyarságban*. De ebben Bessenyeinek kortársai nem értenek vele egyet, sem a deákoskodó tudósok, sem a francziás és németes úri

rend. Ezekhez fordul a röpirat bevezetésében : »Olyan szá-
nakozásra s egyszersmind köpedelemre való csekélységgel
kicsinyítik némellyek magokat, hogy magyarul nem lehet,
mondják, jól irni, okoskodni, mivel sem ereje, sem elégsége
nincsen a nyelvnek, mellyekkel a tudományok szépségeket
és mélységeket elől lehetne adni. Ollybá venném, ha mon-
danád : egy nagy hegynek, melly aranykövel tele volna,
hogy semmit sem ér, mivel nincs bánya s bányász benne.
Mit tehet arról a drága hegy, ha kincseit belőle nem sze-
dik ? Mit tehet rólla a magyar nyelv is, ha fiai őtet sem
ékesíteni, sem nagyítani, sem felemelni nem akarják !«
Egykor Angliában is idegen volt az angol nyelv, mint a
hogy mi »magunk láttatunk nyelvünket megtiltani«. De
nagy költői, Miltonnal és Shakspererrel hova emelték ! Hát
a hajdan »együgyű« franczia milyen lendületet vett Richelieu
óta ! E nemzeteknek haladása míveltségben, tudományok-
ban, hatalomban, mily szorosan összefügg nyelvök fejlesz-
tésével és virágzásával. »Remélhetjük-e mi, (kérdi Bessenyei
a *Holmiban*), hogy nyelvünket valaha oda vihetjük, hol
franczia, anglus vannak ? Ha pedig anyanyelvünk porba
marad, higyjük-é, hogy idegen nyelvek által nemzetünket
közönségesen a széptudományokra fölemelhetjük ? Legalább
azt tapasztaljuk, hogy csupán idegen nyelven soha még
egy nemzet is e földön, a maga anyanyelvét megvetvén, böl-
csességre, tudományokra nem emeltethetett«. Ismét a *Ma-
gyarságban* : »Mozgásba, tűzbe kell hozni a nemzet elméjét
újsággal, még pedig a maga nyelvével, mert ha őtet a
maga dicsőségével nem indítjuk, idegen dolgokra egészen
meg nem indul. Míg németül, francziául megtanúl, addig
magyarba, ha könyvei lésznek, bölcsességre mégyen. Vala-
meddig a nagyok a kicsinyekkel vetélkedésbe nem jönnek,
addig fel nem áll közöttünk a tudomány ; vetélkedés pedig

mi módon álljon fel, ha a kicsinyek nem tanulhatnak». Ime az irodalmi köztársaság képzete. A magyar művelődés ügyét közintézmények átalakítása vagy újaknak megalapítása által is elő kell segíteni.

E tekintetben Bessenyei két tervvel áll elő. Egyik az, hogy a Nagyszombatból nemrég Budára áthelyezett egyetem »kapcsoljon magához magyarokat is«, készíttessen magyar szótárt s nyomasson egyéb magyar könyveket. »Lehetne az efféle dologba esmerettséget tartani a sáros-pataki kollégiummal is, mert azok a frizérozatlan fejű filozofusok tudnak magyarul s egyébképpen is. A közönséges dolgot közérővel kell fogni, mert különben hiábán erőszakoskodunk«. Másik terve a magyar tudós társaság felállítása. Eszméjét először a *Holm*-ban pendíti meg 1779-ben, majd két év múlva részletesebben kifejti s egész tervezetét kidolgozza az ország főrendeihez intézett híres röpiratában a *Jámbor Szándék*-ban, mely azonban csak később, 1790-ben láthatott napvilágot Révai buzgólkodása által. Rendtartásának mintája a francia akadémia; részletei nem tartoznak ide. De igen az a lelkes, majdnem ihlett pillantás, melylyel jelentőségét hangoztatja a nemzet életére. Az országok boldogsága nem a népek sokaságától függ. A sok szegény és sok tudatlan ugyan miféle nemzetet tesz együtt? Szint-olyan boldogtalan az a nép, a mely tudatlan, mint a mely szegény. Pedig a melyik tulajdon nyelvén nem tanulhat, örök tudatlanságra van kárhoztatva. A tudás nemcsak a lelket világosítja meg, hanem a nemzeti serénységet is fölébreszti. Jóllét és boldogság jár nyomában. Ezt kell meghoznia hozzánk is a tudós társaságnak, melynek feladata lesz nyelvünk fejlesztése s a tudományoknak magyarul művelése. Most olyan a magyar író, mint az anyátlan méh. »Mint az, úgy ez is futos, széledez mindenfelé, de semmi

lépet nem rak, sem mézet nem hord, vagy ha valamit dolgozik is, munkája csupa zűr-zavar.

Míg azonban az ige testté lehet, addig is csak dolgozzanak anyátlanul a méhek. Irjanak és fordítsanak magyar könyveket: tegyenek annyi, a mennyit lehet, és úgy, a mint lehet. Hassanak a nyelv gazdagítására, művelésére, szépítésére s hirdessék az új ízlés, új tudomány igéit. A külföld nagy költőit és gondolkodóit kövessék s szakítsanak a régi magyar irodalomnak papos és prókátoros szellemével. Bessenyeinek ez elvető ítélete nem tudatlanságból eredt, hanem a kor áramlatából s tanulmányainak irányából. Múlt századi költőink között alig van, ki irodalmunkat úgy ismerte volna, mint ő, Tinóditól kezdve egészen koráig. Gyöngyösire nézve osztozik egész nemzete elragadtatásában s csak megerősíti a gömöri táblabíró költői primátusának százados hagyományát. »Miólta a magyar szó emberi nyelveken forog, a mi izünkig olly poéta benne, mint Gyöngyösi, nem volt. Kár, hogy mai időnkbe nem élhet!« Nem érdektelen francziás ízlésére, hogy miben határozza meg Gyöngyösi hatását: édes álmélkodás az és mosolygó öröm. A mik ezeket az érzéseket ébresztik: a nagyság és kecs: a franczia költészet fő ideáljai. Örök emlékezetre tartja érdemesnek Zrinyit, tiszteletre Kohárit, Lázár Jánost és a Hallereket, sőt Tinódi is sokat ér, »ki a régi magyaroknak nótáját szedte versekbe«. Foglalkozik verselésökkel, elítélvén általában »a négyes vers-sarkakat, melyek csak szorongatják s a dolog feláldozására kényszerítik a poétát: bírálja, hol dicsérve, hol kárhoztatva, kifejezéseiket, képeiket, szabadoságukat és elevenségöket. De szelleme nem talál semmi rokonságot velök. Eszméik nem lelkesítik, tudásuk szűknek tetszik előtte, műveltségök egyoldalúnak és fogyatékosnak, költői céljaik távoliaknak.

A romantikus képzelet csodás és misztikus kalandozásai, a dogmatikus felfogás merevsége, a keresztyén legendának és pogány mithosznak összevegyítése, a harcok, melyekben a felekezetesség oly nagy szerepet játszik: mindez nem érintheti mélyebben amaz új »bölcsességben« elfogúlt lelket, melynek oltárát hazájában is felállítani szeretné. Nyelvök, előadásuk módja is, helyenkint való érdemeik daczára, olyan, hogy »tegyük hozzájuk csak a mai magyarságot is, majd kitetszik a különbség«. Faludi és Molnár János is neki csak »becsületes két magyar író«, de semmivel sem több. Hát még régi költészetünknek többi maradványai, különösen protestáns-kori irodalmunk végetlen *valás* emlékei: ezek egyenest visszataszítják. A népies nyersség, a felfogás naivitása, a kifejezés faragatlansága és nehézsége, a költői lendület hiánya, a vontatottság és komor egyszínűség, mely jellemzi őket, Bessenyeiben csak lenézést kelthet. Mi egyebet a régi népies iratoknak alacsony, olykor piszkos komikuma, az ótestamentomi elbeszélések és párhuzamok kenetes korlátoltsága, a széphistóriák együgyű képzetlensége? Ez Árgirusok, Toldi Miklósok, Apolloniusok, Judit asszonyok, Markalfok nem a mai világnak valók. Tágabb látóköre, kényesebb izlése, egész irodalmi és társaséleti iskolájának hatása visszariad tőlök s kicsúfolja Ferencz deákot, mint valami irodalmi Pontyit, a ki még kedvét találja bennök. Voltaire részeg barbárnak nevezte Shaksperet, nyerségeiért és féktelenségeiért; mit mondjon akkor ő ama régi magyar versírók felől? Miben és hogyan indulhatna utánok? A ki erre intené, azt válaszolja neki: »Kivánhatod-e, hogy egész világ a te elfelejtett és név, hír nélkül élő semmiségedhez szabja dolgait? Micsoda magyar írókat kövessünk hát inkább, mint az anglusokat és francziákat? Markalfot, Árgirust és az Álmoskönyvet, mert a

többi magyar könyv mind a szentírás magyarázója vagy lelki dolgok, melyekbe világiság, poétaság nincs. »Ha taláztatna olyan régi szokású Ferencz deák uram, ki azt mondaná: no mi már ez, minek már úgy feltekerni a dolgot? tehát annak felelek: a régi tudatlansághoz szokott, de mégis tudománynyal kényeskedni kívánó együgyűk minden újság ellen zúgolódnak, félvén attól, hogy ki ne fordítottassanak az által kicsiny vagyonkaikból«.

Ilyenek Bessenyei benyomásai és ítéletei, mikor a magyar költészet fejlődésére tekint. Keresvén ebben a szellem és tudomány kiválóbb alkotásait, olyanforma képet ad az egészről, mint Voltaire a történetnek erkölcsi képéről: »A tévedések, balgaságok és szerencsétlenségek sivataga ez, hol helyenként némely erényeket s egy-két boldogabb kort is találunk, melyek úgy tűnnek föl, mint szétszórt emberi lakások a vadonban«. E szétszórt jelenségek belső kapcsolatának, még ki nem sorvadt s nemsokára termékenyítővé is lett erejének felfogására Bessenyei, az elfogult irodalmi reformer, nem volt alkalmas. Mindent annak a nagy ellentétnek szempontjából nézett, melynek tudatára jutott hazája s a külföld műveltségi állása között, s a melyből pályája eszméjét, hevét és kitartását merítette. Ez ellentétnek folytonos érzése, sőt keresése nem segíthette sem méltányos, sem helyes szempontra nemzete régi irodalma irányában. De, mint az általa megindított reform első szempontja, a történeti fejlődés logikája szerint egészen természetes. Kapcsolatban van vele, hogy ha így elfordult a magyar költészet régibb maradványaitól s egészen új eszmékre törekvő, új felfogású, új hangú irodalmat akart megalapítani és meghonosítani: nem lelkesedett a hazai műveltségnek akkori fő alkotó eleme és forrása, a klasszikai irodalom iránt sem. Lukánusból fordított ugyan

Marmontel után, de már Vergiliusról, a legünnepeltebb, legolvasottabb s nálunk is legtöbbet fordított és utánzott latin költőről ez a véleménye: »Ha már Virgiliusba szót, nyelvet, természetnek, élő állatoknak lerajzolását nézed, csudálkoznod kell; de mihent mély tudományt, bölcsességet keresel benne, mindjárt oda lész mind csodálkozás, mind dicséret. Az anglus Popénak akar Jungnak száz versébe több bölcsesség van, mint Virgiliusnak ezerbe talál-tathatik; ott is pedig, hol szentirásból semmit nem szólla-nak, hanem csak természetből irnak. De mivel a régiek csudálkozásunk megnyerték, s általok kezdtünk tanulni, tehát már az újjakat, ha túl mennek is rajtok, csak alájok szoktuk rendelni«.

Bessenyei és Voltaire.

Bessenyei egész mohó és tüzes tekintetével nyugotnak fordúlt.

Az új világ művelt népeinél kereste a példányokat, kiket kövessen. Az angol, franczia és német irodalomba merült; ezeknek olvasásába mélyedt, s a mi kívülök esett, arra érdemesnek sem tartotta sok figyelmet vetni. Az emberiség, mely új gondolatokkal volt tele, egy új világ-felfogás küszöbén állott, régi irodalmi eszményeihez sem ragaszkodhatott. Hát még nemzete, melynek kultúrájáról álmodozott! Magyarjai, kik közül némelyek, »ha szentírást nem magyarázol, akármit írsz, nevetnek; mások, ha Corpus Jurist nem fejtegeted, semminek állítanak«. Ez állapotoknak nem a klasszikai művelődés lesz váltsága, melylyel professzoraink századok óta eleget bajlódnak s ugyancsak nem nagy eredménynyel, hanem az új irodalmakkal s ezekben az igazi »nagy tudománynyal és mély bölcsességgel« való megismerkedés. Új csillagokat mutat hát homályban tespedő nemzetének, melyeket ez még nevökről sem ismer, jóllehet fényök immár beragyogja az egész nagy világot.

Leveleiben, röpirataiban újra meg újra emlegeti, magasztalja ez új világosságokat: Wolfot és Wielandot,

Popeot és Youngot, Descartesot és Locket, Milont és Shaksperet, Corneillet és Molièret, Montesquieut és Voltairt. Ezek a gondolkodók, ezek a költők, kiket az újkor magyarjának követni érdemes. Közülök nem egyről részletebben is megemlékezik. Popehoz, az *Ember próbája* előtt, dicsőítő költeményt ír, melynek egypár sorában szembe állítja őt, az új világ énekesét, a klassziczizmusnak avult költészetével:

Tróját nem hirdeted, Éneást nem hordod,
Nem hazudsz, de a nagy Istent magyarázod...
Szavadat világunk csendesen hallgatja,
Mellyből Teremtőjét veled csudálhatja.
Árnyékok a földnek színén fut előttem,
A mellynek elmémme követője lettem.
Szaladok utána! de nem érkezhettek,
Mint Te, a nap alatt úgy nem repülhettek.

Montesquieuról, ki »csaknem egyetlen egy, hozzáfoghatatlan mély elme«, s Youngról a *Holmiban* szakaszokat ír. Magyarázván és fejtegetvén őket, felsóhajt: »Kár, hogy magyar világunkba nem ismeretesebbek!«

De mindnyája között Voltaire volt az, a ki legerősebben kapta meg lelket s legmélyebben és legállandóbban hatott rá. »Ennek a híres francia írónak nevével már világunknak négy része bétölt«, mikor a magyar glóbusra érkezett. Bessenyei közli egy rövid levélváltását Nagy Fridrikkel 1742-ből, melyben valószínűleg ezek a sorok tetszettek meg neki: »Hát már soha nem fog felséged több király pajtásaival szünni, ezt a nyomorúlt világot pusztítani, mellyet mondják, olly nagy kívánsággal akarnak boldogságba tartani?« A leveleknek hosszabb jegyzést vet utánuk Bessenyei, melyben melegen védelmezi Voltairt az istentagadás vádjá ellen. Különben nem beszél felőle

oly gyakran és sokat, mint gondolhatnók. Úgy van vele, mint némely szerelmes: azt emlegeti legkevesebbet, kinek lelkébe átment az övé s élete elválaszthatatlanul összeforrott vele. Bessenyei sem sokat emlékezik Voltaireről; de annál többet olvassa. «Ezen nevezetes író munkájának ereje, színe harminczhat könyvekbe vannak összeszedve, hol mindenik darabnak elég levele van az olvasásra. Mondhatom, hogy mind a harminczhat könyvet figyelmetességgel kétszer, háromszor is által meg által olvastam», jelenti a *Holmi* jegyzésében. Nem tud betelni velök. A gondolatok, melyeket ébreszt benne, kedvesekké lesznek előtte, melyekhez nemcsak meggyőződésével, hanem szívével is ragaszkodik. Az ész vizsgálódó és bíráló joga; az ember megváltatása erkölcsi és társadalmi állapotainak méltatlan viszonyaiból; sorsának és valójának filozofiai kutatása s ezek eredményének bátor alkalmazása az intézmények berendezésére; a felvilágosodás, mint a közönséges boldogság forrása; gyűlölete minden korlátnak, mely a lelkiismeret szabadságát nyűgözi; a fanatizmus és háborúskodások esztelensége és kárhózatossága; a természetért való rajongás s ennek mindenben legfőbb törvényül ismerése: valódi igézettel vonták ez eszmék magukhoz Bessenyeit s szabták meg gondolkodásának is, életének is feltarthatatlan útjait. Legfennebb szárnyaló s legerősebb páthosztól sugallott ódája, melyet *Elragadtatás* czímen az örökkévalóságához, mindennek kútfejéhez intéz, az emberi nyomor, tudatlanság és gonoszság képei után így végződik:

Verd meg világodat, véghetetlen isten!
 Ne legyen erőszak a nagy természetén.
 Szüntelen pennával s fegyverrel harczolunk;
 De nem tudjuk soha, miért vagdalkozunk.
 Romlott emberi nem, nyugodjál magadban,

Ne dúld e világot hasztalanságodban.
 Vezérelj életed józán törvényedbe;
 Lásd meg, mi világít gondoló lelkedbe;
 Szokásaink setét éjjelébe ne járj;
 Minden költ törvénytől igazságot ne várj;
 Józanodj végtére már tévelygésedből,
 Folytassad életed istened- s lelkedből.
 Ne bámulj e világ részeg csudáira,
 Ne hullasd könyvedet holtak hamvaira.
 Járjad e föld színét csendesen elméddel.
 S tanácskozzál titkon gondoló lelkeddel.

Voltairei felfogás, — gűny helyett lelkesedésben és bánatban nyilatkozva; az ő eszméinek hatása egy melankholiára hajló lélek izgalmában. E gondolatok ép oly határázók lesznek Bessenyei meggyőződésére, mint izlésére azok a költői formák, melyeket Voltaire művelt.

A fölvilágosodásnak általa tolmácsolt eszméi, melyek századának szellemét legigazabban s legnagyobb hatással fejezték ki, Bessenyeiben egyik leglelkesebb hívőjüket és tolmácsukat találják meg. Elmondhatjuk, hogy a magyar szellem életében vele kezdődik a tizenennyolcadik század. Tanait »bölcsségnek« nevezik s egész kinyilatkoztatásnak nézi és érzi, melyhez az új hívő tántoríthatatlan lelkesedésével csatlakozik. Valóban minden lépését követi, mint az együgyűségéből megváltott tanítvány mesterét, a ki megváltotta. Megvan benne áldozatkészsége is: az ifjú élet sok örömeinek feláldozásától, melyek helyett könyvei közt és igazságtalánál töri magát, egészen a hirnév feláldozásáig. Munkáinak nagy részét a cenzúra eltiltotta a kinyomatástól. Bessenyei belenyugodott s irt tovább lankadatlan kitartással könyveket, melyek kiadására még kevesebb reménye lehetett. »Hadd legyen inkább írásban igazság, mint nyomtatásban hazugság«, mondja

római története előtt. Így hangzott el egykor ünnepelt neve, így áldozta föl hírét, mert nem akart egyebet irni, mint a mit igazságnak hitt. A tanítvány régi együgyű szivéből csak a hűség maradt meg mesteréhez. E viszonyban, egy nevezetes írónak és követőjének oly természetes viszonyában, van valami mélyen megindító. Voltairenek, kihez hosszú és mozgalmas pályája oly számtalan lelket kapcsolt barátsággal, szerelemmel, elragadtatással, hódolattal, oly sűrűn változtak, szakadtak el, fordultak visszajokra valamennyi viszonyai. De volt egy tanítványa távol keleten, kiről ő mitsem tudott. E tanítvány hivebb volt hozzá mindazoknál, kik közelében éltek. A közönség elhidedgülhetett drámái iránt s a kritika kijózanodhatott a *Henriade* felől: ő a költői szellemnek legteljesebb és legfensőbb nyilatkozásait látta bennök s dadogva próbált úgy szólni, mint azok. Eszméit és hiveit a közelgő szent szövetség sötét árnyéka fenyegethette: ő hívők és tolmácsuk maradt egy távoli puszta magányában, s emlékének áldozott utolsó akaratával is: temessék el minden szertartás nélkül kertjének egy fája alá.

Soha író nem gyakorolt íróra mélyebb és állandóbb befolyást, mint a milyen Voltaireé volt Bessenyeire. Ez nemcsak gondolkodásával és érdeklődésével, hanem izlésével és egész ambíciójával mintegy beléje olvad. Az egész kör, melyet Voltaire szelleme betölt, valamennyi iránya, melyeket egyes sugarai képviselnek, vonzza, csábítja, követésre és utánzásra ingerli őt. Költői levelekkel és drámákkal kezdi; utóbb nemzete epikusává s történetírójává kíván lenni; társadalmi és irodalmi kérdésekről egész sereg röpiratot, levelet, dialógot tesz közzé; majd vallási, bölcséleti, erkölcstani, politikai és történetfilozófiai buvárlatokba mélyed s gondolatait és kutatása eredményeit sok kötetnyi

értekező prózában és tankölteményben írja meg. Epen mint Voltaire: nemcsak ennek sokoldalúsága, hanem tulajdon oldalai. De Bessenyei irodalmi munkásságának nem csupán vezérlő gondolatai és fő irányai vezetnek Voltaire-hez, hanem valamennyi dolgozatának tárgya, formája, ezélezata szoros összeköttetésben mutatkozik vele. A francia filozof-költő írói pályájának képe tükrözik vissza Bessenyeiben, nemcsak általánosságban, vagy fő vonásaiban, hanem nyomról nyomra, könyvről könyvre, gondolatról gondolatra. Csak néhány jellemvonás az, mely Bessenyei írói képének némi eredetiségét őrzi s nem engedi, hogy azt egészen Voltaire halavány másolatának tekintsük. Tehetségeik mértékének roppant különbségén kívül, Bessenyei lelkületének ez eltérő vonásai magyarázzák a két szellem sorsának különböző voltát is. Azt, hogy Voltaire a világ ünneplő tapsai közt húnyta be szemeit, Bessenyei pedig egy, kisebb tehetségéhez mért szűkebb körnek elismerésén is kívül, remetéskedett s teljesen elfeledve dült sírjába. Melyek voltak ez eltérő vonások, látni fogjuk utóbb, az egyezőknek ismertetése után.

Voltaire egy, a görög mondából vett drámával, *Oedipusszal* nyitotta meg költői pályáját 1718-ban. Bessenyei is, félszázad múlva, 1772-ben, tragédiával lép föl, melynek tárgyát a görög történetből merítette. A szerencsétlen sorsú IV. Agis spártai király bukása ez, ki pártul fogván a szegénység ügyét, királytársa, Leonidás, megfojtatta őt. A tragikus eseményt sokan feldolgozták, drámákban és novellákban: amazok közül leghíresebb Alfieri tragédiája. A múlt századi francia és német irodalomnak is megvoltak már Agis-tragédiái és regényei. Laczka adata szerint Bessenyei »Agisnak ideáját másunnan vette, de ő öltöztette tragédia-ruhába«. Forrása tehát valamely novella

lehetett. Nem ismervén ezt, nem tudjuk, nem belőle vette-e Bessenyei azt a gondolatot is, hogy hőst, Agist, királyból miniszterré tegye. *Ágis* után következtek: még 1772-ben *Hunyadi László tragédiája*; 1773-ban *Buda tragédiája*, mely 1787-ben új kiadásban jelent meg *Atila és Buda tragédiája* címmel; 1777-ben *A filófus* vigjáték; 1779-ben a *Hármas Vitézek vagy Trium-Virátus*, Voltaire szerint. Ezek megjelent darabjai. Maig kiadatlan egy vigjátéka: *Lais vagy az erkölcsi makacs*. Említi még irataiban egy, *Dudásból lett doktor* című vigjátékát, melyet egyéb darabjaival egy szabolcsi rokonának ajándékozott; de ezek vagy elvesztek vagy lappanganak. E szerint mig Voltaire, utolsó drámájáig, *Irenéig*, számtalan tragédiát és komédiát írt, a költészet formái közül a színműhöz vonzódott legerősebben és legállandóbban, s koszorúi közt a színpad sikerében talált legnagyobb örömet; Bessenyei tudtunkkal csak három eredeti tragédiát és három vigjátékot írt, mindezeket írói pályájának első felében; azután végkép felhagyott a drámairással. Ránézve a dráma nagyobb tehetség mellett sem lehetett volna azzá, a mi Voltairere nézve lett: a költői siker közvetlen élvezetének forrásává. Kisfaludy Károly volt az első magyar költő, ki ebből a mámorosító forrásból csillapíthatta szomját. Bessenyei félszázaddal korábban írt, mikor még nem volt magyar színpad. Ránézve a dráma csak irodalmi forma volt, akár az epistola vagy óda, melyben politikai és bölcséleti eszméit példázhatta. E forma állandóbb művelését sem tehetségének sajátos alkata, sem a színpadi sikerek erős ingere nem támogatta. Egyetlen darabját sem látta előadva¹ s nem is szü-

¹ A tragédiákat nem is adták soha; de *A filozofus* színre került Budán 1792. június 4-dikén s a következő esztendőben is. Utóbb a pesti játszóársaság is fölvette műsorába.

letett drámairónak. Hiányzott nála az egységesítés, összefoglalás adománya: értekezéseiben, tankölteményeiben is nehéz követnünk csapongó gondolatainak szeszélyes útjait s áttekintenünk terjengéseit. Hiányzott a tárgyas alakítás és jellemzés képessége, a lelemény szabad elevenisége, s a hangváltoztatásnak és a kifejezés indulatfestő erejének természetes készsége. Tehát hiányzott jóformán mindaz, a mi a drámairói hivatást teszi. A hangulat, melyet saját lelkéből munkáin előntött, szintén nem volt általánosságban sem drámai hangulat: nyugtalan töprengés és panaszos megadás. Mindössze is a tragikai tárgyak iránt volt érzéke. Az általa feldolgozott események mindegyike rejt magában igazi tragikai magot: Ágiból ki is fejtette Alfieri, Etele és Buda viszonyából Arany, Hunyadi László történetéből még eddig senki, de egy, eddigi feldolgozóinál szerencsésebb kéz bizonyára kifejtheti. E jó tárgyak azonban Besenyeinek gyér és mégis kusza cselekvényeiben, valószerűtlen vagy elmosódó s mégis ellenmondásos jellemrajzaiban, erő és jellemzetesség híján levő dikciójában elvesztik drámai érdeköket. Érdekelni alig érdekel valami bennünket az ingatag királyok, konvenczionális eselszövők és siránkozó asszonyok e szóváltásaiban. Legjobb közöttök mindenestre *Ágis*, mely, bár legelőször jelent meg, az alakításnak és előadásnak benne nyilatkozó nagyobb gyakorlatánál fogva úgy látszik, később készült, mint a sokkal gyarlóbb *Hunyadi*, s tán később *Budánál* is.

E színművek, bármily gyengék, szellemben, irányban, formában soknemű és meglepő kapcsolatot mutatnak Voltaire drámáival. A *Zaire* költője, bár a dráma terén is reformer hírébe jutott, egészen a klassziczizmus kódexének alapján s Corneille és Racine nyomdokaiban járt. A szigorú formát és hagyományos hangot olyannak tekintette

mely a francia szellem sajátos irányával, vagy még inkább a francia műveltség fejlettségével, fenségével elválaszthatatlanul összefügg. Múalkatra nézve hódol a hármas egység tanának s ennek korlátai között az elemző szellem ama kényességének s az előadás szónoki hangzatosságának, melyet nagy elődeinél tanult. Stílje nem oly fenséges mint Corneilleé, nem oly gyöngéd mint Racineé, de mindennek fölött ragyogó és káprázatos. A hagyományos szónoki mód hideg benyomását az ő egyéni tulajdonai még növelik. Nincs meg benne a hangulat és indulatok közvetlenebb, lelkesebb kifejezése, sem a költői érnek önkénytelen és meleg felbuzdulása, sem az az igazi alkotó erő, mely az élet mélyéből és teljességéből meríti alkotásait. Lelemény, ügyes számítás, művelt izlés, elmésség és ragyogó retorika: ezekben gyökerezett hatása. Bessenyei a francia klasszikai drámának nemcsak uralkodó versformáját, a páros rímű alexandrint, vette át, melyet Voltaire is használt és védelmezett, hanem hódolt mindazon hagyományainak is, melyek a szerkezetet és szellemet illetik. Ezek között természetesen a hármas egység törvényének, mely azonban az ő gyakorlatlansága mellett a helyett, hogy egységesebbekké, kerekesebbekké tenné alkotásait, inkább zavartabbakká, ziláltabbakká és csak nehezebben érthetőkké teszi. A francia klassziczizmus hagyományos törvénykönyvének egy pontja szerint a színpadot nem volt szabad vérrel beszennyezni: következőleg a hősnek a színen nem volt megengedve senkit megölni, kivéve önmagát. Talán e hamis kényeskedést követte Bessenyei legkorábbi tragédiájában, *Hunyadi Lászlóban*, kinek kivégeztetését egy, »a játékpiacon keresztülsiető, tévelygő magyarnak« keserves kiáltásaiból tudjuk meg. *Buda* megöletését is Kadika beszéli el, Atila halálát pedig Mikold. E hagy-

mány különben már ez időtt nem tartatott föltétlen tiszteletben a francia színpadokon. Épen Voltaire és Lemierre ütöttek rést rajta; az utóbbi annyira, hogy máglyát is emeltetett a színen. Későbbi darabjaiban Bessenyei is kevésbé kényes. *Buda* végső jelenetében Csaba a színen döfi fegyverét a cselszövő Alus mellébe; Ágist szintén a színen szúrja le »a dühösségétől elragadtatott« Demokares.

Felismerhetjük különben a tanítványt mindazon egyes mozzanatokra nézve, melyekben Voltaire, főkép Shakspeare és az angol dráma tanulmányozásának alapján, tágitott a hagyomány szoros kötelékein. Bármennyire visszaborzadt a shakspearei művészet képzeletének szabad szárnyalásától és eleven realizmusától, s bármily elvető ítéleteket és kifejezéseket talált irányában, elismerte a »barbár« lángelméjét. Már öreg korában írta felőle, hogy Shakspeare, minden durvasága és névetségessége mellett oly naiv és természetű vonásokat ad, a cselekvénynek oly megragadó teljességét, hogy hozzá hasonlítva Corneillenek minden okoskodása jéghideg. Büszke volt rá, hogy ő irányozta először nemzetének figyelmét Shaksperere. Magyarországon is nem Kazinczy volt az első, a mint mondani szokták,¹ ki Shakspereről megemlékezett, hanem első francia emlegetőjének, Voltairenek, magyar követője, Bessenyei. Említi először 1777-ben a *Geschäfte der Einsamkeithoz* csatolt harmadik francia levélben, azután az 1778-ban megjelent *Magyarság* szövegében is, mint »az anglusoknak halhatatlan tragédia-íróját«. Voltairere csak egynémely tárgyaival s külsőségeivel hatott inkább, mint szellemével. Kétségtelen, hogy *Scmiramis*

¹ Riedl Frigyes *A magyar irodalomtörténeti tanítás anyaga* című vázlatában is (Philologiai Közlöny, 1886. 835. lap) írja: »Kazinczy említi először Shaksperet«.

Hamlet után készült, *Zaire* *Othello* után, *Tancred* *Romeo* után, *Caesar* halála és *Brutus* pedig *Julius Caesar* után. *Zaire* előbeszédében írja, hogy az angolok ama bátorságának is, melylyel saját királyaik és régi családjaik nevét a színpadra viszik, hasznát láthatná a francia dráma, mely kizárólag a klasszikai, a zsidó s a keleti világban mozog. E tekintetben maga Voltaire próbált is valami csekély mérvű újítást *Tancred*-ben, *Guesclin* *Adelaide*-ben s *Foix herczegé*-ben. De e kísérletek csak mellékesek s így is távol állók voltak a nemzeti monda és történelem ama fő folymától, melyből Shakspeare oly bőven merített. A mutatott nyomra rálépett, de mesterénél messzebb ment rajta Bessenyei. A nemzeti monda fő alakját, Etelét, vitte színpadra; valószínűleg még előbb a Hunyadiakat, egy magyar királyt, Lászlót s vele egy Rozgonyit, Garát és Bánfit. A nemzeti gondolat, mely annyira áthatotta egész valóját s költői föllépését is sugallta, bátorságot adott neki ebben az irányban tovább haladni a voltairei nyomon. Ugyanaz a gondolat volt ez, mely a deákos iskola első emberével, a klasszikai világban annyira elfogult Baróti Szabó Dáviddal, Zrínyi Miklósnak hexameteres tragédiáját íratta meg. A magyar érzés egyetlen reformerünkénél sem szakadhatott el igazán a régi dicsőség kultuszától. »E hazában hajdan eleink a régi csatás százak között dicsőségeket csak fegyverrel keresték, mellyet pennáinknak meghagytak; a melly koszorújára Marsnak Parnassusról Minerva arany vizet nem öntött, a mind elhervadt«. E nemzeti koszorúk hervadatlansága jobban szíven feküdt Bessenyeinek, mint a francia klasszikai doktrina sérthetetlensége.

Voltaireig a francia tragédiának uralkodó eleme volt a szerelmi cselszövény. Ő, természetesen a maga tehetségéből és hajlamaiból indulva ki, súlyt helyez rá,

hogy ezt az indítékot háttérbe szorítsa s a galanteriát megfoszsza általános drámai uralkodásától: Bessenyeinek három szomorújátéka közül egy sem szerelmi tragédia: Hunyadi Lászlónak és Gara Annának viszonya egészen mellékes; Budáé és Eméziáé sem foly be legkevesebbet sem a cselekvény fejlődésére. A meggyilkolt Budának bosszúállást sürgető Lelke Eméziának jelenik ugyan meg, de sem Atilán, sem Aluson nem ő áll bosszút. Ezt a Lelket is voltaképen Voltaire idézte föl. Az ő példájaig hallatlan volt valamely kísértet, árnyék, lélek a francia tragédiában. Ő léptet föl ilyet először s *Hamlet* nyomán *Semiramis*ában: Ninusnak mennydörgés közt az ország rendei előtt megjelenő Lelkét. A tévedést, mely e Léleknek pszichológiai alapvetés nélkül és fényes nappal s sokak előtt való szerepeltetésében rejlik, Lessing magyarázza hamburgi dramaturgiájában (11-ik és 12-ik darab). Bessenyei e tekintetben is utánozza Voltaire példáját: Ágis Lelke megjelenik feleségének, Agiárisnak a sírbolthban, Lélektanilag motiváltabban, a körülmények által igazoltabban és megfoghatóbban, mint Voltairenél. De Buda Lelke már nappal köszönt be Eméziához, épen mint Ninus, s Emézián kívül Csaba is látja és hallja. Ime Voltaire drámája, hagyományaival és valamennyi reformjával Bessenyeinél.

Megtaláljuk itt, ha nem is teljesen, irányzatosságát is. Lessing egy alkalommal szöszékének nevezte a színpadot, Voltaire végig annak tekintette. Tragédiái retorikai művek, tendenciáinak terjesztésére. Páthoszukat a fölvilágosodás eszméi sugallják: a vallási türelem, az emberi és nemzeti jogok sérthetetlensége. Merész és csillogó dialektikája szakadatlanul ezeket hangoztatja drámáiban. Már legelső darabjában, *Oedipus*ban hirdeti Jokaste szájával, hogy »a papok hem azok, a miknek a köznép tartja;

csak a mi balgaságunk az, a mi az ő bölcseségöknek látszik«. Innen kezdve számtalanszor ismétli színműveiben, más-más helyzetek közt, más-más szavakkal, ugyane támadást. *Mahomet*jének, melyet Zechenter Antal fordított magyarra s Bessenyei adott ki 1779-ben, alaptételévé lesz ez a gondolat. A próféta nála világcsaló, ki »az isten nevében háborúba keveri hazáját«. »Tartufe, kezében karddal«. E híres dráma első, fő címe a *Fanatizmus* volt, a *Gebereké* pedig, mely türelmi elveit szenvedélyesen testesíti meg és az állam felsőségét hirdeti az egyház fölött, s a melyet Bessenyei oly lelkesedve olvasott: a *Türellem*. Római tragédiáiból sem hiányzik az irányzatosság: mind a szabad lelkek nagyságát s a nagy lelkek szabadságát példázzák. A *Triumviratus*ban, melyet Bessenyei lefordított, saját nyilatkozata szerint a proskripcziókat akarta megbélyegezni.

Bessenyei e tekintetben is Voltaire tanítványa. Az ő drámáinak sem tisztán költői a céljok. Atilában a harci dicsvágyat ostorozza, mely, emberi érzés által nem vezettetvén, kegyetlenséggé, vérszomjja, az emberiség sanyargatójává fajul. Hányszor ismétli értekezéseiben ezt a gondolatot, mely oly közel feküdt szívéhez, hogy költőileg is ki akarta fejezni. A Voltairenél Jokaste által hangoztatott gondolat mása is megjelenik e szindarabban. Atilla így kiált Oresre, a főpapra, ki Buda meggyilkoltatása miatt gonosz jövőndőt mond neki:

Ezek a fő szolgák csak raboskodtatnak.

S a mint nekik tetszik, a képen szóllanak.

Hogy isteneinknek végezésit tudják.

Az ostoba népnek köztünk azt hazudják.

E támadást Alus, a tizenhatszázad második felvilágosult húnja, még durvább formában ismétli. De Bessenyeinek

ezen túl mind a három komoly szindarabjában, ezek alapeszméjében és számos, egyező nyilatkozatában félreismerhetetlen bizonyos politikai tendenzia. *Ágis tragédiájának* Mária Teréziához intézett ajánlásában írja: »A Bécs alatt fekvő nemzeteknek legfájdalmasabb sebeiket okozza talán az, hogy a királyi pálcza, mellytől vezéreltetnek, belső részeikbe mindenkor nem hathat. E pálczának az igazságtól kellene vezéreltetni. Már pedig semmi az halandók szájokba olly hirtelen nem olvad, mint az igazság; ezt üldözi egész világ, melly sem egészen rab, sem teljességgel szabad miattunk nem lehet«. Ez Bessenyeinek általános tragikai motivuma s ebben irányzatossága. A királyt az igazságnak, alattvalói boldogságának kellene vezetnie; de a valóságban hízelkedés, ármány és vérszomjas dicsvágy vezetik. Atila mellett ott van Alus, László király mellett Gara, Leonidas mellett Agesilaus. Mindegyikök szemben az igazsággal, a nemzet érdekével. Bessenyei, ötödik (nála hatodik) László töprengésében számos helyen fejezi ki ezt a gondolatot:

Mennyi fejedelem csalatik gonoszúl!
 Mennyi szenyvedett már veszélyt ártatlanul!
 Átkozott hitető, gyilkos tanácsosok ...
 A trónust két felől tartják kezeikkel,
 Hordozzák a királyt mesterségeikkel.
 Illyen egy halandó hatalmasságába!

A nép szava ritkán jut hozzá; de ha eléri:

Egy király mindenkor egész országot nyér,
 Valamikor igaz tanács székéhez fér.

Leonidas és Ágis nyilatkozatai még sűrűbben tolmácsolják ezt az eszmét. A király hatalma, nagysága, dicsősége

mindig csak annak az igazságnak felismerésén és következésén alapszik, hogy az ő érdeke és népének érdeke egy. A mit a haldokló Ágis izen Amfarestől Leonidasnak :

Mondd meg a királynak, hogy őt védelmeztem,
A midőn népének keservét éreztem.

Bessenyei minden drámájában megvan ez az irányzatosság: annak a politikai elméletnek példázása és hirdetése, melyet Voltaire s a fölvilágosodás többi képviselői oly gyakran hangoztattak. Azok Versaillesnek beszéltek, ő Bécsnek szól.

Voltaire azonban nemcsak drámáiban, hanem egy nagy történeti eposzban is hirdette a század új ígét. 1723-ban adta ki először, három évvel utóbb átdolgozva másodszor a *Henriade*-t. Ma senki sem osztzik többé ama túlzó magasztalásokban, melyekkel e költeményt La Harpe és kortársai fogadták; egészen leleménytelennek, igenis józannak, költőietlennek s helyén kívül okoskodónak találjuk; de mindenki elismeri, hogy benne sikerült Voltairenek, eposzi formában, kifejeznie kora szellemét. »Valódi hőst választottam, írja, regés helyett, valódi háborúkat fantasztikus küzdelmek helyett s a valónak allegorikus képeit istenek helyett, kik csak a képzelet alkotásai«. De ezek a valódi emberek és harczok nem a liga korából valók, hanem a Voltaireéból. Hősül IV. Henriket választotta, dicsőítvén benne a béke megalapítóját a hosszú vallási és polgári háborúskodás után, a vallási türelmet, mely utódai alatt, az országnak kimondhatatlan kárára, ismét veszendőbe ment. Az események elbeszélésében, általán s csak kevés helyt nyilatkozó költői szabadsággal, a történet menetét követi. Inkább elmélkedik mint alakít; de némely

epizódjában, minők a Bertalanéj. III. Henrik megöletése s az ivryi csata, költői magaslatra emelkedik.

Bessenyei is akart egy nemzeti époszt írni Voltaire példájára. Nemcsak példájára, hanem egészen az ő szellemében, az ő elmélete alapján, az ő eszközeivel és műfogásaival. Említettük, mily lelkesen gondolkodik Mátyás királyról, kit a háborús dicsvágy mellett a nemzeti művelődés gondolata vezetett. Emlegeti röpiratában, magasztalja a *Tudós Társaság* dialogusaiban is. Ez neki való hős volt, ki ép oly közel állt ahhoz az eszményhez, mely előtte lebegett, mint Voltairéhez Bourbon Henrik. Róla írta époszát *Hunyadi* czímmel 1778-ban vagy valamivel korábban. De a cenzúra eltiltotta s ő valószínűleg nem is fejezte be, hanem egyéb eltiltott irományaival együtt elküldte a pesti paulinusok könyvtárának. Hat éneket ismerünk belőle kéziratban, mely 1468-ig viszi tárgyát. Meg sohasem jelent, csak egy pár kisebb töredékét közölte Bacsányi a *Magyar Múzeum* első kötetében. Költői értéke igen csekély. Még szorosabban ragaszkodik a történethez, mint Voltaire. Elbeszéli Mátyás háborúit a rabló cseheken kezdve, majd Szilágyi Mihálylyal való viszályát s a török hadat, melynek részletei közül a jajczai harc a legelevenebb, legerősebb és változatosabb vonásokkal rajzolt kép az egész költeményben. Következik az erdélyi pártütés s az István vajda ellen folytatott moldvai hadjárat, hol Mátyás sebet kap s visszatérteben álmot is lát. Azután a cseh háborút írja le Podiebrád ellen, végre a lengyel Kázmérral való viszályt és szerencsés befejezését. Mindebben ép oly kevés hűséget találunk a korhoz, külső és belső hűséget egyaránt keveset, mint jellemző erőt, vagy költői alakítást. Az egymásután következő történeti események sora, át meg átszöve okoskodásokkal a háború nyomorai-

ról s a vallási vizálgodás gyűlöletességéről. Az époszi csodálatosnak Voltaire útmutatása szerint adja pótlékait: az allegoriát és álmot. Azonban ezeket még soványabban s még inkább csak külső járulékképen, mint mestere. Az allegoriát mindössze is a Természetnek egy beszéde képezi, melyet az első énekben egy, a németekkel vívott ütközet után tart; istentől kér az öldöklő emberiség ellen segítséget, mert különben már nem tisztelik törvényét. Az álmot Mátyás király látja a negyedik énekben, mikor Moldvából sebesülten visszaindul Budára. Az egész Bourbon Henrik álmának mása az ostromlott Párizs előtt a *Henriade* hetedik énekében, Szilágyi Mihály Lelke elvezeti Mátyást elődjének árnyékai közé. Ezek közül Jeruzsalemi András az, kihez a király bátorításért és tanácsért folyamodik. Závodszy, Bessenyei életrajzában, egyszerű tévedésnek mondja, hogy II. Andrást itt mintegy a hős és bölcs királyok példányképeül mutatja be.² Ez egyáltalában nem tévedés, hanem megint Voltaire-utánezat. A mint a *Henriade*-ban Szent Lajos, a keresztes hadak egyik vezére, jelenik meg Henrik előtt, úgy itt a magyar keresztes-király árnyéka van felidézve. Úgy beszél, mint a ki szintén viselt a vallásért háborút, de már belátta ennek haszontalanságát. A Lélek békére, a köznép boldogítására, a gonosz tanácsosok kerülésére inti Mátyást.

² András koráról különben egy másik, nevezetes költőnk is magasztalólag emlékezik meg. Berzsenyi első ódájának, *A felkölt nemességhez* (1797.) végsora a következő:

Andrásnak ragyogó napja le nem menend!

András alatt keletkezett az aranybulla, mely a nemesség kiváltságait és honvédelmi kötelességét meghatározza. A régi vitézi nemesvilágnak, melyért lelkesedik, keresi itt gyökerét a költő.

A győzedelemnek dicsőssége semmi,
 Ha a rá való ok benne nem isteni.
 Érezzen úgy mint ember, nézd a természetet,
 Ismérj meg a széles emberi nemzetet.
 Senkire csak azért, hogy nem úgy vall mint te,
 Ne rohanj, mert annak nincs téled élete;
 A világnak ura formált mindeneket,
 Ő nézi földeteket, lakván az eget;
 Bosszúálló botját ne vedd ki kezéből,
 Mert tud igazgatni dicsőült egéből;
 Hadd vezérelje ő az élő sziveket,
 Ne erőltess érte a szabad lelkeket.
 Hadd el a világot, gondoljon szabadon,
 Törvénye nem épült egyedül magadon.

Ugyanilyen értelemben beszél fiához Hunyadi János Lelke is. A tendenczia innen kezdve mind erősebben nyomul előtérbe *Hunyadi*-ban. Csak az a sajátságos, hogy képviselője nem a hős, Mátyás király, ki háborúban találja örömét s készen köt kardot a pápa parancsára, hanem a másvilági személyek s mellékes szereplők. Így Podiebrád egy dörgő szónoklatot tart Róma fanatizmusa ellen, mely keresztyént indít a más keresztyénre. Mátyás a középkori fejedelem egész lovagiasságával, de egyszersmind buzgóságával felel neki: »A pápa pásztorbotjával a világ istene!« Még sajátságosabb, hogy e felfogást az esztergomi érsek, Vitéz János, utasítja vissza, ki Mátyásra sok hadviselése miatt neheztel s a lengyel királyt szeretné trónjára ültetni. A római fanatikus politikával szemközt ő a vallási türelem, sőt felvilágosodás szószólója. A Vatikánra hivatkozó királynak így válaszol:

A világ istene nem látszik közöttünk,
 Törvényivel szólhat titkosan csak lelkünk.
 Mikor térített volt a nagy isten vérrel?
 Mikor ölt valakit hitiért fegyverrel?

Az intő szónoklat végén az érsek térdre borúlva hódol meg a királynak. Az ő intelmeit még a lengyel Kázmér is ismétli Mátyás előtt, ki végre megkegyelmez országának s kiegyezik vele. A békesség anyála leszáll táborára, a harcznak ördöge pedig elfut s más részen indít háborút. Így végződik ez époszi töredék, melynek invokációjában Bessenyei a »mennyei bölcsesség« vezérletét kérte: a magyar epikai költészetnek első, de nem utolsó Voltaire-utánzata.

Bessenyeinek e didaktikus éposza előtt, még föllépése évében, 1772-ben jelent meg egy nagyobb, valóságos tankölteménye is, *Az embernek próbája* czímmel. E munka keletkezésére vonatkozólag Lukánusa előszavában azt írja Barcsai Ábrahámhoz: »Sokan vannak, kik hiszik, hogy az *Embernek próbáját* Popeból fordítottam, pedig tudtadra van, hogy ezen munkám éppen nem fordítás, hanem csak az angol Pope Sándor gondolatainak magam módja szerint való követése, hol magam gondolatja sokkal több van, mint Popetól vettem«. Popenak, kiről magyarul Lukács Móríczt egy ismertetést a Műbírálatról szóló tankölteményének fordítása elé (Kisfaludy-Társaság *Évtapjai* IV. kötet, 1842—3, újabban az Olcsó Könyvtárban), leg-híresebb s korában rendkívüli feltűnéssel fogadott munkája volt az, melyre Bessenyei támaszkodik, berendezését, gondolatmenetét, bölcséletét meglehetősen híven követvén. Címe *Essay on man*, megjelent először 1733-ban. Magyarul Bessenyein kívül még egy átültetése is van, mely Marosvásárhelyt 1819-ben jelent meg ily czímmel: *Pope próbatétele az emberről*, anglusból fordítva. Az eredeti munka Bolingbrokehoz van intézve s négy levélre osztva. Fölidézve benne, a korabeli angol deista gondolkodók hatására és irányában, a lélek régi kételye a világ tökéletességében s

tünődése a rossznak eredetéről. Az emberi vizsgálat igazi tárgya maga az ember; az örök istenség valója végsőségünknek kitanúlhatatlan. Törekvésünk czélja a boldogság, a miért az életet viseljük s daczolunk a halállal. Ezt a boldogságot nem csak a jövő élettől várhatjuk; isten úgy teremtette a világot, hogy benne is feltalálhatjuk. A rossznak megjelenése is, az erkölcsi és természeti világban, szükséges és elkerülhetetlen: a látszólagos hibák és fogyatkozások disszonanciái, nagyban és egészben, harmoniába oldódnak föl. Szenvedélyeink és értelmünk, valónknek ez a két ereje, egy célra törekszenek; az igazi önszeretet és felebaráti érzés egy úton halad; az önismeret a legfelsőbb tudás, s a jó erkölcsben, de csakis ebben, feltalálhatjuk valódi boldogságunkat is. Ily okoskodással jut tételéhez: *Whatever is, is right*, a mi van, az jó. E gondolatokat tolmácsolja Bessenyei s e két sorral végzi az emberekhez:

Lássák, hogy istenünk jó s szent mindenekbe,
És csak tudatlanság zúg az emberekbe.

Aligha csalódunk abban az állításban, hogy még az angol költő-metafizikushoz is Voltaireje vezette őt. Voltairenek is megvan a maga Pope-átdolgozása, mely *Discours sur l'homme en vers* czímmel 1738-ban jelent meg. A feldolgozás sokkal önállóbb, mint Bessenyeié, de az is Pope irányában halad az emberi boldogság magyarázatára nézve, melynek alapját nem az élet külső viszonyai képezik, hanem a mérséklet, az erény, a jótékonyság. Voltaire útmutatása irányozhatta Bessenyei figyelmét Pope költeményére, melynek fordításánál azonban nem a voltairei átdolgozást használta.

De Voltaire történetíró is volt: Bessenyei szintén kívánt azzá is lenni. Históriai munkásságát ugyanazon a

nyomon, ugyanazzal a czélzattal s ugyanabban a formában kezdi, mint mestere a magáét. Szinte vakon megy e téren is példája után. Voltairenek első történeti könyve, *XII. Károly* 1728-ban jelent meg. Jelentősége nem magában, hanem felfogásában és kitünő előadásában van. Villemain az elbeszélő művészet mestermunkájának nevezi. A francia történeti irodalomnak alapos, tudós terméke, e könyvecske megjelenése előtt is elég volt; de előadásban szárazak és nehézkesek s ítéletök mintegy elnyomva az anyag súlyától. Voltaire e történettudományból a történetirodalmat akarja kifejleszteni. Munkája, mint Strauss mondja, csupa ábrázolás, csupa ítélet, ha alaposság tekintetében hagy is kívánni valót; mindegy, tőle legalább megtanulhattak elbeszélni. Magyarra fordította s a szerző megnevezése nélkül bocsátotta közre 1792-ben Gvadányi. Bessenyei szakasztott ilyen felfogással, ilyen czélzattal írta meg és adta ki 1773-ban *Hunyadi János élete és viselt dolgai* című könyvét. Oly hőst választ ő is, mint Voltaire: a hadi dicsőségnek egy koszorúsát, de nemesebbet, erkölcsi tekintetben magasabban állót amannál. Hogy dolga közben Voltaire lebeg előtte, kitetszik munkája hatodik részének egy vonatkozásából is, melyben XII. Károlynak nervai győzelmét emlegeti. De kitetszik egész tervéből, szelleméből, előadásából. A krónikás és diplomás magyar historikusok után »fényes pennával« szeretne írni. Mitsem beszél hőse családjáról, mintha irtóznék a genealogiáktól, melyekben elődei oly bőven részesítették olvasóikat. Esztendőszámot keveset emleget s minél könnyebbé, tetszősebbé kívánja tenni előadását. A csatákat a novellista részletes-ségével festi, bár nem épen jellemző vonásokkal. Az események folyamába reflexiókat vegyít, nagyobbára erkölcsieket, melyeket lelkesedése sugall hőse iránt. A sietség, mely-

lyel készült, láthatólag kárára van e munkának mind komolyság, mind szépség tekintetében. Megint csak igyekezet Voltaire után.

A mint utánzásra készítette ennek legelső történeti munkája, hasonló hatással volt rá a legnevezetesebbik is, az *Essai sur les mœurs et l'esprit des nations*, melynek teljes kiadása 1756-ban jelent meg. Az elsőben inkább izlése izent hadat a tudós alaktalanságnak, ebben a felvilágosodás szelleme a hagyományos felfogásnak, mely az emberiség múltját csak a fejedelmek életiratainak s külső események sorozatának tekintette. E könyvvel kezdődik, Villemain, Schlosser és Buckle beismerése szerint, a történetírás új korszaka. Voltaire, Bolingbroke leveléből indulva ki, a történet tanulmányáról és hasznáról, filozofiai szellemet akart bevinni az adatok halmazába. Olvasóját arra az álláspontra akarta emelni, honnan »az emberi szellem leigáztatását, föltámadását és haladását megítélhesse«. Minden ismert népet tárgyalása körébe von, mely tulajdonképpen Nagy Károlytól XIII. Lajosig terjed. A politikai eseményeknél nagyobb gondot fordít a nemzetek belső életére, erkölcsi és vallási, társadalmi és gazdasági, ipari és művészeti viszonyaira, állapotaira, intézményeire. Míg Bossuet híres történetében az emberiséget isten kezének és szavának mintegy közvetlen vezérlete alatt mutatja be: Voltaire az egész múltban csak az ember örök természeti valójának nyilatkozását, s vadsága, szenvedélyei, oktalansága küzdelmeinek sorozatát látja, melyet csak a felvilágosodás terjedése vezethet némi nyugalomra. A hinduk, perzsák, khinaiak sokkal közelebb voltak a létnek emberileg elérhető javához, mint a későbbi népek. Egészen a maga szemüvegén nézi a múltat, gyűlölve az elnyomást, párbajt, halálbüntetést, üldözéseket, vallásháborúkat. Gyű-

lőli különösen a keresztyén egyházat s a középkort, melyet ennek eszméi és szenvedélyei vezettek. Minden népet és kort egy mérték alá von: a fölvilágosodás bölcséletének mértéke alá; a történeti fejlődés törvénye iránt nincsen érzéke. A nemzetek haladnak a szabadság felé, de különböző formákban s nem mindig a legegyszerűsebb úton: ezt Voltaire, a felvilágosodás dogmatikusa, nem akarta látni. Elfogultságában sok a hamis ítélet, sőt hamis adat is; de munkájának, irodalomtörténeti fontosságán kívül, ma is megvan sajátos vonzó ereje: a művelődés munkájának nagybecsülése s az emberhez méltó állapotok, az emberi szabadságot és jóllétet biztosító intézmények szenvedélyes vágya.

Voltairenek ez a munkája is élénk hatást tett Besenyeire. Egyenesen említi az *Értelem keresésének* egyik utolsó lapján. Nehány fejezetét (különösen 39., 42., 43., 44., 46.) sietett kivonni s *Egész Európa formája a XI. században* cím alá foglalni össze. Kivonatát oly megjegyzésekkel fejezi be, melyek Voltaire felfogásából és tanulságaiból derengettek föl előtte. Ő is vért és tüzet lát mindenfelé. »A nemzeteknek szokásai s erkölcei mindenütt szerfelett való evésből, ivásból, ragadozásból, vakmerő viadalból és kegyetlenségből állottak... Csak a klastromokban dűnnyögtek, de másutt mindenütt harcztoltak«. A magyar nemzetnek akkori sok belső baját is magyarázza az egész kor szelleme. Hazája történetéről azonban Besenyei egy nagyobb munkába is kezdett, mely már szélesebb alapon, a részletekbe jobban behatolva kívánta utánnozni Voltaire világtörténetét, alkalmazni alap gondolatát és módszerét, s tolmácsolni eszméit. E munka címe, mely az előbbivel együtt a múlt század hetvenes éveinek közepe felé készülhetett: »*A Magyar Nemzetnek Szokásairól,*

Erkölcseiről, uralkodásának módjairól, Törvényeiről, és nevezetesebb viselt dolgairól. Megírta belőle az első keresztyén század történetét, Szent Istvántól Kálmán király haláláig, Bonfini, Heltai, Pető és Kovács János krónikáinak alapján. Ő sem a politikai történetet akarja megírni, hanem a szokásokét és erkölcsökét. Ennek kifejezést ad az által is, hogy esztendőszámot alig említ. Minthogy pedig a nemzet belső életéről forrásai alig tudnak valamit: e tárgyú fejtegetései mind a Corpus Jurisra támaszkodnak, első királyaink törvényeire. A büntető törvényekben látja a nemzet erkölcsi állapotjának tükrét. Ezeknek alapján meglehetősen sötét képet rajzol őseink életéről. A középkor viszonyait, mestere után, ő sem tekintheti kedvezőbb szemmel. Őseinket durváknak, erőszakosaknak, ragadozóknak, paráznáknak, tudatlanoknak és babonásoknak írja le. Mind e tulajdonságaikkal szemben a keresztyénség sem gyakorolhatott gyorsabban szelidítő hatást. »Száz esztendeje már, hogy a körülünk való nemzetek keresztyének, melyekkel, régi szokásaink szerint, mindig együtt ittunk, danoltunk, birkóztunk, egész mostani időnkig«. Őseink, egy-egy győzelmes csata után »a Szent Háromságnak védelme alatt szörnyű ivásokat tettek, mely szokás egész a mi időnkig Európának csaknem minden nemzetei között lejött«, mert »a hit akármely nemzetben is könnyebben változhatik, mint a szokás«. A keresztyénség ellen különben sehol sem fakad ki, csak a csodás legendákat utasítja el. A papokkal sem kiméretlenkedik, sőt egy alkalommal, Salamon és Géza megbékéléséről emlékezvén, így ír: »Be angyal emberek a papok, mikor békességet csinálnak!«. Nem egy helyet tetszik ki, hogy a filozófiai alapgondolatba sem hatott be igazán, a mely Voltairét vezette; többször emlegeti az »örök isteni végzést«, mely az emberiség sorsát kormányozza. Az utolsó

következtetéssel azonban, melylyel töredékét végzi, egészen feléje fordul: »Akárhogy vegyük emberi sorsunkat, mindenütt csak nyomorúságban vagyunk!« Bessenyeinek most említett két történeti munkája közül egyik sem jelenhetett meg nyomtatásban. »Azzal az érdelemmel ajánlják magukat, hogy borotvált fejű pap által tiltattak meg«. Bessenyei ezeket is a pesti paulinusok könyvtárának küldötte meg kéziratban 1778-ban. Szinte nyomtatlan maradt legnagyobb, nyolcz könyvben irt történeti munkája, *Rómának viselt dolgai*, melyet már Biharban készített 1801—1803-ban.

Magyar történetének bevezetése külön figyelmet érdemel. Általán a nemességnek, különösen a magyar nemességnek eredetéről szól benne. Fejtegetései lényegesen eltérnek mindattól, a mit Voltaire e tárgyra vonatkozólag mondott. Az állami életben megvalósítható egyenlőség fogalmát ő sem terjeszti ugyan a jogegyenlőségen túl; de a születésen alapuló kiváltságokkal sohasem békül ki. Nagy Fridrikhez írott leveleiben, *A. B. C. beszélgetésében* s a *Discours sur l'homme* első énekében hirdeti, hogy az emberek születésöknél fogva egyenlők. Ismeretes az az élce, hogy csak akkor fog hinni a lovagok isteni jogában, ha azt fogja látni, hogy a parasztok hátukon nyereggel, a lovagok pedig lábukon sarkantyúval jönnek a világra. A filozófiai szótárban az emberek egyenlőségét szép, de mesés álmoknak, egyenlőtlenségét sajnos, de legyőzhetetlen bajnak mondja. Nem így Bessenyei. Ő nemcsak nem itéli el a rangkülönbséget, de természeti alapon, az erők különféleségének alapján magyarázni és igazolni törekszik. Voltaire ellene szegül, csak nem bír vele; Bessenyei pártjára kel és védelmezi. »Akár tudomány, akár vitézség okozza a különbséget, a mind csak erőnek mondathatik. Miért ez

okosabb amannál? Azért, mert erősebb lelke van.« E különbség élet Bessenyei a nemességbe való emelkedés lehetőségének hangoztatásával igyekszik enyhíteni; keserűségét pedig azzal, hogy az emberszeretetet, a jobbagyokkal való emberi bánásmódot polgári kötelességévé teszi a nemességnek. E tekintetben gondolkodására igen tanulságos a *Holminak Köznép* című fejezete. Bessenyei az úri széket látja maga előtt, a kegyetlen birákat s az egész testében reszkető bűnöst. »Ő, ki éhséggel, szomjúsággal, verejtékezve, éjjel és nappal keresi kenyeret azoknak a biráknak, kik ellene keménykednek, és szinte úgy bűn, hiba alá vetett emberek, mint ő, noha tanultabbak százszor ő nála.« Mindez szép, de távol van Voltairétől. Az emberszeretet szava, nem az egyenlőség elvéé. Ime Voltairenek már van szava, melyre magyar tanítványa nem esküszik. A század eszméit kibékíteni törekszik a nemzeti hagyományos felfogással. A szabolcsi nemes ház hatása összeütközik a francia filozofuséval.

XVI.

A bécsi élet hatása Bessenyeire. — Áttérése és elvonulása.

Bessenyei pályáján és ismertetett műveiben eddig két feltűnő, világosan és tisztán nyilatkozó hatást láttunk. Az egyik szülőházának s különösen a pataki kollégiumnak hatása volt. Ez nyilatkozik erős nemzeti érzésében, magyar büszkeségében s a magyar nyelv iránt tanúsított lelkesedésében. Ez, főként a pataki mag, jut kifejlődésre, az igazságnak ama lángoló keserésében, minden törekvésének feláldozásában az ideálnak szolgálatára. A másik hatás Voltaireé, kinek szelleme szinte bűvös erővel hódította magához egész valóját. Izlésével és gondolataival egészen az ő szolgálatába szegődik s eddig elősorolt munkái kivétel nélkül Voltaire-utánpotok. De egyik hatás sem mutatkozik benne egészen föltétlennek. Magyar lelkesedését, ideális törekvését hazulról hozta; de céljait Voltaireből tanulta. Ennek szárnyalása magával ragadta; de magyarsága, nemzeti hagyományai meg-megakasztották. Magyarságát Voltaire váltotta meg maradiságából; de ez megvisszatarthatta Voltaire gondolatvilágának végletesebb következtetéseitől. A két hatást utóbb említett munkáiban már szembe kerülteknek látjuk, melyek keresztezik s kölcsönösen gyöngítik egymást. Mielőtt azonban viszonyukról, Bessenyei egész pályáján, behatóbban szólhatnánk, a prob-

léma tovább bonyolódik szemeink előtt. Az említett két hatáshoz még egy harmadik csatlakozik: a nagyvilági élet hatása.

Bessenyei Bécsbe kerülván, nem az volt az első dolga, hogy a nagyváros és fényes udvar örömeibe vesse magát. Az, a mit maga körül látott, inkább mint egy magasabb művelődés képe és forrása vonzotta, nem pedig mint dúsan kínálkozó világi gyönyörűségek kútfeje. Inkább szépnak tetszett előtte, mint csábítónak; inkább munkára serkentőnek, mint ellazulásra hívónak. A fényes életbe, mely előtte föltárult, beléjátszott képzeletében az elmaradt otthon képe, s a méla hangulatban, melylyel ez összehasonlítás meg-meglepte szívét, könnyebben megfogant a munka vágya, mely hazájának hasznára lesz, mint az önfeledt élvezése. Bizonyára mindig többet tanult, fáradt, izzadt, mint élvezett; többet gondolt könyveire, mint mulatságára. De a környezetben, melyben élt, nem tehette, hogy végkép elzárja magát a világtól. Nem szerzetes volt, hanem ifjú, szép, daliás katonatiszt, ki ha nem keresi a gyönyörűséget, fölkeresi ez őt. A szegény Bárócztól futott a szép leány s szívesen hagyta őt könyvei és retortái között; Bessenyeivel kaczerkoddva ingerkedett s el-elcsalta mécse mellől. Hogy a fiatal tudós katonát mint vette körül az arany háló, arra nézve érdekes és mulatságos felvilágosítást ad maga a *Magyar Nézőnek* következő helyén: »Nekem úgy látszik, hogy az asszonyok egy szép szemet, magas, egyenes, jól elrendelt termetet, rendes ajakakat, akár részünkről, akár magok részéről, nem adnak Plátónak minden filozófiájaért. Eleget akartam volna magam is csak csupa észért, filozófiaért szerettetni asszonyainktól; megizzadtam néha, úgy elokoskodtam; mikor már hízelkedni kezdtem magamnak, hogy megnyerettelet csupán az

eszemtül, csak megszóllal mosolyogva: be szép szemeid vannak, mond, mind azokba gyönyörködöm, miolta beszélsz. Éhol van a nagy plánum. A bosszúságba el kellett magamat nevetnem s így gondoltam titkon: ugyan gyenge ember vagyok, hogy asszonyoktól csupán észért kívánok szerettetni. Azomban kértek osztan gyakran, hogy beszéljek; de mi okon? Azért, mert illik a szádnak, mondták, ha beszélsz. « Ugyane jelenet van költői alakba öntve *Az ifjúságnak hanyatlása* című versében. Élhetett-e merőben és tisztán gondolatainak; nem kellett-e megdobbannia szívének is?

Valóban ritka jelenség volt: herculesi erő, a formák szépsége s a szellem fénye által megnemesítve. Említetük Kazinczy nyilatkozatát, ki őt egy szép Meleagerhez, egy nemesb arczvonású, inas-czombos Faunhoz hasonlította. Ha az akadémiái könyvtárban függő arczképét megtekintjük, könnyen elképzelhetjük a fentebb idézett jelenetet. E kép legvirágzóbb ifjúságában mutatja, nem sokkal túl a húsz éven. Kerek arczán az ifjú egészség üde, eleven pirossága. Orra egyenes, tövén erősen bevölgyelve; fehér parókája alatt homloka kissé keskeny; szokatlanul széles ívű szemöldjei nagy, kerek, fekete szemeket árnyékolnak, melyek egyszerre tüzesek és mélák. Hatalmas mellkasát vörös dolmány borítja, izmos vállain párducz-kaczagány. Első pillanatra csak az érzéki erő kifejezésével hat, mely szinte duzzadozik alakjában. Érezzük tüztét, mely emésztette, most hevesen törve elő, majd melancholiában roskadozva. Értjük, mint gyújtotta lángra a szép és kaczer asszonyok mosolya; de azt is, hogy a felcsapott tűz mily gyorsan emésztette magát, vagy mint nyomta újra meg újra el a tiltakozó gondolat. A melancholiának ez a heve, melyben az ifjú vér érzéki vágya küzködik a

bölcselkedés mérséklő fuvallatával, hangzik *Az ifjúságnak panasza* című költeményében:

Ifjúságom feddem hasztalanságáért,
De megént ölelem sok nyájasságáért,
Mint az asszony-nemet, mit futunk s kedvelünk,
Elölünk elvetünk, majd ismét ölelünk:
Ifjúságomat úgy tartom éltembe,
Alig tudom, vele mit tegyek vesztembe.
Néha haragomba akarnám múlását,
De megént változván, kérem újulását.
Napjait hogy múlnak, titkosan siratom,
Folyt gyönyörűségem szivemben óhajtom.
A repülő idő húz koporsóm felé —
Ah mi módon kelljen dűlni ebbe belé!

Ugyane hangulat jellemzi azt a költői képet, melyben Bessenyei *Delfénnek*, a fiatalon elhalt bécsi tánczosnénak bájjait éneкли meg és kora hervadását gyászolja. A mi a színek elevenségét, hevét, változatosságát, a rajznak költői valóságosságát illeti, Bessenyei mitsem irt e költeményhez foghatót.

A nagy világ sodrát nem kerülhette ki. Állásánál fogva az udvarhoz tartozott. Hozzá kellett szoknia fényéhez, mulatságaihoz, szórakozásaihoz, kényelméhez. Ragadta a gondolkodó világ, de az élvező világ is. Egyiknek fáradalmait, kételyeit a másiknak karjai közt pihente ki. Egy, a *vén úrfiaknak* ajánlott versében írja:

Játék, bál, multság, kártya, tréfa, járás,
Sok gyermeki beszéd, cselekvés, zavarás
Hordozták életünk, melybe a szerelem
Néha úgy forgott mint édes veszedelem.

Része volt az előkelők fényes ünnepélyeiben, gazdag és drága élvezeteiben. Jelen volt azokon a fejedelmi mulat-

ságokon, melyeket Eszterházi Miklós herczeg Rohan herczegnek, a bécsi francia követnek tiszteletére rendezett hivalkodó és pazar pompával. Ballet, opera, német komédia, lakomák, táncz és vadászatok váltották fel egymást Eszterházán az öt tündéri napon, melyeknek zajos és fényes folyását magyar büszkeséggel szedte versekbe és adta ki 1772-ben az *Eszterházi vigasságokban*. »Mind királyunk, mind nemzetünk dicsősége kívánta, hogy Eszterháza magát csudává tegye. Meg kellett mutatni, hogy a Párizs és Londonban nevedezett francia kívánság Magyarországon gyönyörűségét feltalálhatja, mellyen tett álmélkodása hazánknek tisztességét kétség kívül minden idegeneknél dicsőíteni fogja.« Az előkelő világnak nemcsak legfényesebb, hanem legtanulságosabb és legnemesebb szórakozásaiban is részesülhetett. Utazott Olaszországban; hogy milyen benyomásokkal, már érintettük. Ez útra vonatkozólag életirói eddig, Toldy után, csak egy mellékesen ejtett nyilatkozatára hivatkoztak, a *Holminak Veneri* című szakaszában, hol Turinban jártáról emlékezik. Van még egy másik adat is kézírataiban, mely bizonyítja, hogy Veronában is volt. A *Debreczen siralmának* egy jegyzetében említi, hogy Veronában tartózkodása alatt az odaváló kormányzó ebédre hitta s oly kemény vakarcsot tétetett eléje kenyér gyanánt, hogy szinte szikrázott bele a foga. Mily boldog Debreczen a maga foszlós fehér czipóival!

Bessenyeinek hát a szórakozásból, mulatságból bőven jutott. Jutott abból, az udvari életben nem ritka befolyásból is, melyet szívügyek segítenek. Hosszabb ideig tartó s kétség kívül benső viszonya volt Mária Teréziának egyik komornájával, az özvegy báró Grasse Teréziával. Erről az asszonyról, kinek Bessenyei sorsára oly nagy befolyása volt, életirói nem igen tudnak többet nevénél, ezt is hibá-

san. A bécsi udvari levéltár is csak kevés adatot őrzött meg felőle.¹ Mindössze annyit, hogy udvari alkalmazásba 1765-ben lépett s 1790. január 24-dikén halt meg. A császárnénak egy levele, melyet 1780. július 31-dikén intézett Mária Krisztinához, tartalmaz még egy jelentékenyebb adatot. Mária Terézia azt írja benne többek közt leányának, hogy ne aggódjék levelei miatt, mert ezeket vagy ő maga bontja föl, vagy Grassené. A császárnénak e szerint kiválóbb kegyével és bizalmával dicsekedhetett. E bizalom folytán eszközölt ki olykor-olykor kihallgatást Mária Teréziánál Bessenyeinek, ki gyakran szorongatott protestans hitfeleinek ügyét védelmezte és ajánlotta a császárnénál. El is ért egyet-mást s e befolyásának köszönhet, hogy miután a gárdából elnehezdedő teste és főveny-kórja miatt 1773-ban ki kellett lépnie, a magyarországi református superintendentiák titkos ágensükül ismerték, évi kétezer forint jutalmazással.

Bessenyei nagy befolyású kedveséről, Grassené jelleméről, sőt még életkoráról is alig tudván valamit, viszonyuk természete sem állhat tisztán előttünk, nem legalább abban a hatásában, melyet Bessenyei lelkére gyakorolt. Hogy az indulatnak milyen foka kötötte össze kettejüket; hogy e viszony milyen emléket hagyott Bessenyei lelkében s milyen befolyással volt belső életére: mindez csak találgatás tárgya lehet. Kazinczy, Ráday Gedeon életrajzában, egyenesen rossz asszonynak nevezi s Bessenyeit »egynek« mondja az örömeire általa kiválasztottak sorában; viszonyukat az udvarának erkölcesire ügyelő császárné előtt oly színben tüntette föl, hogy ő nem sikertelenül térítgeti konvertálásra

¹ E néhány adatot Arneht lovag igazgató szivességének köszönöm.

a kálvinisták ágensét; közben meg ennek protestans céljait is szolgálta asszonyánál. Ily képmutató viszony rajza, melyben érzékiség, csalás és haszonlesés játszsza a fő szerepet, méltán visszatetszhetik. Kazinczy utálatos jezsuitizmusnak mondja; de mindjárt utána sajnálkozik, hogy református hitfelei, elvonván Bessenyei megbízatását, végét szakították, holott a közjóra hasznos volt. A jezsuitizmus elleni kifakadás s nyomban rá e naiv fordulat: a cél szentesítette eszközökről, nem illik össze. Laczka, ki Bessenyeinek közvetetlen környezetében élt, egy szóval sem itéli el Grassenét s enyhébben, körülbelül úgy színezve adja elő a dolgot, a mint fentebb leírtuk. A két előadás, bár nem zárja ki egymást, de nincs is összhangban. Az igazat bajos kideríteni; de annyi bizonyos, hogy Bessenyei jellemével a képmutatás nem fért össze. Azután meg a viszony tovább tartott, hogysem a császárné évek során át orránál fogva hagyta volna magát vezetni s meg ne sokallotta volna a hosszú térítés sikertelenségét. Nem kellett-e szükségkép megütköznie azon is, hogy Grassené, míg előtte felekezetes buzgóságot hazudott, Bessenyeinek protestans érdekű ügyeit védelmezte? Lehet, hogy mindaz megtörtént, a mit Kazinczy ír; de nem úgy, mint képmutatás. Lehet, hogy Grassené emlegette Bessenyei előtt az előnyöket, melyeket hite változtatása által érhetne el s a melyek között az ő szemében bizonyára nem utolsó volt, hogy biztosíthatná Bécsben maradását. Lehet, sőt valószínű az is, hogy a hitfelei által sokat gyanúsított, boszantott, szakítással fenyegetett Bessenyeinek elkeseredését is fel-felhasználta, hogy megnyerje az útnak, melyen egy csapással megszabadulhatna tőlök s nyugalma és jövőjét biztosá tehetné. E kísérleteket, igyekezeteket, melyek annyira kedvére lehettek a császárnénak, bizonyára

elmondta ennek is s jóváhagyást és bátorítást nyert tőle. Mindez könnyen elképzelhető a nélkül, hogy viszonyuknak azt a jellemet adná, melyet Kazinczy tulajdonít neki. Ő különben is gyakran kap a szóbeszédén, s nem egy ismerősének képe, kit nem szeret, sötétebb árnyékkal kerül ki tolla alól, hogysem föltétlenül megbízhatnánk benne. Bessenyeihez nem csatolta élenkebb vonzalom. Szereti szembeállítani Báróczival, kiért rajongott, s mindig azzal a czélzattal, hogy ennek felsősége kitűnjék. A hidegség, majdnem ellenszenv, melylyel Báróczi viseltetett Bessenyei iránt, őt sem hagyta érintetlenül. Mindennek kétségtelen nyoma van Bessenyei és Grassené viszonyának előadásában, melyet valószínűleg Báróczinak szintén nem barátságos közléséből merített.

Bessenyei gárdahadnagyiraggal (körülbelül az őrnagynak megfelelő) kilépven a testőrseregből, magánszállást fogadott, melynek ablakai a Glacisra néztek, s kedvteléseinek élt. Uriasan rendezkedett be, díszes magyar ruhákat szabatott, magyar gazdasszonyt fogadott s barátait maga körül gyűjtötte. Részt vett a császárváros szórakozásaiban s összeköttetéseinél fogva meg-megjelent az udvar ünnepélyein is. Igazi magyar gavallér: ezt a benyomást tette mindenkire, a ki látta; Laczka is, Kazinczy is így nevezik. Magának is ambíciója volt, hogy annak lássék. Az eszterházi vígasságok leírásában mintegy nemzeti hivatkozás szól belőle: mutassa meg a magyar, hogy előkelői életök módjának fényére és műveltségére vetekedhetnek a nyugotiakkal. Saját élete úrias berendezésében nemcsak a megszokásnak, hanem ennek a magyar büszkeségnek is volt kétségtelen része. Barátai, írók és katonák, a nemzeti művelődés lelkes hívei és munkásai, úgy vették körül, mint közös törekvéseik megindítóját, irányzóját és leghire-

sebb képviselőjét. E helyzete is már kiváló fontosságúvá tehette szemei előtt bécsi tartózkodását. Ettől függött, hogy a megindult nagy jelentőségű mozgalom összeköttetésben maradjon a legelőkelőbb és legbefolyásosabb körökkel, hogy új híveket és apostolokat szerezzen s épen ott, hol ezeknek legtöbb alkalma nyílt amaz új világ eszméivel és formáival megismerkedni, melynek képére a magyar élet átalakítandó volt. Fontos érdeknek látszott, hogy az erre leghivatottabbaknak Bécsben Bessenyei által hazafias tüze is élesztessék s majd otthon, az ország különböző részeiben, hasson és gyúlasszon. Bessenyei sokat gondolkodó ember volt, ki megszokta: elemezni, mérlegelni a dolgoknak és viszonyoknak különböző oldalait. Önhittség nélkül érezhette és beláthatta, hogy a bécsi magyarság körében a nyugoti művelődés elsajátításának s a hazafias lelkesedésnek egyesítése, nagy, nemzeti célra irányása az ő hivatása és kiváltsága. Bessenyei György társasága: nemcsak egy verses könyv címe volt, hanem egy nagy eszme képviselője s megvalósulásának alapja. Hogy az épület, melyet lelki szemei előtt látott, az álmok kódében ne foszoljon szét, szükség volt rá, Bessenyeire, még pedig társasága körében, Bécsben, közvetlen összeköttetésben a nagyvilággal s nemzete ifjúságának leglelkesebb képviselőivel.

Az élet, melyet folytatott, a kis kör, melyet maga körül gyűjtött, megfelelt izlésének s kicsinyben a képnek is, melyet a nyugoteurópai írói társaséletről olvasmányaiból és tapasztalataiból alkotott magának. Világlátott, a szellemiek iránt való érdeklődésben, vonzalomban találkozó ifjak társasága, születésre, modorra és tehetségre előkelők, bizonyos kényelemben, a nagyvilág szórakozásai közt élve, bölcsekedve, verselve és lelkesedve: nem ily körök indí-

tották-e meg és hajtották előre nyugoton, különösen Franciaországban, a művelődés, az irodalmi és művészeti virágzás kerekét? Magában Bessenyeiben is, a társaság fejében, sok volt, a mi eredetijeire emlékeztetett s e tulajdonságain kívül is olyan vonások, melyek nemzeti feladatára hivatottnak tüntették föl. Mértékére és irányára nézve egyaránt szokatlan műveltsége, fáradhatatlan tudni-vágya s eszméinek körében meglepő újsága; gondolatai hányódásának ellensúlyozására kifejezésének kiváló erélye mely mindig imponál; eszméi és modora európaiak, érzése tiszta magyar; egyéniségében a lelkesülés és melancholia, az erő szenvedélyes kitöréseinek s a szív nyugtalan vergődésének kettős vonzó eleme. Mindez egy igazi gavallérban, kinek alakjára az udvarral való összeköttetése is vet fényt. A mit Voltairétól megtanúlhatott, mindent megtanult; de lelke igazi függetlenségének megóvását a hatalommal szemben, sem tőle nem tanulhatta, sem helyzetében nem őrizhette meg. Szegény volt s két felé is függésre kényszerítve. Függett a katholiczizmusban elfogúlt császárné szeszélyeitől s függett református feleinek bizodalmatól. Lelke szerint nem szolgálván sem azt, sem emezeket, hanem csak a felvilágosodás és magyarság ügyét, állásának mihamarabb meg kellett rendülnie. Meg is rendült. Grassené befolyása Mária Teréziára hanyatlott s ezzel Bessenyei közvetítésének sikeressége is. Próbálta megszilárdítani, s a császárné óhajtasára vagy parancsára katholikus szellemű vallásos iratokat fordított. Ezzel a túloldalon, saját hitfelei között vágta maga alatt a fát. Összeütközésbe került leghatalmasabb emberökkel, gróf Teleki Józseffel¹ s megfosztatott évdíjától. Egyszerre koczkan,

¹ Teleki is poéta volt s orthodox mind a nyelvben, mind a vallásban. Két okból sem állhatta ki Bessenyeit s verset irt ellene

sőt romokban látott mindent, a mi kedves volt előtte: ép úgy élete örömeit, melyeket megszokott, mint élete hivatását, melyet betölteni kívánt. Mindegyik Bécsben marasztotta; de nem volt többé módja Bécsben maradni. Életének legsötétebb óráját élte. Megjelentek előtte mesterei, közöttök Rousseau, ki kétszer változtatta hitét. Nem tanították rá, de megengedték neki. A hatások között, melyek lelkét idomították, el voltak nyomva az otthoni emlékek, a pataki tanítások és felfogás, az alkuvást nem ismerő puritán szellem; fölülkerekedett a nagyvilági élet hatása. Minden sora, minden száva, melyet írásai tartalmaznak, óva int e pontnál bennünket, figyelmünket és igazságérzetünket, hogy ne legyünk igaztalanok iránta. Az elbeszélő úgyis, ki életének e megpróbáltatását közli, mintegy itéletet ír le fölötte; ne súlyosítsa ezt a magyarázó. Fölülkerekedett lelkében a bécsi életnek s mindazon különböző érdekeknek befolyása, melyek őt hozzá kapcsolták. Bizonyára nemcsak anyagi igények kielégíthetésének vágya vezette, melyeket meg szokott kívánni az élettől, hanem azoké a fensőbbeké is, melyeknek betöltését tőle kívánta az élet. Mennyivel kisebb okból határozott barátja, Baresai Ábrahám, az »elegáns poéta« ! Mindez egy, akkoriban épen nem szokatlan, de rá nézve végzetes elhatározásra ragadta.

Ez szintén paskillal felelt, melyben Telekit felfuvalkodással, irigységgel és áskálódással vádolja. Haragja különösen ebben a két sorban tör ki:

A hol Nagysád ugat, ott én is bőghetek,
Ha Nagysád szelindek, én bika lehetek.

Az utóbbi sort idézi Rádai Gedeon életrajzában Kazinczy s utána többször Toldy, úgy látszik, csak hallásból, mert egészen helytelenül és fordítva.

Laczka, a maga naivságában így adja elő a dolgot: »Bessenyei azon vette észre, hogy semmissé lett. Micsoda kontraszt! Bécsben egy, úgyszólván udvari embernek, gavallérnak, magyar főnemesnek és főnemes barátjának egy szempillantatba pénz nélkül maradni. Mit volt mit tenni! Elő kellett venni azt a módot, melyre azelőtt már sok ízben kényszerítettett, de az ő nagy lelke attól mindig irtódzott; meg kellett tenni azt az áldozatot, melyre ő előtte is igen sokakat¹ és még derék embereket is rávitt a szorultság: pápistává kellett lenni. Ekkor jelentette magát Mária Teréziánál, hogy pápista lesz; ez a nagylelkű és még nagyobb hitű monarcha kiterjesztett karokkal fogadta őtet; minden láрма nélkül meg lett a professio a Szent Boromeus templomában: Bessenyei 2000 forint esztendői kegyelempénzt nyert és becsületeből való bécsi bibliothekáriussá neveztetett.«

E lépést Bessenyei életirói különböző módokon kísérlték meg magyarázni s erkölcsi beszámítását enyhíteni. Legtávolabb jár az igazságtól Toldy felfogása; e szerint »bölcsészeti tünődései közül, melyek mély szenvedésekkel látogatók meg, mint bölcsészeti írásai több helyeiből kitűnik, nem volt más menekvés a katholicizmusnál«. E nézetet egyetlen adat sem támogatja, egyetlen sor, egyetlen nyilatkozat sem. Bessenyei egész valója, érzése, gondolatvilága, mely elég tisztán áll előttünk írásaiban, hangosan

¹ Mária Terézia uralkodása alatt s az ő befolyására konvertált protestáns főuraink közül Ballagi Aladár a következőket sorolja el: gróf Bánffy Dénes, Baranyi Miklós szeptemvir, gróf Bethlen Miklós udvari kancellár és testvére Miklós kincstárnok, gróf Hadik András és báró Kray Pál tábornagyok, gyalakúti gróf Lázár János, Szirmay László zempléni alispán, paszmosi gróf Teleki Miklós. Közéjük sorakozik még Barsai Ábrahám.

tiltakozik ama lélektani analogiának reá alkalmazása ellen, mely Toldy szemei előtt lebegett. Tünődései, tépelődései közt a mily szívésen és tántoríthatatlanul ragaszkodott a racionális keresztyénség alapgondolatához, oly mértékben távolodott ennek dogmatikus formáitól: a csodáktól, hierarchiától, térítésektől, a lelkiismereti kényszer minden nemétől. Voltairenak az a híres tétele, egyik londoni homiliájában: »A ki nekem azt mondja: gondolkodjál úgy, mint én, mert az isten megbüntet, — csakhamar azt fogja mondani: gondolkodjál úgy, mint én, különben megöllek«, számos változatban, különböző fogalmazásban kerül elő Bessenyeinél. A *Természet Világában*, az ötödik kötésben, egészen mestere után mondja:

Én sem értem, te se!

Igy áldozz, — felelek —

Hogy mint én s üdvözlösz: különben megöllek.

Ugyanitt írja, hogy »a mely nemzet előre felállott és ezt kiáltotta: csak nekünk van vallásunk, istenünk, nektek nincs! a legnagyobb gyilkos és hitető vala«. Így gondolkodott Bessenyei a térítésről, melynek nyílt vagy rejtező forrása a gyűlölt fanatizmus. Bár a türelemnek sokkal türelmesebb apostola, mint Voltaire, minden írásán átcsillog a katolikus egyház hierarchikus szervezetétől, a világi hatalomnak az ő érdekében felhasználásától, vallásos gyakorlatának külsőségeitől való idegenkedés. Nem hihetjük, hogy hánykódó lelke bármikor is révpартnak tekintette volna az uralkodó egyházat, melynek térítő türelmetlensége Mária Terézia alatt újra ébredni látszott. Nem bizonyíthatunk még annyit sem, a mennyit Ballagi Aladár állít, hogy művészi izlésében, lelke költői irányzatában, olaszországi utazása alatt katolikus hajlamok, rokonszeny

fogantak volna meg. Művészi izlése nem volt abban az irányban, a zene és képzőművészetek irányában iskolázott, fogékonyságának ebben a tekintetben kevesebb nyoma van, hogysem jogunk lenne Winckelmann példájára gondolni. A miszticizmus sohasem hódította, sőt nem is hatotta meg; a mit jelenségei, képei, tanításai ébresztenek benne, inkább bizalmatlanság, kételyek a gúnynak bizonyos árnyéklatával, mely az elragadtatástól nagyon távol áll.

De nem adhatunk igazat Laczka magyarázatának sem. Mig Toldy legalább az idő szerint őszinte odaadással, Ballagi némi rokonszenv ébredezésével menti konverzióját, mind a kettő tehát bizonyos belső szükséggel: Laczka a vallás iránt való közönyt veszi elő. »A vallás dolgaival keveset tépelődött«, írja s arra czéloz vele, hogy a maga szempontjából méltán tarthatta csekély jelentőségű dolognak az áttérést is egyik felekezetből a másikba. Oly állítás, melyet a köteteknek egész sora czáfol meg. Beszenyei nemcsak hogy vallásos kérdésekkel tépelődött egész életén keresztül, hanem őszinte hívő volt, még pedig nemcsak istenhívő, hanem keresztyén hívő. Ez mindenesetre súlyosabbá teszi a beszámítást, de súlyosabbá tette vezeklését s ezzel mintegy a kiengesztelődés fényében mutatta őt nekünk. A kálvinizmus felekezeti dogmaiban bizonyára ép oly kevésbé hitt, mint a katolikusokban; de ezeken túl a vallásos érzés, a hit komolysága jobban áthatotta, hogysem formáit is bűnhődés nélkül áldozhatta volna fel egyéb érdekeknek. A pataki puritanizmus emlékeit elnyomta lelkében, egy külső kényszernek erőszakával, az udvari életnek s Szent Károly aranytól csillogó templomának fénye. De eljött az idő, a bihari puszta magányában, mikor ismét a pataki emlékek kerültek fölül. »Ha azon tudományt, kérdi a *Bihari Remete*, melyben neveltettem, meg-

tagadom, természetemnek okosságával, szokással való hitet soha magamnak nem szerezhetek többé?« Mintegy erre a kérdésre felel egy másik helyen: »Ha lelkének ismereti a körülötte lévő vallásoknak tudományai közül egyikét sem fogadhatja el, de mégis szokásaival az emberek előtt valamelyikben lenni kell: akármelyiket választhatja, a hol világi sorsa jobbtáttatik általa és a szokások legkönnyebbek. Értelme egyik vallásnak értelmében se hozhatván magát meghatározásra, a hová sorsa veti, ott maradhat: odább is mehet, a hogy állapotja magával hozza. De mivel mindegy mindenütt, legnagyobb oka van néki is állandóul egyben maradni, ha különben sorsának ostromozása változtatásra nem kényszeríti, melly dolog a becsületnek mindig hervadást okoz.« Mily zavaros ez az okoskodás; mennyire nem viseli magán a belső megnyugvás színét. Bessenyeit bizonyára gyötörte áttérésének emléke; gyötörte pedig éppen vallásos érzésénél fogva. Csak ez az erős vallásos érzés magyarázza meg azt a végletes hangulatot, mely külső zivatarok, események által nem háborgatott nyugalomban olykor-olykor elfogja. 1802. augusztus 15-dikén Kazinczyhoz intézett levelét így végzi: »Megfojt a meleg. Purgatoriumban vagyok, minden ember pápista.« Fájdalma az öncsúfoló iróniáig emelkedik a *Tariménes*nek abban a jelenetében, melyben hősének hitváltoztatását írja le Helioszi és a szent tanács előtt, egyaránt kicsúfolván a hódító rendet s a hódoló embert. E gyötrődő léleknek nem játék a vallás, még formáiban sem az. Hiába biztatják barátai, hogy térjen vissza őseinek hitére, nem teszi meg. Rousseau második hitváltoztatása nem csábíthatja el többé. E vonakodás feltárja előttünk Bessenyeinek egész hitvilágát. Ha hitt volna a kálvinizmusban, bizonyára visszatér kebelébe s megszerzi belső nyugodalmát. Ha semmiben

sem hisz, talán akkor is visszatér s megzserdzi kálvinista családjá, kálvinista környezetében külső békéjét. De nem tette, mert keserű tépelődéseiben, szíve mélyén csak a hit dolganak komolyságát érezte s egy újabb áttérésben csak ennek sérelmét érezte volna. A mit tehetett, nem volt más, mint nyugalomért kérnie istenét, az emberszeretet munkáiban gyakorolnia hitét s vágyódnia az almafa alá, hol örök pihenőt nézett ki magának.

Áttérése valóban tragikus fordulója volt pályájának. Menedeket várt tőle a külső küzdelmektől s eredménye az lett, hogy ezektől sem szabadult, belső harczai is súlyosbodtak. Mária Terézia 1780-ban meghalt s utóda, József, az anyja által adott kegyelempénzek nagy részét, többek között Bessenyeiét is, elvonta. Így ismét pénz és kenyér nélkül maradt. 1784-ig kihúzta Bécsben. A magyar gárda ez időtájt hanyatlani kezdett; József császár csak katonákat akart fölvenni bele s elárasztotta magyarországi származású, de idegen nyelvű tisztekkel. Bessenyei köre megfogyatkozott; a viszonyok nemcsak Bécsben maradására, hanem ehhez kötött tervére nézve is kedvezetlenekké alakultak. Nemcsak az a kérdés állott egyszerre eléje: mikép tartsa fenn magát Bécsben? hanem az a másik is: mi célból maradjon itt? A császár ajtónálló magyar gárdistája német feleletet adott neki tudakozódására s kijelentette, hogy nem tud magyarul. A régi életnek, melyben nagy reményei megfogantak, vége volt. A József császárral varakodóvá lett szellem közelebb hatolt a felvilágosodás eszméihez, de szakított a magyar nemzeti hagyományokkal s ellenséges fordulatot vett általában a magyar nemzeti eszme irányában. Bessenyei ideálja a kettőnek összekapcsolása volt. Ez áramlat ellen a küzdelem rá nézve egyelőre lehetetlennek látszott. Magyarabb volt,

ezéljai magyar érzésével s a magyar nyelv ügyével szorosabb kapcsolatban, hogysem ezeket megtagadhatta s nemzete szívéből elszakadhatott volna. De arra sem lehetett reménye, hogy ezzel megértethesse magát. A nemzet egészen természetesen, a császárnak nemcsak személyében, hanem egész gondolkodásában, eszméi rendjében és irányában ellenségét látta. Ez eszmék nagy része azonban meghódította Bessenyeit is s szívéhez volt forrva. Nemzete a fölvilágosodás bölceletét első, gyakorlati föllépése alkalomával ellenségének tapasztalta. A közérzés nem ismeri a finom logikai megkülönböztetéseket: nem csoda, ha reakciója föltétlenül a múltnak, a réginek talaján állott. Csak ezt érezte biztosnak lábai alatt s nem hagyhatta el, mikor harczba keveredett. Bessenyei meg, bár részben szinte nem hagyta el soha, de más részben meg annyira távolodott tőle, hogy maga megtagadása nélkül nem térhetett egészen vissza rá.

Igy maradt magára Bécsben s egyedül itthon: amott magyarságával, itt felvilágosodásával.

1784-ben tért haza, közel húsz évi bécsi tartózkodása után. Biharvármegyei kis jöszágán, Pusztá-Kovácsin telepedett le, »kis gazdálkodást indított, nevezetesen juhokat tartott és csendes nyugalomban élt«, írja Laczka. »A nemes vármegyén táblabírónak tétetett és a gyűléseket gyakrabban meglátogatta.« Résztvett a megyei életben s néhányszor úri-székeken is, hogy a szorongatott parasztok ügyét védelmezze. Otthon elvonult, rideg magányosságban éldegélt. »Boldogságomra szolgál,« írja az *Értelemnek* *heresésében*, »hogy az emberi karnak mindenféle bolondságát kinézhettem és tőlök annál fogva megmenekedhettem. Semmiféle vágyódás nem emészt, sem mértékletlenségre nem vihet. Hiába kényszerít, hogy írjak; soha ebéd után

más napig egy órára sem vehet. Ebéd előtt nem többet, legfeljebb három óránál. Semmi más rendetlenségbe nem ejthet. Egészségem, kenyerem mértékre vett kívánságomat tökéletes megelégedésben tartják. Csak az okos emberi társalkodás hibázik lakásomban; de minden embernek el kell valami nélkül lenni, ha nagyúr is. Kénytelenek vagyunk a sorssal alkura menni. Annyira megszoktam a magányosságot, hogy az emberek közt való ógyalgés halálos unalmamra lenne. A kinek esze nincs, nem kell; a kiben örömemet találnám, hozzám lakni nem jó. Jó így is lenni a világnak sok mindenféle nyavajgásai közt.»

Tehát dolgozik. Egészen csak megszokásból s unalomból-e? Eszméit nem érti senki körülötte; a kik megértenék a távolban, azok előtt nyelve ismeretlen. Ő nem ellensége a hatalomnak; de a hatalom azért ellensége neki. Könyveit nem engedi kinyomtatni. A tavaszi fény, melyben ifjan bízott, oda van. Dicsőségének sugarai szertefoszlottak; gyors aratásra kilátása nincs. De nem hajt-e ki soha többé kalászba a mag? Dolgozik, mint a szántóvető ősszel, ki tudja, hogy az aláereszkedő ködök mind nehezebbek lesznek, zuzmara, talán hó és fagy követi őket, a föld kemény és sivatag lesz, a tájék hideg és elhagyott; de a természet rendje szerint eljő a tavasz s tudjuk vagy nem, hogy ki vetette, kicsírázik a mag. József császár a magyarságot nyomta el, Ferencz császár a fölvilágosodásnak is hadat, még pedig véres hadat üzent, — és a száműzött, elfeledett Bessenyei kinézett a természet világába. Csüggedését hirdette szóval, de czáfolta tettel és hosszú éveken, évtizedeken keresztül fáradatlanul írta lelke gondolatait. »Nekem könyvházam a Természet,« írja Róma történetének előszavában. »Ebben van két írás helyhez-tetve: egyik a szívem, másik az eszem. Mindkettő ellen-

mondhatatlanul isteni kezeknek munkája. Valamikor próbálni kívánok valamit, ezekbe nézek és itéllek. A mi benne irva nincs, nem kell; a mi ott van, másutt keresnem nem szükség . . . Sem historikus, sem theologus, sem filozófus, sem politikus stb. nem vagyok. Az írók közt *ember* nevezetnél egyebet viselni sem kívánok, sem akarok, sem reám nem illik egy is. Szántok, vetek, kaszálók, marhát tenyésztetek, malaczozt hagyok, és úgy vélem, hogy e csekélység és mocskos tudomány a méltóságosokkal és fényesekkel mind elérkezik.

Ir tanító költeményeket: 1796-ban *A méltóság keservét*, melynek bővebb, nyolcz kötésbe foglalt kidolgozását *Természet Világának* nevezi el s 1794-től 1801-ig dolgozik rajta; a következő esztendőben *Debreczennek siralmát* éneкли; 1803-ban Pope költeményét alakítja újra *Az ember* czímmel. Ezek mellett történelmi és politikai munkákkal fáradoz, minők: *Rómának viselt dolgai* 1801-től 1803-ig két nagy kötetben; azután *A társaságnak eredetéről és országlásáról*, majd 1804-ből *Magyarország törvényes állása* s hozzá egy *Toldalék*. Ugyanebből az esztendőből való filozofiai regénye, *Tariménes utazása* s két nagyobb bölcséleti munkája: a *Bihari Remete* s ennek függelékeül az *Értelemnek keresése*. Mindezek kéziratban maradtak s bizonyára még sok egyéb, melynek vagy csak a czímét ismerjük, (*Dudásból lett doktor vigjáték*, *Sully miniszter élete*), vagy még azt sem. Egy részöket halála előtt a nemzeti múzeumnak küldötte, másikat Sárospatakra, agg napjaiban új erővel feltámadt gyermekemlékeinek hálás hangja mellett. »Helyheztesse nek a kollégium könyvesházába. Had lássák az utánnunk következendő maradékok, hogy volt a kegyelmetek tudós társaságának olly nevelt

fia, ki iránta elkövetett atyai gondoskodásokat haláláig hálálni tudta. »

E posthumus s maig kiadatlan munkák tárják föl előttünk legteljesebben Bessenyeinek érzés- és gondolatvilágát. A messze pusztán, hol embert nem lát, mintegy csak istenével beszélget e lapokon, a hívő őszinteségével és bátorságával nyitván meg előtte szívét. Hátrahagyott munkái támogatják fentebbi fejtegetéseinket, melyekkel áttérésének történetét kísértük, másfelől határozottan megvilágítják Voltairehez, filozofiájához és egyéniségéhez való viszonyát.

XVII.

Bessenyei filozofiája és vallása. — Első regénye : Podotz és Kazimir.

Voltaire bölcséleti és vallási nézeteinek alapját Locke sensualismusa képezi. Egész életén át határozottan ragaszkodott a tanhoz, mely a descartesi innata ideák rendszerét megdöntötte, hogy nincsenek velünk született képzetek, hanem minden ismeretünknek forrása az érzéki tapasztalás. Regényében, a *Mikromagasban*, a Sirius-lakó előtt okoskodó filozofusok közt Locke követője így nyilatkozik: »Nem tudom, mi módon gondolkodom; de azt tudom, hogy mindig csak érzékeim közbenjárásával gondolkodtam: nem kételkedem, hogy vannak tisztán szellemi valóságok, de azon már erősen kétkedem, hogy istenre nézve lehetetlen lett volna: gondolkodóvá tennie az anyagot.« Bessenyeinek is ez a kiinduló pontja. A *Holmi* második fejezetét már az innata ideák vagy »született tudomány« ellen írja. A kérdésre többször visszatér, legterjedelmesebben a *Természet Világának* ötödik kötésében, s mindig egyező értelemmel. Következétesen halad ez alapon mindenütt, természetesen Voltaire után, a theodicee, isten-bizonyosság felé. Ellenei azt vetik föl: »Honnan van hát, hogy nincsen földünk kerekségén olyan vad nép, melly akar egy akar másképpen istenről ne álmodozna? Nem mondatik, hogy

az ember érzései által látván e világnak csudálatos alkotását, ne kényszerítetne istenről gondolni. . Elég nekünk élvén az igaz istent megismérni, ha fogantatásunk előtt nem tudhattuk is.«

Voltaire, az istentagadónak hirdetett Voltaire, egész filozofiai, természettudományi és történeti képzettségét, egész észbeli erejét felhasználta: az isten^{*} létét, bár nem velünk született, csak megismert, de kétségbevonhatatlan igazság-nak bizonyítani. Egy bölcselkedő beszélgetésében írja: »Semmiről sem vagyok bizonyos. Hiszem, hogy van egy eszes lény, egy alkotó erő, egy isten. Minden másra nézve sötétben tapogatózom.« Deista az angol szabad gondolkodók értelmében és hatása alatt, kik szakítottak a kinyilatkoztatással, de a világ anyagi és erkölcsi létének, rendjének magyarázatára hirdették az istent. Így Voltaire is. Az istenhit nála nem lelki szükség, hanem tisztán a gondolkodás eredménye. Több úton s munkái számtalan helyén kíséri meg bizonyítását. A legfelső fékező, egy igazságos és kéréllhetetlen bíró hitét nélkülözhetetlenné teszi az emberi társadalom rendje, az istenhitet az emberi természet. Henrik, porosz herczegnek írja az ismeretes mondást: »si Dieu n'existait pas, il faudrait l'inventer; mais toute la nature nous crie, qu'il existe«. De hitét nemcsak ezzel a hasznossági bizonyítékkal, hanem észokokkal is igyekszik támogatni. A világ létezése létrehozóra, mozgása mozgatóra, rendje rendezőre utal. Eszszel van alkotva, tehát csak ész alkothatta. A mű, mely czélt s czéljára vezető eszközöket tüntet föl, mesterre vall. Sokszor ismétli a gondolatot, hogy a természet hamisan van elnevezve; voltaképen művészet az, mely művészre mutat. E kozmologiai és teleologiai okok és képek Voltaire deismusát dualizmusára vezetik vissza, melylyel az anyag és erő elvét megkülönbözteti. Az isten-

tagadásról irt homiliájában olvassuk: »Bizonyára okosságát és eszét kellett vesztenie annak, a ki azt mondhatja, hogy az anyag mozgása, még ha magában létezhetik is, elégséges érző és gondolkodó lények teremtésére.«¹ Az atheisták egyetlen szóval leverhetők: Ti vagytok, tehát van isten. Tulajdonságainak magyarázatába, fölvételébe Voltaire sohasem ereszkedik; ezekről mitsem tudhatunk. Csak egy látszik kétségbevonhatatlannak és szükségképeninek előtte: igazságossága.

Bessenyei munkáiban mennyi az ezekkel rokon, vagy talán átvett gondolat, hány lapja, sőt mondata emlékeztet újra meg újra Voltairere: s egész gondolkodása mégis lényegesen különbözik ezétől. Idevágó értekezéseinek nemcsak formáját vagy formátlanságát értjük, melylyel a bölcséleti kérdések egész özönét nem biztosabb logikai renddel és fejlesztéssel adja elő, hanem csak mintegy véletlenül egymásba aggatva, egymáshoz fűzve, inkább habozva és töprengve rajtok, mint elfogadhatóbb megoldásukig jutva, fejtegetéseit minduntalan töredékben hagyva s számtalanszor visszatérve rájuk és végetlen ismétlésekbe esve. Voltaire sem volt módszeres filozofus; minden ízében francia szellem, ennek egész világosságával, elemző hajlamával és formaérzékével. A nagy hatást, melylyel e nemű írásaival két emberöltőn uralkodott, épen világosságának, gondolko-

¹ Nem érdektelen, e fejtegetések során, mellékesen megemlékezni Voltaire állásfoglalásáról egy tudományos kérdésben, mely a mi értünkre oly nevezetes fejlődést vett. Korában lépett föl, mintegy Darwin elődjeként, a francia Maillet, az állatfajok fölfelé haladó átalakulásának tanával. Elméletét Voltaire kegyetlenül kicsúfolta. Bessenyei is érinti a kérdést s mestere után a *Természet Világában* (nyolczadik kötés, jegyzet) tanítja: »Az emberek oly régiek, mint a bérczek.«

dása következetességének, az anyagon uralkodó sokoldalúságának s eredményei praegnans, elmés formulázásának köszönte. Bessenyeiben ez mind nincs meg. Innen a szakemberek kicsinylő véleménye felőle. Így Almási Balogh Pál nyilatkozata (*Philosophiai Pályamunkák* 1834): »Bessenyei lángelméjű s termékeny író vala, de nem lévén semmi alapos tudománya, munkáiban sincsen semmi rendszeres összefüggés, semmi rend s világos, átgondolt előadás.«

De nemcsak ebben a tekintetben különbözik mestertől. Számos egyezései, átvételei daczára, eltérőnek, másnak mutatkozik belső világának képe. Voltairenek, a maga s az emberiség öszhangjának megőrzése okából, csak az isten-hitre van szüksége; Bessenyeinek szüksége van a kinyilatkoztatás hitére is. Ez mássá alakítja, kiindulásában és megállapodásaiban, egész gondolatmenetét, mely a bölcsélet kérdéseit és módszerét minduntalan átviszi a theológiába, bár a racionalizmus theológiájába. Hangulatuk is egészen más. Van Voltairenek egy igen szép, lendületes fejtegetése a lelkiismeret birói hatalmáról, *Sophronimos és Adelos* dialogjában, melyről Strauss azt mondja, hogy igenis szép, igenis költői Voltairehez; nem illik hozzá. Ez a Voltairehez nem illő, e nála kivételes s a szubjektív érzéstől áthatott hang: Bessenyeinek állandó, jellemző formája. Voltaire csak esztől kér bizonyságokat: csak tudásvágyát akarja kielégíteni. Bessenyei az élet és világ nagy kérdéseihez szívével fordul. Elméje inkább csak azokat a benyomásokat magyarázza, melyeket szíve, kedélye vesz; inkább azokat az igazságokat, melyeket érzése követel. Ez lelki életének uralkodóbb eleme lévén, követelőbb, több irányban, számosabb kérdésben törekszik megnyugvásra s minél teljesebb megnyugvásra: innen a hit szerepének

nála tágabb köre. Isten létének terjedelmesebb, behatóbb vizsgálata nincs is irataiban. »Mihent e nagy rendű teremtésnek csudálatos testét szemlélem, azonnal erőltetem annak elhitelére, hogy nem emberek csinálták; melly szerint kell valami nállunk sokkal felsőbb erőnek, hatalomnak s személynek lenni, ki által mindezek szereztettek.« Tehát az első pillantás a világba: bizonyosága isten létének. Ez más módszer, de más érzés is, mint Voltaireé. A teremtről, a teremtettség viszonyáról a teremtőhöz, ennek tulajdonságai kifejeződéséről a világban, legrészletesebben szól az *Értelmem Keresésének* utolsó fejezeteiben. Az alapkérdéssel, az elsővel, igazán sehol sem foglalkozik. Célja: érzésének megnyugtatója; ezzel pedig, isten létevel, érzése tisztában van. »Állítani, hogy az emberi nemet istenétül meg lehessen fosztani: a legmélyebb tudatlanság«, írja a *Természet Világa* ötödik kötésének egy jegyzetében. Lelkének olyan erős szüksége, hogy nem is kételkedhetik benne s így bővebb bizonyításra nem szorúl. Most említett tankölteményének két helyén is (a harmadik és ötödik kötésben) ismételve rátér a Voltaire-féle hasznossági okoskodásra, de nem annyira azért, hogy a fő dolgot bizonyítsa, mint inkább csak hogy a belőle eredő erkölcsi javakat szem elé állítsa. Elmegy a tételig, hogy: »a polgári engedelmességnek vallás az eredete.« Általában nem a bölcselkedő nyugodt okoskodásával szól istennek léte felől, hanem a hívő meleg ragaszkodásával. Kétkedésre oly hajlandó lelkét ez egy bizonyosság ereje menti meg a kétségbeeséstől. Ez egy, kételkedésének nem tárgya, hanem vigasztalása. A bizodalom egész közvetetlen melegségével olvad bele: első és utolsó gondolata. Voltaire harcza a materializmus ellen, lelkes tolmácsra talál benne. Az örök valóság nem test, hanem isten, ki mindenhatóságával teremtette a világot.

Az isten és világ viszonyának fejtegetése a gonosz eredetének és feladatának kutatására vezet. Voltaire sokat foglalkozott e kérdéssel különböző formájú munkáiban. Visszariadt a gondolattól, hogy istent önkényes zsarnoknak képzelje, ki az embert csak játékszerének tekinti; inkább hajlandó hatalmát korlátozni fogni fel s elégtelennek a nyomor és gonosz legyőzésére. De végül mindig bevallja, hogy e kérdés voltaképen megoldhatatlan s csak az istenbe vetett bizalom hallgattathatja el. Így a *Lissaboni szerencsétlenségről*, az iszonyú földindulásról (1755. november 1.) írt nagy tanító költeményében: a gonosz létét nem tagadhatjuk, s az embernek, tettei és tűrése szerencsétlenségében s gondolkodása homályában, egyetlen menedéke: a gondviselés jóságában való bizalom. Emberi valóknak fensőbb kifejlesztése apasztani fogja bajainkat. Bessenyei, a gonosz eredetére vonatkozó metafizikai spekulációk nélkül, szakasztott erre az eredményre jut. Neki is megvan lissaboni költeménye, mely egy nagy elemi csapás alkalmából a rossznak kérdését állítja az értelem elé. *Debreczennnek siralma* a címe s az 1802. június 11-diki nagy égést írja le.¹ Egy helyén vonatkozik is mintájának tárgyára, a lissaboni földrengésre. A lelke elé tololó kételyeket csak azzal a gondolattal nyugtatja meg: az isten közönséges atya. Állandó boldogság nincs a földön, de nincs állandó boldogtalanság sem. Az ember értelmi haladása, mivelődése erősíti a gonosszal való küzdelemben s így életét boldogabbá teszi. Különben a gondviselés a természethez szabja magát, hogy irántunk való munkáját attól különböztetni

¹ Részletesen leírja ezt a tűzvészt Keresztesi József is *Krónikájában*. Érdekes a két leírásnak, de különösen a hozzájuk fűzött elmélkedéseknek összevetése. Mily messze járt Bessenyei a kálvinista dogmatizmustól!

nem lehet. Az esetek nem kényszerítő végezésből lesznek, hanem a természet szabad műveiből s renden kívül való isteni akaratot nem mutatnak. A *Bihari Remetében* mondja e tárgyról: a világ folyásában jelentkező gonosz, »mivel jóságommal nem ellenkezik, kötelességemben is meghágy; vizsgálása reám nem tartozik; próbául szolgál nállam az isten valóságának megismerésére ebben is, hogy nagyságátul leverettetem és titkainak mélységébe lelkem elsíjjes.«

Nem megy ily határozottan Voltaire után a lélek, halhatatlanság, determinizmus kérdéseiben. Hite és kételyei egyaránt bensőbb kapcsolatban vannak érzésével, közvetlenebbül fakadnak belőle s elevenebben hatnak rá, mint Voltairénél. A kételkedő gondolat vagy a felismert bizonyosság által nyugszik meg, vagy a megismerés lehetőségének határán tétováz. Így Voltaire. Az érzés, melyet a háborgó gondolat felizgatott s megnyugtadni nem képes, saját világában keres kibékülést. A megismerés határaitól visszatérő gondolat a vallásos érzés békítő, kiegyenlítő munkáját idézi föl. Ez Bessenyei gondolkodásának rendes körfolyama: kutat, mert nem hisz mindent, a mire tanították; értelme csak kevés dologban juthat megállapodásra, részint képzettsége és módszere ki nem elégítő voltánál, részint a kérdések természeténél fogva; minden utat megkisért, hogy szinte szenvedni látszik bele; végre is hitéből kell segítségére hívnia azt, a mi megmaradt s szerencséjére: épen, erősen, mélyen maradt meg.

A lélek és halhatatlansága kérdésében Voltaire fölfogása, bár számtalan nyilatkozatában mutat ingadozást, ép oly kétségtelenül a materializmus felé fordult, mint a mily határozottan ellene fogalmazta isten-bizonyítását. A lélek az embernek csak testiségéhez kötött érző és gondolkodó képessége. »A természet úgy rendezte be a dolgot«,

írja Deffandnének 1772-ben (egy állítólagos ismerősének szájába adva gondolatait), »hogy fejünkkel gondolkodunk, mint a hogy lábunkkal járunk. Ismerősöm egy hangszerhez hasonlított bennünket, mely nem ad többé hangot, a mint eltörött. Nyilvánvalónak állította, hogy az ember, mint minden más állat, mint a növények, mint talán a világnak valamennyi lénye általában, azért alkottatott, hogy legyen s azután ismét ne legyen.« A legvigasztalóbb szó, melyet e tárgyra vonatkozólag mond, a bölcséleti szótárban van. »E kérdések a határozatlan valószínűségek világába vezetnek; tengerben úszunk, melynek partját nem látják szemünk. Jaj azoknak, kik uszás közben czívakodnak egymással; jusson partra, a ki tud; de a ki azt mondja: hiába úsztok, mert nincs szárazföld, — az elbátortalanít és elrabolja minden erőmet.« Bessenyei sem látta a szárazföldet; de hitte, hogy van. Képzetei felőle elhomályosultak: de hite benne nem gyöngült. Tévelygései, kétkedései végén mindig oly erősen érezte, hogy biztos menedéke volt. Nem azon végzi, a min a legjobb esetben Voltaire, hogy: nem tudom biztosan tagadni, hanem azon, hogy: hiszem és megnyugszom, ha nem tudom is biztosan állítani. Töprengése sohasem a hitetlenségé, csak az emberi szellem nyugtalanságaé. Ádám, szemtől szemben az Úrral is tűnődik a végen. Vallásos meggyőződésének nem volt meg a lélek szellemiségére és halhatatlanságára vonatkozólag az a, minden kétkedést kizáró, a lelkesedés hangján nyilatkozó, s a harcot minden irányban fölvenni kész bizonyossága, mely például Rousseaunál a Vicaire Savoyardban mutatkozik. Benne a Voltaire, egészen Voltaire által fölzavart kétség dül. Nem elég határozott, hogy az ellenkező fel fogásúak ellen harcot viseljen: belső harcz emészti folyvást s fogyasztja erejét. E belső harcz, a gondolatok,

tapasztalások, tanult és magában kifejelett nézetek csatája, mindig azon végződik, hogy megnyugvást kereső érzése a hithez menekül.

Igy a lélek kérdésében is. Rousseau a lélek ítélő munkáját egészen elválasztja az érzékektől s spiritualizmusának ebben pszichologiai alapot vet. De Bessenyei Voltairerrel tart okoskodása alapvetésében, noha érzése más eredményhez kényszeríti. Azon kezdi a *Holmiban*, hogy hiszi a lélek testetlenségét, de nem képes megmagyarázni. A *Természet Világában* s különösen az *Értelem Keresésében* többször visszatér rá. Tapasztalásai, eszének munkája nem képes megértetni vele. A mit mond, csupa skepsis. »Bár mint okoskodjanak a bölcsek értelmeknek valóságáru, de az ellene-állhatatlan igasság marad örökre, hogy annak test nélkül megmaradandó valóságát csupa természetből elleneállhatatlan próbákkal soha meg nem bizonyítja senki olly móddal, hogy a tudós embert benne megnyugtathassa. E dologra mennyei kinyilatkoztatás kellett.« De végül, a hol legterjedelmesebben foglalkozik a tárggyal, a gondolkodó s különösen emlékező erőből indulván ki, az okoskodásban is szövetségest keres hitének. »Lelked, tudomány, szerint is, magát véghetetlennek, halhatatlannak mutatja előtted. Ezen okokhoz járulván már a mennyei kinyilatkoztatás, azaz az Úrnak ígéjében magát megmutatott istenség, szózat és bölcsesség: lelkének halhatatlanságában minden keresztyén megnyughatik. Miért nem cselekedné? Értelmének, emlékezetinek, bölcsességének és csaknem minden tudásának elmulását nem láthatja, nem tudhatja, nem próbálhatja... Köteles vagyok tehát lelkemnek halhatatlanságát vallani s állítani.« Ide vezeti etikája, a megsegzés, jutalom és büntetés szükségszerűségének tana. Hullámozó érzéseit, melyeket e gondolatok benne föl-

verték, költőileg tolmácsolja a *Természet Világában*. A hit fényét és melegét, a mint a kétely árnyékán áttör:

Oh édes reménység, ha álom volnál is,
Vélled tévelyegni fő boldogság mégis!

Ugyane gondolat a költemény befejező soraiban:

Oh halhatatlanság, édes vigasztalás!
Bujdosó reménység! dicsősség, hit, vallás!
Erkölcünknek tárgya! mennyei méltóság!
Lelkünknek ösztöne, örökös boldogság!
Szerencsés, ki hozzád ragadhat hitével
S kétség nélkül nyugszik benned meg lelkével!
Rettentő tudomány minden gonoszoknak,
Jutalom, boldogság minden igazaknak!

A megszolgalás s az ismeretek érzéki forrásával kapcsolatos kérdések közül a determinizmusra nézve Voltaire csak későbbi éveiben vonta meg azt a következtetést, mely a sensualismusból szükségkép folyik. Képze-teink szükségszerűleg alakúlnak lelkünkben, tehát az általok ébresztett vágy és akarat sem lehet szabad. De e mellett szigorúan fentartotta a jó és rossz fogalmainak megkülön-böztetését s a véték és erény beszámíthatóságának tanát, mint a természet rendjéből s az ember képességéből kö-vetkezőt. Bessenyei előtt is az emberiség erkölcsi rendje az, a mi legmélyebben érdekli, a miről legtöbbet gondol-kodik s leghatározottabb nézeteket, legkövetkezetesebb rendszert alkot magának. A *Bihari Remetében* az akarat-nak szinte föltétlen szabadságát hirdeti olyan lelkesedéssel és ékesszólással, milyenre munkáinak kevés más helyén találunk. Nem a kételynek töprengő körültekintésével, ha-bozó kérdezősködésével, logikai megakadásaival: szinte a

tudás határozottságával, a meggyőződés erejével, a támadás és védelem készségével. Stíljének erejében és határozottságában gondolkodásának e tárgyra nézve nagyobb biztossága nyilatkozik. Az alapfogalom, melyből itt kiindúl, a lelkiismeret fogalma. Ennek két forrását különbözteti meg: a természetet és tudományt. A természetadta lelkiismeretnek fő törvényét röviden úgy fejezi ki, hogy: a mit az ember magára nézve igazságul hisz és követel, másokra nézve is igazságul tartsa és teljesítse. Ebből következnek mind azok az erkölcsi tételek, melyek állandók és változatlanok, az erényeknek és bűnöknek örökre elválasztott, természetben gyökerező megkülönböztetése. Lelkiismeret, természetes érzés, jóság, igazság: rokon fogalmak. A tudományból is merít törvényeket a lelkiismeret; de ezek a törvények időnkint és helyenkint mások és mások. Hit, közintézmények, szokások: mindezek fejlődnek, változnak s egyáltalában nem mentek a tévedéstől. Hitünkhöz való ragaszkodásunk a tudományból következik; másoknak a magunk igazságára való kényszerítése által már bűnné lesz, mert ellenkezik a természeti lelkiismerettel. A tudomány haladása neveli a türelmet s ez által az erényt és boldogságot is. A hit sokféle, de a cselekedet csak kétféle: jó és rossz. »Ha valaki az igaz istent ismeri, annak jó cselekedet által kell megigazulni.« A kálvinizmus dogmáitól, a hit által való megigazulástól s a praedestinációtól, nemcsak elfordúl, hanem egyenesen ellenök harczol. »Csupa hit által, cselekedet nélkül, az emberek érdemét isten és világ előtt megállítani egyáltalában lehetetlenség.« Hevesen küzd az eleve elhatározás tana ellen s az akarat szabadsága mellett. Az isteni akarat az emberi cselekedeteket a maga szentségétől megkülönböztette. A szabad akarat tagadása annyi, mint énségemnek tagadása. Képzeleteinket

érzékeink által kívülről kapjuk; de ítéleteinket a jó és rossz tudatával, lelkiismeretünkben a természet vezérletével alkotjuk. Ha szabad akaratunk nem volna, isten nem büntethetne és jutalmazhatna igazságosan. »Oh ne foszszatok meg, tudósok, lelkemet azon egyetlen egy vigasztalásául, hogy érdemében istene előtt láttasson valaminek! Miért legyek, ha semmi se vagyok? És mi vagyok, ha isten előtt akaratom nincs, sem jóságos cselekedetem? Elő fa. Elleneállhatatlanul van a jóságos cselekedet és annak érdeme szívemhez ragadva. Hijában kiáltja e világnak szája, hogy isten nállam nem tekint, mert mindazokat érzésem és a magam tudása megczáfolja, melybe értelmét istene rendelté. A mi bennem van, ő adta; a mit beszélsz, te mondod.«

Mindezek nála nemcsak gondolatok, hanem érzések, melyek végkövetkeztetéseiben messze távolítják Voltairétől. Ez mefistofelesi arczczal nézi Krisztust is; szívébe nem hatnak sem szavai, sem sebei. A keresztfa alatt gunyolódóknak ad igazat s közéjük áll. Bessenyei távol marad tőle s a lelkiismeretében élő igazságoknak Krisztus szavai-ban találja legfenségesebb és legvigasztalóbb kifejezését: »Éhező voltam, mond, ennem adtatok; szomjúhozó, innom; beteg, meglátogattatok: jertek Atyámnak országába. Hol kell világosabb jutalom jó cselekedetimnek megisméretiben?« A megszólalásnak ezzel a tanával, mely egész elfogásának alapját veti meg, bensőleg kapcsolatos a lélek halhatatlanságába vetett hite, mely nem nyughatik meg Voltairerel az öntudat által nyilatkozó isteni igazságszolgáltatásban. Hisz, de mintegy erkölcsi meggyőződéséből folyik türelme, sőt méltánylata a különböző hitrendszerek s erkölcsi tartalmuk iránt. »Az igaz hit vidám és mosolygó; nem ellenkezik sem csendességgel, sem nyájas-

sággal, törvényei nem elviselhetetlenek, se nem unalmasok; és akármit mondjon annak kegyetlenségéről egy bigott, melly őtet mindenkor nehézzé kívánja tenni, de soha kellemetességét tőle el nem veheti.« A türelem a lélek természetes jósága; a fanatizmus gonoszság. Tanaitól és jelenségeitől a történetben mindig felindulással fordul el. Hevesen kikel az ó-testamentom és zsidó nép szelleme ellen, melyet a vallásos kizárólagosság és embergyűlölet szellemének magyaráz. Voltaire nem állapodik itt meg; ugyane jellemvonásokat keresi a keresztyén vallás és egyház történetében, melyet gyűlöl, mint az emberi nyomor fő forrását, és megdönteni igyekszik. Érasez l'infâme! Hitvallása az *Urániához* intézett költői levélben, hadizenet a keresztyénségnek s a bibliai kinyilatkoztatásnak. Mi más-kép gondolkodott és érzett Bessenyei! A keresztyénséget nem az ó-testamentomból, az embergyűlölet tanából, fejleszti, hanem szembe állítja vele. Az emberszeretet tana ez, mely amarra csak megtévelyedéseiben emlékeztet. E tévelygéseknek semmi közük tiszta és boldogító forrásához.

»Elfojt a magunkon való szánakozás és megsüt a szemérem. Hogy tévedtek úgy el a keresztyén vallásnak igaz értelmétől, azt kívánván követni? Én nem tudom. Csak azt látom, hogy ezen véres fergeteg, mely a világot annyi száz esztendőök alatt halálos vonakodásokban tartotta, a bibliából támadt, azaz az ó-testamentomból, mellyet a világnak, a teremtés könyvén kívül, jó lett volna nem olvasni.« Az evangéliomot és leveleket nem Voltaire gúnyos kritikájával, hanem a gondolkodó ész szenvedéseivel olvassa s gyakran idéz belőlök. A hit, mely ellen vizsgálódása, elmélkedése új meg új támadásokat intéz, fölötte drága neki. Nincs úgy alkotva, hogy kétségeinek kétes eredményében megnyugodjék. El kellene merülnie, ha hite fenn

nem tartaná. Emberi módon mit sem érthet: tiszteli a szentséget. Elfogadja, sőt áldja a kinyilatkoztatást. Nem csodáiért, melyet a farahók mágusai is tettek; de ama nagy, belső csodáért, hogy megszerzi békéjét, megerősíti jóságát, és biztosítja nyugalmas halálát. »A Messiás tudományát mennyeknek hiszi, mert menyenyl-földdel megegyez s az embert boldogítja.«

Ez Bessenyei gondolkodásának világa, futólagos vázlatban. Vele is az történt, a mi a múlt század végén Németországon annyi vallásos lélekkel, kik sem a francia encyclopaedisták ostromának ellenállani, sem vallásuk örökölt vigaszáról lemondani nem tudtak. Az angol deizmus s a maguk pietizmusának befolyása alatt megkísérlették kibékíteni, összeegyeztetni e kettőt a racionalizmusban. A kinyilatkoztatást elfogadták, de tartalmát az ész bírálata alá fogták, s a keresztyénség alaptanait megtartva, elvetették mindazt, a mit a különböző idők és helyek viszonyaiból fejletteknek tekintettek rendszerében. Bessenyei bölcsélete sem más, mint a keresztyén racionalizmusnak egy kísérlete: az ész tiszteletével tenni eleget a kedély szükségének. Szinte démoni erővel hat rá Voltaire, alig tud szabadulni tőle, minden módot megpróbál, de végül mégis mindig csak a keresztet kénytelen eléje tartani. Ellenmondásokkal teli, töredékes és rendszertelen iratainak nincs tudományos jelentősége. Az eszmék fejlődésére, tanok bírálatára, a biblia magyarázatára csak kis részben sem vetnek új világot; de fényt vetnek belső életére. A magára hagyott ember belső küzdelmeit világítják meg s hánykódó szívét, melyben csak két eszménye nem ingadozott soha: a nemzeti és erkölcsi.

A mi azt az irányát illeti, hogy a keresztyénségben az erkölcs természeti törvényeinek legtisztább és legfen-

ségesebb kifejezését látta: erről tanúskodik már legkorábbi munkáinak egyike is. Egy kis filozofiai regény ez, két amerikaiak viszontagságairól és megtéréséről. Eredetileg németül írta, s név nélkül bocsátotta közre. Hol, mikor, milyen czim alatt? — erre nézve sem életrajzának egykorú adatai, sem könyvtáraink, sem német bibliografiai munkák nem adnak felvilágosítást. Annyi bizonyos, hogy Kazinczy Sárospatakon egy tanulótársának kezében látta s 1776-ban le is fordította. Megjelent Kassán, *Az amerikai Podotz' és Kazimir' keresztyén vallásra-való meg-térése* czímmel. Sem a címlap, sem az előszó nem nevezi meg szerzőjét; az utóbbi csak annyit mond, hogy »a könyvecske Bécsben született, még pedig egy fő magyar cavallier szüleménye.« A füzetke elé Kazinczy nem kevesebb, mint öt magasztaló verset nyomtatott: Dénes és László öcsésének deák ódáját és distichonját, Terhes István kontraskribának szintén latin párverseit, azután Torma Mihály, Barczafalvi Szabó Dávid és Dobay Dániel tanulótársainak deák és magyar verses üdvözléteit. Emlékirataiban azt írja ugyan Kazinczy, hogy mindezt Szilágyi Márton professzorának javaslatára tette könyve elé, mint az akadémikusok szokták, hogy »értekezéseiket megvastagítsák.« De a szokással való visszaélés, az iskolásfiú, ki tömjénfüsttel véteti körül magát, mégis jellemző Kazinczynak korán ébredt hiúságára.

A munka meglehetősen formátlan. Tulajdonképeni cselekvénynyel, valószínű indítékokkal, az elbeszélés csinájával nem igen törődik. Tanító dialogusokat sző be s a mese legnevezetesebb fordulói csak felületesen siklik át. Külső valószínűségekre nem is igyekezett: két amerikai vadember egyszerre, jóformán magyarázat nélkül, Ázsia törökjei közé vetődik; később. Konstanczinápoly kellő közepén, néhány társukkal, lekaszabolják a török papi tanácsot és kísérőiket

s szerencsésen megszöknek; szökésekben is rabok maradnak, mert egy trinitárius szerzetes váltja meg őket s ez képezi a belső, lélektani bonyodalom megoldását.

De lássuk a mesét részletesebben. Egy amerikai sziget lakói ősidőktől kezdve napimádók. Bizonyos költői feltalálással van elbeszélve a nap-mithosz eredete. E szigetnek egy lakója, Podocz, kis fiával, Kazimirral, egyszer »az ázsiai partra kivettettetett, éppen oda, a hol Mahomed mindennek törvényt szab.« Itt is híven imádták a jóltevő napot; ennek magasztalása, éltető hatásának rajza az egész természetre: legszebb lapja a könyvnek. A csodálkozó törökök hiába akarták őket a maguk hitére nyerni. Utoljára elvitték Konstanczinápolyba, hogy ott megtanulhassák az új vallást és új erkölcsöt. Az amerikaiak mindjárt megbotránkoztak azon, hogy a törökök sok feleséget tartanak. »A ti feleségeitek a ti rabjaitok; de azért a nyájas erkölcsök, az igaz gyönyörűség, szelidség, emberi könyörületesség, a hódító virtusok ti nálatok rabságban lévő feleségeitekkel együtt nyomorognak.« A mohamedánusok hitágazata tiltja az olvasást, tanulást, mert »a bálványozó és babonás vallás többnyire csupán csak a tudatlanok közt maradhat meg«. Az amerikaiakat nem győzheti meg a tudatlanság, s a mufti elé kerülnek. Ennek sem hajlandók elhinni, hogy Mahomed az isten követje volt; hiszen most is a koporsóban fekszik. Erre bezárják őket s csak Kazimir gyermeki ingadozása nyitja meg börtönük ajtaját. Künn több amerikai földijökre találhatnak, kik itt raboskodva már fölvtették a török vallást. Podocz és Kazimir újra a muftik tanácsa elé állíttatnak. A cenzurának az a vége, hogy a megtérítendők Mahomedot »hitetőnek« mondják. Büntetésül az apának meg kellene vernie fiát, s mikor vonatodik, kegyetlenül korbácsolni kezdik, s Kazimirt is megsebe-

sítik. Ezen elkeserednek a jelenlevő amerikai rabok, felláznak, visszatérnek a nap-isten hűségére, a mennyi mufitt és törököt csak kaphatnak, mind megölik s Podoczczal és fiával megszöknek. Bolyongásukban egy trinitárius szerzetessel találkoznak, ki keresztyén rabok megszabadítása végett jár Törökországban. A barát megilletődik sorsukon, magához veszi őket is s annyi jóval van hozzájuk, mintha atyjuk lett volna. Ime, a történet befejezése: »A kis Kazimir megilletődvén ezen férfi jótéteményén, így szólla az atyjához: Ennek a férfinak jó prófétája van, mert ő emberséges, jó, könyörülő és jöltévő: légyünk az ő prófétájáé. Podocz-Kazimirnak ebbéli tanácsára reá állott, mivel azt helyben kellett hagyni, és keresztyénné léve.»

A kis regény, mely a vallásos fanatizmus képviselőiül a törököket választotta, valószínűleg Voltaire *Hitető Mohamedjének* viszhangja. Voltaire egyik regényhőse, az *Ingeny*, is amerikai, kanadai, ki Európába kerülván, a természetes érzés és gondolkodás felsőbbségét példázza a kultúra mesterkéeltségével és erőszakosságával szemben. Bessenyei meséje, szerkezete, előadásának módja egyaránt bizonyítja, hogy célja nem annyira költői, mint inkább tanító. Az erőszakos térítés gyűlöletességét, a babona és tudatlanság visszataszító voltát tünteti föl, s ezekkel szemben a szeretetet, mint a keresztyénségnek fő és méltán hódító tartalmát. Egy kis visszakanyarodás a regény régi útjára: vallásos és erkölcsi tételek példázására s érdekek szolgálatára. De nem többé a dogmatizmus, hanem egyenest ennek ellenére, az általános keresztyén morál értelmében. A régi úton új cél felé törekvés, a régi forma új tartalommal.

XVIII.

A Tariménes. — Bessenyei politikája.

Voltairenek regénye is lényegében és céljában ugyanaz, a mi drámája és éposza: a maga bölcséletének elmés, finom és mulattató példatára. Különös kedvvel használja e formát a jó és rossz eredetének, viszonyának, jelentőségének magyarázatára. A regény az ember sorsát mutatja be; milyen hát ez a sors s mire tanít bennünket ama hatalom irányában, melytől függ s a mely vezeti? kérdi Voltaire s különböző időben nem egészen egyező feleleteket ad.

Az elsőik egyikében, *Zadigban*, mely 1748-ban jelent meg s nemrég magyarul is kiadtott (1870. ford. Rakovszky István), még nem távolodik messze Pope álláspontjától: a kétségtelenül meglevő, de jót szülő s ebben megengesztelő rossznak feltételétől. Zadig, töprengésében a világot sújtó nyomoron és gonoszságon, megnyugszik utitársa magyarázatában, hogy a gonoszok mindig szerencsétlenek s csak a jóknak megpróbálására valók; hogy nincs szerencsétlenség, melyből valami jó ne következne; hogy az isten végetlen hatalma a világoknak végetlen számát teremtette, melyek nem hasonlítanak egymáshoz s közülök csak az az egy tökéletes, a hol a legfelső való-

ság lakik, kihez a gonosz nem közelíthet. E tantól egészen elfordul tiz évvel későbbi, leghíresebb regényében, mely 1793-ban Bécsben magyarul is megjelent ily czímmel; *Eldoradóban: Kandid avagy a legjobbik világ*, a fordító megnevezése nélkül. Czélja: »nevetségessé tenni azokat a bölcselkedőket, kik nemcsak a valóságnak szükségszerű és örök törvényeit, hanem a lehetőségnek határtalan mezejét is meg akarják határozni; amaz agyafúrtakat és álmodozókat, kik kathedrájokban vagy iroasztaluknál a világoknak egész mérhetetlen számát csak az ő hivatásukhoz való világosságoknak és lámpásoknak nézik; ama pedantokat és papokat, kik mindent csak az emberre, mint az egész teremtés központjára vonatkoztatnak és jövődölvé hirdetik, hogy az istenségre nézve lehetetlen úgy rendezni be a világot, hogy az ő félistenök, ki gyakran a majomhoz, de még gyakrabban a tigrishez hasonlít, boldogabb lehessen, mint a jelenlegiben.« Tehát a Leibniz-Pope-féle optimizmus szatírája. Hőse Kandid: ártatlan fiú, de a legszerencsétlenebb furulyás a világon. A sors szeszélye szinte lázas hajszával csapkodja, mint játékára kiválasztott labdát, a szerencsétlenség, nyomor, borzadalom egyik régiójából a másikba. A boldogságnak és erénynek egyaránt lehetetlenségül kell feltűnnie szemében: kénytelen ismételve embert ölni s az élet legszonyúbb jeleneteit nézni és szenvedni végig. Háború, dögvész, földindulás, inquiziczió, autodafé, rabszolgakereskedés: mindezen átmegy, a föld egész kekrekségén átkergetve s újra meg újra találkozva Panglosszal, ki rendületlenül hirdeti a legjobb világ elméletét. Végre is, miután mérhetetlen kincseket szerzett és vesztett, hajszolta a szerelem örömét s akkor nyerte el, mikor már nem sok köszönet volt benne: egy kis kert birtokában és mívelésében találja föl szerény boldogságát. A voltairei

jelmondat: »Miveljük kertünket!« Mellé ne okoskodjunk sokat: csak ez teszi az életet elviselhetővé.

Bessenyei rátért erre a tanításra is. Mint Kandid a fekete tenger mellett, ő bihari pusztáján »miveli kertjét«. De végkép lemondani nem tud s miveli azt a nagy kertet is, mely a bihari hegyeken és síkon túl terjed el; miveli titkon, de lankadatlanul, a magyar mivelődés kertjét. Miveli regénykísérletei által is. Közülök a jelentéktelenebbet, az *Amerikaiakat*, már láttuk. A nevezetesebb és terjedelmesebb, *Tariménes utazása*, már Kovácsiban, századunk első éveiben készült. Eddig teljesen ismerve és ismertetve nem volt. A nemzeti múzeum könyvtárában, idegen kézírásában, megvolt a negyedik és ötödik könyv s az utóbinak töredékes eredeti kézírata, Sárospatakon a harmadiké. Nyomtatva csak egy kis részlet jelent meg belőle a *Szépirodalmi Lapok* 1853. folyamában. A három első könyvnek teljes szövege csak legújabbban került napfényre. Bessenyei barátjának, Katona Mihály biharmegyei zsákai papnak ajándékozta, kiról fiára, Katona János füzesgyarmati jegyzőre szállott, majd ennek mostoha fiára, Tóth Zsigmondra, kitől a nemzeti múzeum 1886-ban megszerezte. Így hát ennek könyvtárában most már megvan a teljes munka.

Van benne elég eredeti vonás; de Voltaire hatása itt is erősen érzik. Még pedig több irányban. Voltairenek kedvelt indítéka regényeiben az utaztatás: hőseit összevissza hurczolja a föld kerekiségén. Kandid bejárja mind a két félgömböt, Vesztfáliától Paraguayig s innen vissza a fekete tengerig. Az Ingenu is Amerikából, Kanadából jut Francziaországba. Így a babyloni herczegné, Amabed, Scarmentado és a többiek. E barangolások tanulsága az, hogy a különböző földeken bár más-más módon folyik az élet, de a boldogságról és tökéletességről való eszményi

álmodozásnak sehol sem felel meg. Bessenyei is világot látni indítja hőst, Tariménest, Medenia tartományából, s Panglosst is ad mellé kíséreeül, Kukumédoniás mester személyében. De ők nem hiába veszik nyakukba a világot, mint Voltaire utasai: megtalálják szerencsésen a bölcsesség és jóllét országát, Artenis királyné kormánya alatt. Totoposzbán.

Voltaire állambölcséleti elveinek lépten-nyomon feltűnédezését ezúttal nem bolygatva s csak költői indítékai körül vizsgálódva: az ő nyomán megtaláljuk azt a műfogást is, mely a természeti elfogulatlan felfogás és érzés tükrében mutatja be a művelt világ viszonyait. A vad és civilizált népek állapotait, egyiket a másik által, példázza és bírálja. Már Orczy Lőrincz is próbált effélet. Bessenyei írja Barcsainak a *Társaság* egyik levelében: »Láttam ő nagyságánál a Fejér Tatárok országát, törvényével, szokásával megírva; ez oly találmány, melyben az országglásnak módja és az emberi társaságnak minéműsége magyaráztatik: a munka nyájjas, de szép és mély. Az emberi természetnek tulajdonságai és némely jóságai, mint elkerülhetetlen hibái is, előfordúlnak ez írásban és mint villámások, a sebes gondolatok közt csak úgy tűnnek el az olvasó előtt, kinek mindenkor olvasott embernek kell lenni, hogy ezen munkát megértse.« Bessenyei is beleszövi regényébe ezt a motivumot, melyet Voltaire a kanadai ifjúban annyi művészettel s oly erős szatirával használt fel. A totoposzi ígért földén megjelenik egy vad Kirakades, kinek sem isteni, sem állami rendről nincsen semmi fogalma. »Kirakaduhuban az emberek tapasztalása úgy mutatta, hogy cselekedetek által származik sorsoknak esete; tehát akár legyenek olyan istenek, kik rendkívül való gondviseléssel irántok nincsenek, akár ne legyenek, reájok nézve mindegy. Törvényt, büntetést, házasságot, házi gondot nem ismérték,

mellyek az élet gyönyörűségének temető sírjai. « Ez a Kirakades, különösen a regény második és harmadik részében. folyton csodálkozik és kérdezősködik, illetőleg csodálkozásával és kérdéseivel eszméltet, bírál és vizsgálódásra int.

Ezekén kívül *Tariménes* Bessenyeinek uralkodója iránt ép oly hódoló tiszteletből folyt, a minőt Voltaire tanúsított XIV. Lajos irányában. *Századának történetében* írja, hogy az emberiségnek csak négy nagy korszaka volt, melyben a tudományok és művészetek virágoztak: Periklesé, Augusztusé, a Medicieké és XIV. Lajosé; ez utóbbi valamennyi között a legfényesebb. Fejedelme előtte eszménye a királynak; ha hibái előtt nem húnny is szemet, de legalább lehetőleg mentegeti őket. Elmesén jegyezték meg e könyvre, hogy Voltaire éppen úgy rajzol benne egy királyt, ki akadémiákat alapított, mint a barátok szokták azokat a fejedelmeket, kik kolostorokat állítottak. Bessenyei, a volt gárdista is, szakasztott így ír a gárda alapítójáról. Alakja mindig fényben ragyog előtte; ha uralkodásának voltak foltjai, ezeket mások vetették rá. Voltaire is megemlékezik a pfalzi vérengzésekről; de festésöknek ezt veti utána: »ha a király szemtanúja lett volna ez iszonyú látványnak, a lángot maga oltotta volna ki.« Bessenyei szintén előhozza regénye elé tett »világításában« a protestansok szorongatásait; de a jezsuitákat okolja értők, kik a királynét nevelték, s az udvar képmutatóit és hizelkedőit, kik nagy lelkét félrevezették. Az erőszakos térítés az egész világ bűne volt mindaddig, míg a józan okosság az emberi értelemnek határára fel nem jött. Nem homályosítja hát ez sem a rajongásig tisztelt királyné alakját, kinek dicsőítésére írta regényét. Ennek legelső soraiban mondja: »Tudd meg, olvasó, hogy e munka Mária Terézia magyar királynak örök emlékezetire czéloz.«

Medeniában romladozott a Tariméneselek ősi »ordas« kastélya, gólyafészkekkel vén tornyait, csipkebokrokkal omló falain, egy mély kúttal udvarán; kietlenében kutyaugatással, kakaskukorítással, verébsiripeléssel. Itt lakott, cselédjeivel véve körül s a múltakról historizálgatva, Tariméneselek öreg nagysága, ki nagy reményű fia mellé tanítót keresett. Megérkezik Kukumédóniás, kinek »szép esze a vad manérnek rozsdája alatt hevert.« Tudománya és józan ítélete felett iskolájának porfellegei borongottak. Okoskodása furcsálkodó és nevetséges, komolysága pedans és szögletes, alázatossága görbedező. A régi pataki mester, a mint Besenyei emlékezetében élt, nagy készségével és tiszta idealizmusával, melyet Morgonné tekintetes asszonynyal a szerelemről folytatott beszélgetésében azonnal be is mutatott. Ezzel a furcsa tudóssal indul el világlátó útjára az ifjú Tariméneselek. Fialat fogékonysága csakúgy habzik a természet szépségein, mint a délibáb. Harmadnapra elérnek egy magános filozofus tanyájára, Putzufalvára Kantakutzihoz. Elhagyottan élt pusztuló házában s a beszélgetés, melyet vendégeivel folytatott, tele van a megható ironia skepsisével. Vitáikban, a bölcsesség legfőbb kérdéseire nézve, minduntalan csőszére, Rühödi Jánosra hivatkozott: ime a korlátoltság, az együgyűség jobban fején találja a szeget, mint a tudomány; megleli, a mit ez hiába keres: a megnyugvást. »Mind másokkal, mind magával igen keveset gondolt, végére járván életének napjaiban, hogy a legbölcsebb ember se tud semmit, és a leggyőzedelmesebb vitéz is testében-lelkében gyengeség s életében árnyék.« Adományra nem törekedett s az emberekkel nem barátkozott; inkább szabadságát őrzötte, »egyáltalában való igazságot az embernek állapotjára nézve nem látott sehol gyakorlásban lenni, hanem csak szerzett törvényeket, szokásokat... Csak ült,

szédelt e világban, mivel utolsó órája előtt meg nem halhatott.« Hányszor írja le hasonlóan Bessenyei a maga világát, kételyeit és sorsát. A kép, melyet itt magáról fest, lemondása gondolatainak tévelygése közt, hangjának ironikus fordulatai: a legelevenebbek és meghatóbbak közé tartoznak, melyek életéről fenmaradtak. A boldogtalan bölcs és csősze, ez megnyugodva, amaz várva a nyugalmat; mellettök az ifjúság, mely tovább indul tőle, új erővel és új hittel keresni a neki megtalálhatatlant. A kép lehangoló benyomását szinte sivárrá teszi a külső sceneria. Az egész regénynek legvalószerűbb rajza a putzufalvi bölcs lakása.

Megütköznek e tudósnak lakhelyébe az útasok, hol az álmos csendesség minden szegletben, mint bagoly a sötétben, magára borzadva gúnnyasztott, és az eleveniséget is csak az omladozott épületek tetejében lakó verebeknek csirippolása jelentette. Egy szobába mennek, melynek széles kiterjedése csaknem a látásnak határát is környülfogta. . . Kitérdezett ablakain a ki s befutós szelek számtalan papiros szárnyakkal lebestek. Egy hamvas tüzelő, tört vaslapát s félágú vasfogó; egynehány három lábú karszék, falnak dütögetve; egy fitongó asztal, dohányvágással köröskörül összemetélve; egy véghetetlen fogas, földig alányúlt rosdás flintákkal megrakva; két rikóltózó paplanos nyoszolya, felrongyolott pamutjával bódrozva, nyugodott a csendes szegletekben; valamely kipattant nyakú avas tajték-pipa, egy leves szárából fére fitúlt rőt csutorával támaszkodott az ablakban. Az ajtónyílás előtt hevert egy vén vizsla, melynek reves bőrít száraz bordái 'kisátorozták: a lármára fejét felemelte, s kurta farkát egyszer földhöz ütven, ismét elaludt; ha fejét rázta, alácsüngő ajakai

orránn-szeménn lótyogtak keresztül-kasúl, melynél fogva fonalszálak módjára elterült nyálai úgy látszottak a szobában széllyel, mint Szent Mihály nyarában mezőben nyúlángozó békanyálak.

Mily kietlen otthon! Körülbelül ötven évvel korábban egy másik hajótörött magyar író is lefestette szegényes lakását a Márvány-tenger partján. A kép, melyet Mikes mutat, talán még nyomorúságosabb Bessenyeiénél: de az ő tört ablakain át lakásába behat a napsugár s a humor verőfényével vonja be a szűkölködő hajlékot. Bessenyeiéhez csak a szél látogat el s a borús ég ködlik be.

Tariménes és társa e rideg tanyáról tovább indulván, hosszú út után elérnek a totoposzi királyi lakba és kertbe, hol épen Arténis királyné tartja születésnapját. A schönbrunni várkastély és park tündérképe tárul föl előttök, tele Totoposz Vénusaival. Egyszer csak a jóságáról és szépségéről híres királynéval látják szemben magukat, kit udvari asszonyai vesznek körül. »Felemelkedett téjszín mejjén és kifeszült vállain Vénusnak lankasztó bujasága hevert, homlokán az uralkodásnak isteni méltósága ült, tekintetiben pedig a csendes királyi méltóság mosojgott.« Az utasokat kegyesen fogadja s megértvén Tariménestől, hogy birodalmában különösen a törvényt és vallást kívánják tanulni, azonnal beszélgetni kezd ezek felől. Hatalmának alapja nem az erőszak s terjedelme nem határtalan. Országá boldog, mert a maga akarata, meg egyezése szerint vezéreltetik. Meggyőződése, hogy »a hatalom akkor legerősebb, mikor legigazabb, és akkor legállandóbb, mikor legirgalmasabb«. Népét jóval igyekszik szeretni: ez virágzásának titka. A beszélgetés a következő szép sorokkal vegződik, Arténis fejtegetéseihez kapcsolódva:

Hiába dicsekszik az uralkodó, ha a nép könnyez és fohászkodik. Az éhező embert a világnak minden bölcsességével és ennek minden okaival sem hitetheted el soha, hogy jól van lakva, míg enni nem adsz. Az uralkodik hivenn és igazánn, kiben országa örvend, és a ki népét érezhető jókkal s nem ígérettel szereti.

Ó nagy királyné, mond az ifjú, ki szereti a szegényt?

Mi és az istenek, felel Arténis.

A szegénységnek ügyében némák az istenek?

Kérdezzétek meg Totoposznak sokaságát, mond Arténis, és szája vallása megigazít.

Ezután a királyné vendégül tartja őket s különösen a szegény Kukumedóniásnak nem fogy csodája a pompán, melybe jutnak. »Oly formán vigyorog, mint a szegény ember, mikor pénzt lát.« Másnap megérkezik hosszas útjából az ország bölcse, az ősz Trézéni is. Tanult és okos, emberszerető és világismerő. A királyné szívének bámuloja s gondolkodásának vezetője. Ime a totoposzi államrendben, melynek főtámasza e felvilágosodott bölcselkedő, a voltairei politika ama tételének példáját találjuk, melyet többek között egy, 1765-ben D'Alemberthez intézett levelében, így fejez ki: »Nem gondoltak rá, hogy a királyok dolga a filozofusoké is, pedig világos, hogy a bölcsök a királyi tekintélynek legelőkelőbb támaszai.« Artenisszel Bessenyei már beláttatta ez igazságot. Előszavában fennen dicséri a totoposzi királyné mintáját, Mária Teréziát, hogy »a tudósokat, kiket filozofusoknak, papok ellenségének ismért, ennek daczára kegyelmében oly nagy számmal tartotta«. Trézénit egész hálálkodó lelkesedéssel fogadja uralkodója. A böles nem maga jött, hanem hozott egy Kirakadest, azaz Kirakaduhu országbeli vadembert, ki

»a tanult életnek mesterséget boldogságát jött ismérni és, ha lehet, érezni is«. Innen kezdve a böles Trézéni és Kukumedoniás mester meg Tariménes és a Kirakades együtt járnak-kelnek, okoskodnak és vitatkoznak a városban. A vadember, a legdurvább természeti állapotnak, de egyszersmind a természetes észjárásnak képviselője, egy időre egészen előtérbe nyomul s az ő tapasztalatainak, benyomásainak, észrevételeinek elsorolásával veszi kezdetét a regény második könyve.

Mindenen megütközik, semmit sem ért; de értetlensége egyszersmind bírálat, különösen a civilizáció szokásaira. Nevet az emberek furcsa köszönésmódján; nem fér fejébe, hogy a derest oskolának mondják előtte (az ilyen fajta tanuláshoz semmi kedve); gonyolódik a táncz és udvari hivalkodások nevetségességén, a boritalon és dohányzáson, a házasság kénytelen hűségén, az emberek által húzott díszkocsi megalázó képén, a párbaj és vallásos viszázkodás esztelenségén. A büntetések, deres, tömlöcz, vesszőfutas sem férnek fejébe s folyton azt tudakozza: jártak-e oskolába a büntetettek s vajjon mikép taníthatták ott őket, hogy a tudomány ellenére is bűnbe keveredtek. Megjegyzéseiben sok szatirikus fulánk, olykor valódi elmésség nyilatkozik. Egyszer séta közben »meglát a vad egy hosszú derekt totoposzt, kinek lába nem volt, csak keze, és földig érő derekán állott . . . Ez neveztetik, mondják, *Ő Legkitetszőbbségének* (eminentia). Hivatala abbúl áll, hogy semmi dölga ne legyen. Ételét, italát csak megálmodja s azonnal eleje teszik. Ő boldog álom, mond a vad; jobb a tudománynál is!« Majd arról tudakozódik Trézénitől, hogy miért isznak az emberek bort, mely elveszi eszöket. »Csak bú elfelejtésért cselekszik, ez a felelet; hogy részegem bajakra nem gondolván, boldogok lehessenek általa. —

Tehát itt a tanúlt világban akkor boldogok az okosok, mikor bolondok lehetnek, mond a vad, mely célra mérget isznak. »

A Kirakadesnek ilyenmő tréfái által elevenített társaságot Trézéni meghívja egyszer magához s el is utaznak a bölcs barlangjába. Ez a lak magas kősziklák között, egy fenyveserdő alatt, szép kert közepén állott, a természet némaságában, melyet csak a szelek és zúgó patakok zavartak. Itt veszi voltaképen kezdetét Tariménésnek oktatása. Hosszú bölcselkedések vannak párbeszédek formájába öntve, a művelődés és természet viszonyáról, az emberi kötelességekről és boldogságról, a polgári társaság alapjáról és rendjéről, a vallás lényegéről és külsőségeiről. Mindez Bessenyei ismert modorában, a fölvilágosodás kételkedő eszméinek dialektikus fejlesztésével. Csakhogy itt mintegy kétfelé osztotta magát. A tünődő, tévelygő okoskodásnak Tariménés, Kukumédoniás és Kirakades adnak hangot, a természet határaiban való megnyugvásnak, a tudomány és emberszeretet boldogító hatásában való bizodalomnak pedig Trézéni. A szóváltás közöttük, az eszméknek e pihe-nést nem ismerő hánykódása voltakép Bessenyei lelkében foly: Trézéni filozofiája, melynek a természettel és humanizmussal megegyező igazsága eltölti lelkét, az övé magáé. A mit meséjének bölcsé tanít: ahhoz ragaszkodott Bessenyei; meg volt győződve róla, hogy az életnek legjobb berendezése csak ezen alapúlhat; csupán tudnivalója kívánt volna többet s ez keverte folyvást új meg új belső küzdelmekbe. Mindhiába: a vallásos kutatás kételyei csak a lelkiismeretben nyughatnak el, csak a morálban s nem a metafizikában. Tariménés sohajtására, hogy miképen lehessen az isteneket valójában ismerni? így felel Trézéni: »Írva van benned isméretek és törvények. Nem szükség tetszéseket és igazságokat véres áldozatokban keresni.

Valamikor akár jó, akár hibás tettemről, ágyamban éjjeli nyúgalmamra lefeküvén, lelkem isméretit megkérdem, mindenkor csak úgy felel, mint Jupiter maga felelne. Ne is hidd, ha mondják, hogy isteneid itt vagy ott lakoznak s arra keressed őket. Ha szivedben, lelkedben fel nem találod léteket, minden vallásban, templomban, áldozatban elvesztetted igazságokat örökre . . . Valamirül bennem az értelem hallgat, reám nem tartozik . . . Valami a természetben nincs, nem igaz; a melly dolog pedig igazságával az emberi nemzet elméjében vetélkedések közt forog, örökös kérdésbe marad és csak istenekre tartozik.« Mit mondjunk azokról, a kik füstöléssel akarják tisztelni az isteneket? Tariménés okúlva hallgatja ez igéket, melyekre Kukumédoniás mester szemét-száját eltátja. A politika alaptételeit is hasonló modorban fejtegetik, a logikának azzal a határozottságával s a kifejezésnek azzal a világos erélyével, mely a franczia szellemnek formai hatását mutatja Bessenyeire. A kétely, egészen a bizonytalanságok gátjaig, nem okoskodott nálunk soha határozottabb tételekben s nem járt látszólag biztosabb úton, mint Bessenyeinél. Amde már a politikában az útnak ez a biztossága nemcsak látszólagos; biztosabb a talaj lába alatt és biztosabb a cél szemei előtt. Az alkotmányos monarchia, ez az eszménye, intézményeiben és vezetőiben a felvilágosodás és ember-szeretet szellemével. Tariménésnek ekként magyaráztatja: »Az összeállott nép sokaságának egybekapcsolt hatalma és annak legfelsőbb méltósága parancsol Artenisnek egyedül általok felszentelt személlýében. Mihent ezen egybevett hatalom külön-külön minden före vissza öszlattan, az ország közönséges boldogságát fenntartó erejében azonnal meghalna. A hol minden tag egyenlőül parancsolhat, ott senki sem engedelmeskedik. Csak a testi gyengeség hajlik

meg a testi erőnek; de az ártatlanság, védelmét, és a gonoszság, büntető igazságát nem esmeri.«

A *Tariménes* harmadik könyve a totoposzi alkotmányozó gyűlés tárgyalásaival foglalkozik. Artenis ugyanis összehíván országa gyűlését, ez előtt, mint a közhatalom birtokosa előtt, leteszi királyi jelvényeit. Totoposzban és Magyarországon ugyanazok a királyi insigneik: korona, királyi pálcza és alma. De a nemzet lelkesedve adja vissza neki s Burdószkiaradószposzi országbíró elnöklete alatt tanácskozáshoz fog. Az egész gyülekezetet a felvilágosodás és türelem eszméi vezetik; csak a »lámaposzik«, a »dervisposzik« és »fakirposzik« képeznek heves, reakzionárius ellenzéket. Mindenekelőtt a vitézlő, azaz nemesi és a földmives rend között való viszony szabályoztatik. A földmives birtokának örökös árendása, belőle ki nem űzhető és személyére szabad; ügyei nem úri székek, hanem országos bíróságok elé tartoznak. A szélső Tenedit, ki az ország minden polgárának teljes egyenlőséget kíván, azzal hallgattatják el, hogy »a társaságbeli közboldogság némely igazságot örökre befedez, azért, mivel azoknak felfedezésekkel önnönmaga sem állhatna fenn.« Következnek a papság ügyében vívott harczok, melyek folyamán a nagy kalifátulujposzival szemben a legszélső eszmék is hangot találnak. Kikirosz ilyen okoskodással vádolja a »boncurakat«: »Jupiter úgy akarja, hívek, hogy fizessétek és minden övé legyen; mi pedig ezekért ígéretet adunk, hogy halálotok után, mikor már több hasznokat adóban, robotában nem vehetjük, boldogítani fogunk.« Törvényben mondatik ki, hogy a papság a királyi hatalom alatt áll, javai elvételnek s fizetésre utaltatik, világi törvényszékben nem vehet részt, mértékletességre és házasodásra köteleztetik, a menedékjog eltöröltetik, a fakirposzik és dervis-

poszik megszüntettetnek, a többiek nemesi rendűeknek ismertetnek. Meghatározták még, hogy kiki higgye Jupitert, a lélek halhatatlanságát és tetteinek jutalmát vagy büntetését; az isten természetéről való okoskodás, tiszteletének módja mindenkinek tetszésére hagyatik; a vallás különböző gyakorlata miatt senki ne üldöztessék. Föltételekhez szabják a nemesi vagyon élvezetét s rendezik a perlekedés menetelét. De különös gondot fordítanak a büntető törvényeknek igazságosabb és emberiebb átalakítására. Jóságvessztéssel csak a felségárulót kívánják büntetni. A büntetések kiszabásánál különbséget tesznek a vétek és gonoszság között; amaz a természetnek gyengesége, ez romlottsága. Világi büntetés alá csak a megtérhetetlen gonoszság esik. E határozatok után szétoszlik az országgyűlés, melynek tanácskozásait Trézéni hivei okuló figyelemmel kísérték, a Kirakades pedig ismert modorában kommentálta.

Ime Bessenyei minta-alkotmánya, lelkes visszaemlékezése Mária Terézia némely reformjaira, melyeket saját eszménye szerint egészít ki. Így a híres 1777-diki urbéri szabályzatot, mely biztosította a jobbágyság szabad költöztési és pályaválasztó jogát; az úri székeket meghagyta ugyan, de mégis némi gátot vetett a földesurak önkénykedése elé, mert a parasztnak feljebbvezést engedett a vármegyéhez; tartozásait pénzben, természetményekben és robotban méltányosabban szabályozta. A büntető és polgári törvénykezés megfelelő reformját a Planum Tabulare-val kísérelte meg 1769-ben s utóbb megszüntette a menedékiogot. A placetum behozatalával az államhatalomnak egyházi ügyekben is érvényt szerzett; a jezsuita-rend eltörlése alatta hajtatott végre s a kolduló szerzeteket is megszorította. Mindezt nyomról nyomra megtaláljuk Bessenyeinek

totoposzi alkotmányában, csakhogy tovább fejtvé a fölvilágosodás és humanizmus voltairei irányában.

Az alkotmányjog kérdéseiben Voltaire sem volt radikális. A közintézmények korszerű átalakítását sürgette: az egyháznak állam alá rendelését, lelkiismereti és sajtószabadságot, a büntetőtörvények emberiesebb szellemű átalakítását, a népoktatás javítását, igazságosabb adórendszert. De minde reformok megvalósítását nem a néptől, hanem az uralkodótól, a monarchikus hatalomtól várta, mely erre már Porosz-, Svéd- és Oroszországban hajlandónak is mutatkozott. A Bourbonokhoz egész loyális hűséggel ragaszkodott: nemcsak IV. Henriket és XIV. Lajost magasztalta, hanem még ennek oly méltatlan utódját, XV. Lajost is minden alkalommal védelmébe vette. A tömegetől mi üdvöst sem remélt; a fejedelemnek kell a filozofusokkal s általán a mivelt elemekkel egyesülve megalapítaniok a jobb világot. Bessenyei még erősebb befolyása alatt áll a nemzeti hagyományoknak; az ország politikai rendjében mi igaztalanságot sem lát. Nemcsak az alkotmányos királysághoz ragaszkodik feltétlenül, hanem az alkotmány arisztokratikus intézményeihez is. »Az alku a király és nemzet között, vette a törvényt és igazságot határok közé«, mondja *Magyarország törvényes állásában*. A politikai elmélet és történet tanulságai egyaránt az alkotmányos monarchia szószólójává teszik. »Népfényen láthatod, hogy Magyarországnak törvényes állása a királyi háznak megmaradására nézve még mindekkoráig a legjobb és legtermészetszerintvalóbb. Hogy a nemzet a korona dicsőségét s hatalmát a maga javával öszve tudta olvasztani. Most is ezen törvényes állásunk árnyékában nyugoszunk, melyet atyáinknak együgyűségek szerzett oly móddal, hogy túl rajta bölcsességünk soha se mehessen.«

»Maradj meg hát, magyar polgár, törvényes királyodnak hívségében, jól látván e világnak eseteiből, hogy királyod nélkül boldog nem lehetsz.« Hagyományai, neveltetése, helyzete nemcsak az alkotmányos monarchiát láttatják vele a közdolgok legjobb rendjének, hanem a maga egész Tekintetes Hazáját, a nemesi Magyarországot. Említettük a nemesség eredetéről hagyott nyilatkozatait. E rendet egyáltalában nem tartja elavúlnak s gyakran olyképen védelmezi, hogy Voltaire gondolkodásától messze távolodik. Hálát ad »a gondviselésnek és kegyelmes uralkodónknak, hogy még mi magyarok mind-ekkoráig az emberi korban, mint földesúri nemzet megmaradtunk«. A nemesség tehermentességére és politikai kiváltságaira sem haragszik. »Tudod-e, miért nem élhet országunk gyűlésén a paraszti sokaság személyes vokssal sem követjében, sem magában? Azért, hogy nem birtokos, nem földesúr, hanem a nemesi karban élő nemzetnek örökös árendássa. A nemesség sem veheti el tőle földjeit; de ő sem teheti soha, hogy attól ne szolgáljon, ne dézmáljon.« Mikor a totoposzi országgyűlésen a heves Tenedi a föld népének helyet követel az alkotmányban: egy polgár megrántja köntösét s fülébe súgja, hogy isten őrizze a parasztságot ilyen veszedelemtől. Ezt a futárt egyenesen Bessenyei küldötte hozzá, ki nem veszi észre, hogy érzülete mily éles ellentétbe hajtja néha gondolkodását mesterével. »Semmi sincs a nemesi karnak nagyobb gunyoltatására, mint a papi renden való felemelkedés, hol a legdurvább varga-születés püspök, kardinális név alatt fejdelmekkel truczczolhat és a főfő nemesekkel, grófokkal kezét csókolthatja«, írja a *Természet Világának* egy jegyzetében. Altalában régi alkotmányunknak nem felforgatását óhajtja, hanem csak fejlesztését. Ebben pedig a papság és

vallásos erőszak ellen való gyűlölete, a gondolat feltétlen szabadságának követelése s az emberszeretetnek minden irányban való érvényesülése vezetik.¹ Az igazság legyen egyenlő mindenkire. A *Toldalékban* olvassuk: »Lehetetlen a törvényszerzésnek módján nevetve nem fakadnod, mikor látod, hogy a bűnben is egyik embernek a többi felett praerogativát enged.« A vallásos türelem szelleme, mely a magyar embernek vérében van, jusson kifejezésre intézményeinkben is. A kalifa, láma, fakir és dervishadat le kell szorítanunk a pölczről s megfosztanunk a hatalom eszközeitől, melyeket a sötétség és elnyomás önző érdekeiben használnak. Boldogságunkat csak a fölvilágosodástól várhatjuk; de szabadítsuk föl a cenzúra békójától. A nemesi rend hatalmát, melyet természet és törvény kezébe adtak, engesztelje és szentelje meg az igazság és humanizmus. Ezek voltak a politikában Bessenyei alapvető nézetei: minden fejtegetése, megjegyzése, terve ezekre vezet vissza. Ezeket foglalta rendszerbe a *Tariménés* totoposzi alkotmányában, ezeknek uralkodásával akarja megértetni mintá-állama népének egész boldogságát és dicsőségét.

Mert dicsőség, egy győztes háború dicsősége is várt a totoposziakra. Hogy Mária Terézia korának képét teljes fényében tüntethesse föl nagy didaktikus allegóriájában: be kellett mutatnia Arténisnek egy háborúját is, mely ép oly csodálatos sikerrel és váratlan eredménynyel végződött, mint a szorongatott császárné hadviselései. Ezeket is magasztalólag hozza elő világosításában Bessenyei, szembe-

¹ Závodszy az állítja, hogy Bessenyei általában ellensége a halálbüntetésnek. Ez tévedés. *Magyarország törvényes állásához* irt *Toldalékban* hosszasan védelmezi fentartásának szükségét s azzal végzi, hogy: »micsoda emberség, kérlek, melyet a gonoszok áldanak, és az ártatlanok átkoznak?«

állítva II. Józsefnek sikertelen hadjárataival. A győzelmet bizonyára a népek áldozatkészsége, a katonák hősisége s a tábornokok jelessége vívták ki, nem maga a királyné. De mégis sok tekintetben az ő kiváló tulajdonaira vezet ez vissza: ragaszkodására nemzetéhez, kitartására ügye védelmében, nemes lelkére és egész bájos valójára, melylyel népét példátlan lelkesedésre tudta ragadni. Ime Mária-Terézia-Artenis része a hadi dicsőségben: nem ő vezeti seregeit, de a győzelemnek lelkét ő önti beléjük. Alakjának fényét nem homályosítják el emberi gyöngeségei, melyeknek vonása szintén nem hiányzik Bessenyei allegoriájából. Különösen az ájtatosság túlzása, a térítő buzgalom az, a mit Bessenyei nem tart elhallgathatónak, habár magyarázhatónak és menthetőnek is. A fő cselekvényben úgy használja föl, hogy a női lélek szeretetreméltó gyöngeségeivel szövi össze. A vallásos meggyőződés unszolása a sziv boldogságának lesz eszközévé. A királyné térít s házassággal és boldogsággal jutalmaz. Rózsaszínű fénybe vonva minden s ez még Bessenyei elfogúlt szemeit is csak kevésbé, igen kevésbé emlékezteti arra a rémes világításra, melynek kíséretében a sötét századok térítő munkája folyt.

A negyedik könyv azon kezdődik, hogy Arténis mulató-kertjében Teneriben (a feddhetetlen Veneri reminiscenciája a névben, Schönbrunné a képben) megvendégli az ország rendeit. A multság tánczczal végződik, melyben a királyné is résztvesz. Szépsége, az egész látvány érzékkáprázató gyönyöre, mint rendesen, Kukumédoniás mestert, a pedáns kálvinista bölcselkedőt, ragadja el legjobban. Szentimentális elmélkedésbe kezd, hogy elmúlhatik-e ilyen szépség? Az érzelmes olvadozásból aztán egyszerre pompásan tör ki a híres *manér*: »Eb anyját, mond keservében, az ember csak repeső bogár, mégis úgy hiteti magát,

hogy fél-isten!« Az ifjú Tariménés is itt találja meg párját: Tomirist, kinek fiatal, ártatlan vidámsága néhány vonással jól van rajzolva. Találkozásuk jelenetéhez van fűzve ama kevés reflexiók egyike a regényben, melyek nemcsak hogy Bessenyei lelkéből fakadnak, de az ő maga ajakán is nyilatkoznak. Egy bús lap, az emlékezés és reménytelenség gyászszegélyével. Oh mi semmi a bölcsesség az ifjúság és szerelem örömeihez képest! Oh mi gyorsan múlnak nálunk az örömöök! »Körülnézed magadat . . . az idő virágágyadat öszvetapodta.« Innen kezdődik Tariménés és Tomiris viszonyának fejlődése, melyben segítők a böles Trézéni is, ki a tudnivágyó és nemes lelkesedésű ifjat nagyon megszerette. A viszonynak, úgy látszik, semmi akadályja nincs, sem a fiatalok, sem szüleik részén. Az egyre jobban kibátorodó nyilatkozások lépcsőjén haladnak egész a levélváltásig. Érdekes, a mennyiben ismét franczia mintára mutat, a szerelmesek beszélgetésének hangja. A kényeskedő, preczióz szerelmes típusából, mely a heroikus regényekben uralkodott, fejlődött egy, vele rokonságban levő típus: a filozof szerelmesé. Ezt legtöbb változatban s legnagyobb hatással Destouches rajzolta, kinek vigjátékait Bessenyei nemcsak olvasta, hanem utánozta is.¹ A szerelmesek már nemcsak végetlen bókokat szavalnak egymás előtt, hanem értekezéseket tartanak a világ- és életbölcse-ség kérdéseiről. A retorikai hidegséget a logikai hidegség váltja föl. Így Bessenyeinél is, különösen Tariménés alakjában. Ezzel a Parmenióval azonban nem áll szemben hasonló ambíciójú vagy inkább hivalkodású Szidalisz. Nagyon érdekes Tomiris egy levelének következő helye:

¹ Petz Gedeon az *Egyetemes Philologiai Közlöny* 1884. folyamában kimutatta, hogy Bessenyei *Philosophus* című vigjátékána mintája Destouches *L'homme singulier* című komédiája volt.

»Megvallom, hogy nagyon táplálja bennem az emberi hivatkozást, ha tudóstól szerettettem; tévelygésekben igen szépeket mondanak és gyönyörködtetnek hibáikkal is.« Másutt szóval így inti kedvesét: »Ne zürjed, zavarjad fedjedben az isteneket, embereket, éltető állatokat, hanem igyekezz, kedves dühöttöm! hogy személyeddel örökre boldoggá tehess. Én okaidat nem csókolhatom, sem ijjesztő gondolataidat karjaimmal nem ölelhetem. Hol láttál csupa esztét és szszel szerelmeskedni? Egy magához szorító ölelés, egy szájjal szájhoz való tapadás, édességével minden elmét felrúg, mely csak száraz okokkal van tele.« E nyilatkozatok Bessenyei életének emlékeiből kerültek regényébe. Ugyanazt a jelenetet, majdnem ugyanazokat a szavakat ismétlik, melyeket ő maga élt át az udvarnál, maga hallott és irt le *Nézőjében* s az *Ifjuság hanyatlásában*. Az ő hölcselkedését is a szép asszonyok, kiket eszével akart meghódítani, csak szép szemeiért és szép hangjáért hallgatták. Úgy látszik, maga is megbékült ezzel az eredménynyel. Regénye során már ép ebben az érzésre, gyönyörre és gyönyörködtetésre, az életnek könnyű felfogására és megszépítésére való hajlamban keresi és szereti az örök nőiséget. Tariménes és Tomiris eljutnak odáig, hogy egymás szerelméről bizonyosakká lesznek. Ekkor üt ki a háború Jajgadiával, melynek eseményei a regénynek ötödik és utolsó könyvét foglalják el.

E szomszéd birodalom rettenetes zsarnoka, Buzorkám ugyanis egy hatszáz esztendeje élt ősanjának jogán követeli Artenis országát, Totoposzt. Az örökösödési háború s a zsarnoki uralkodás szatirája következik. Artenisnek bölcs és emberszerető uralkodásával van szembeállítva a korlátlan hatalom féktelenkedése és bukása. Buzorkám politikáját ez a nyilatkozata világosítja meg: »Én azért vagyok

gazdag, hogy népem szegény; azért hatalmas, hogy országaim rabok. A gazdagság a népet kevélylyé, a szabadság makacscsá teszi; tedd szegénynyé, rabbá s uralkodj. « A nép nemcsak szegénynyé és rabbá lesz, hanem anyagilag és erkölcsileg nyomorúttá: gyöngévé, koldussá, gyávává és árulóvá. Artenis felszólítására, igaz ügyének védelmében lelkesedve kel föl egész Totoposz. Elmennek a hadsereggel Tariménes, Kukumédoniás s a vad Kirakades is, kit Artenis egy majorról ajándékozott meg, Trézéni pedig az igaz Jupiternek lélekben való megismerésére térített. A totoposziak szétszórják Buzorkám hadseregét s a fővárost, a zsarnokkal együtt, maga népe adja át az ellenségnek, melyben szabadítóját látja. Artenis nem akarja magának tartani Jajgadiát, hanem szabad királyválasztást enged a népnek. A választó gyűlés, melyben minden czéh a maga czéh-mesterét akarná királynak, a regény mulatságosabb lapjai közé tartozik. Végre Szipiopoli hadvezér nevez nekik fejedelmet s a győztes sereg visszatér Artenis városába, Kirótoszba, hol nagy diadalünnepeket ülnék.

Következik a befejezés. Tomiris, mielőtt kezét nyújtaná Tariménesnek, azt kívánja tőle, hogy térjen át az ő vallására. Az ifjú, kinek szíve tele van a boldogság vágyával, nem sokat tűnődik a dolgon, hanem nyomban siet Helioposzi főpaphoz és a térítő szent tanácshoz. Ide van beszöve az az ironikus részlet, melyről már megemlékeztünk. Bessenyei nemcsak az erőszakos térítést gúnyolja benne, hanem azt, mely a lélek meggyőzésével nem törődik, s a melyben a térítők és megtérők oldalán világi érdek a hatarozó indíték. Mily elevenen irt lapok ezek, mily erősen tanúskodnak róla, hogy Bessenyeinek egész lelki világa izzásban volt, mikor írta. Színei durvák és rikitók, de mélyek és erősek. Haragja fellobog: a gyűlölet és megvetés

lángjai cikáznak. Kegyetlen elmésséggel itéli el a képmutatást és gyávaságot. Hangja harsogó hahota, szokatlanul hangos az ő elmélkedéseinek és mélézásának csöndes világában. Minél jobban ügyelünk rá, annál inkább átmegy a jajszóba. Van e jelenetnek egy elődje a régi magyar komikai költészetben: Balassi Menyhárt áttérésének jele nete Oláh Miklós előtt a *Balassi-komédiában*. De ennek dogmatikus vagdalkozása a fülbegyónás ellen valósággal enyhe Bessenyei szatirájához képest. Ott a más meggyőződés gúnyolódik, hogy magának nyerjen meg, itt a keserv dül és önti epéjét. Elénk állítja Helioposzit, kinek minden gondja csak a világi jókra, az eszem-iszomra van, s nem ér rá vallásának igazságára tanítani senkit. Ez igazságban maga sem hisz s cinikusan vallja be képmutatását. Végül bemutatja a kapzsit, kit a lelkek üdvössége csak annyiban érdekel, hogy fizessék meg neki a bünbocsánatot. A hitvallásban a szörszálhasogató scholasticizmus természetlen és nevetséges voltát pellengérezi ki, s a szertartásos élet külsőségeit: vezeklést, böjtölést, térdenállást, keresztvetést sem tudja mosolygás nélkül emlegetni. Megszédülve, egész lelkében felháborodva, szinte kétségbeesve siet Tariménés Trézénihez e komédia után, melyben vallania kellett: hogy a fehér fal fekete, hogy nem a földön megy, s hogy az emberek szárnyon járnak.¹ A bölcs igyekszik megnyugtatni, a hogy tudja: a józan okosság ellen hinnünk semmit sem kell, de a tömegnek szüksége van vallási tanokra, intézményekre és szertartásokra. Tomiris is vigasztalja kedvesét egy levéllel, melylyel egészen kifordul kedves magából s filozofusnévá lesz ő is, mint Destouches asszonyai. »Nem arra kényszerítenek, írja, hogy higyj, hanem csak hogy

¹ A jelenet legérdekesebb része közölve van Závodszy *Bessenyeijében*.

vallj, s magadnál elrejtett hiteddel légy a hogy lehetsz, mint lelkednek ítélőszéki azt engedi. A hit nélkül lévő vallást e földön szükség, kenyér, világi szerencse csinalják, a hitet nevelés szüli: vedd el mind ezt, mind azt az embertől s benne a vallás füstöt vet.« Kukumedoniás mester is, ki a háborúban elvesztette fél fülét, egy vakbuzgó család körébe kerül, melynek leánya kedvéért az igaz hit vallását követelik tőle. Itt is van egy térítő jelet, gúnyos és elmés, mint a másik, de kevésbbé mély és vonatkozó. Huphupposzi, a térítő pap, kezeit hasán együvé téve s »lapos pillantásu szemeit egészben behunyva mond: Hiszed-é, neveden szóllitlak, Kukumedóniás! hogy Jupiternek feje nem borzas mindég, hanem ünnep napokon Júnó megborostálja? Ó uram, felel a hívő, ki lehetne oly kárhoztatásra méltó megátalkodással elméjében, mely szerint azt lehetetlen dolognak vélné, hogy egy közönséges aszszony is férjének fejét meg ne borostálja? Hát Jupiternek mindég boglyos legyen a feje? Hiszek! hiszek! és hiszek!« Es így tovább. A mester azonban még idejében megugrik a vakbuzgóság verméből. Tariménes, Artenis közbenjárásával, megkapja Tomirist s hazájába készül. Keserves bucsút vesz különösen Trézénitől, ki a bölcsesség útján vezérlette, őt az élet folyásának törvényeivel, a természet rendjével, és saját lelkével megismertette. »Végre Tariménes, mestérével, Tomirissal, vagyonaival szekerekre rakodik, és útazását bánatos örömmel tévén meg, hazájába elérkezik, hol édes szüleit egészségben találja.« Így végződik a regény.

Nem szükséges böven magyaráznunk, hogy Besse-nyeinek ez a legnagyobb költői munkája művészi tekintetben mily kevésbé sikerült. A didaxis teljesen megbénítván benne a képzelő tehetséget, ez csak lankadt, nehéz szárnyakkal látszik vergődni előttünk. A lelemény és jellem-

rajz fogyatékosága és elhanyagolása, az oktató elemnek majdnem korlátlan uralkodása egészen megbontja a regénynek, de általában a költészetnek is, formáját. Bessenyei az úgynevezett józan okosság regényét akarta megírni, egy regényt, mely a józan okosságra tanítson és a józan okosságból folyjon. A józan okosság maga azonban még soha sikerült költői munkát nem alkotott, legfeljebb rendszert. Voltaire regényeinek tendenciáit, az optimizmus nevetségességét, a haladás természetes elvét s a többieket, meséi példázzák, maga csak magyarázza itt-ott. Bessenyei úgy szólván csak magyaráz, igazi példázás nélkül. Mert példái, a mellett, hogy egészben változatosság és elevenség nélkül valók, még az ő magyarázatainak kíséretében sem mindig meggyőzők. Így a totoposzi minta-állam épen nem felel meg az emberi élet ideális képének: tele van gyarlósággal, nevetségességgel és szenvedéssel is, még pedig nem csupán olyanokkal, melyek kiirthatatlanok; az egész csak Artenis alakja árasztja el eszményi világossággal. Ez is inkább a görög-tűz hamis fénye, mint a nap éltető, átható, melegítő tündöklése. Voltaire csak a realis élet viszonyai, feltételei közt tartja lehetetlen álomnak az osztálykülönbség megszüntetését; ennek Bessenyei álmodott, ideális államában is megvan jogosultsága. Voltaire a való világában is eltörülhetőnek hiszi a lelkiismeretnek az egyházi formák által való lenyűgözését, mely Bessenyei Totoposzában, Artenis uralkodása alatt, fényes virágjában áll. A vesszőfutás jajai és egyéb jajok sem hallgattak el. Bessenyei, mikor a szent tanácsot, embereit és eljárását szatirizálja, nem veszi észre, hogy foltot vet saját ideáljára s lehetetlenné teszi, hogy olyképen fogadjuk szívünkbe, a mint ő óhajtaná. Politikai hitvallásunk, melyet ő követel tőlünk, legalább egy-egy ágában nem hasonlítana Tariménéséhez.

A regény politikai, vallási és életfilozófiai értekezések gyűjteménye, monologok és dialogok formájába szedve, sőt törvénycikkbe, ezek indoklásába és tárgyalásába foglalva. Egész a negyedik könyvig alig történik valami, a mit cselekvénynek vagy akár mesének nevezhetnénk. Innen kezdve, a két utolsó könyvben sem több, mint a mit egy lapra kényelmesen leírhatnánk. Jellemrajzai halaványok és következtetlenek. Egy-egy meggyőződés, egy-egy rendszer, vagy ennek valamely töredéke, emberi névvel és nyelvvel felruházva. Kantakuczi: a lemondás filozófiája, Trézéni a józan okosság filozófiája, Tarimenes: a fiatal tudnivágy Mellékalakjain akad egy-egy jó vonás, inkább képökre festve, mint cselekvésökből fejtve ki; hiszen tenni egyáltalában alig tesznek valamit. Ilyenek a paraszti tudományával nagyralátó Rühödi János, a pedáns és felszeg Kukumedoniás, a vakbuzgó Kanposziné, azután Tomiris, ki az ifju kor elfogulatlan érzéki szépségében és felfogásában tűnik fel. Minde vonások azonban sem nem öszhangosabbak, sem nem teljesebbek. A háttér néhány statisztája meg, mint a mendeniai vendégek s a két rátartós gavallér Tomiris szülei házánál, mintha a molièrei komédia néhány ismert típusának elmosódó viszhangja lennének. Igazibb élet sem bennök, sem a mellékszemélyekben, sem a főalakokban nem lüktet. Valamennyien csak Bessenyei kételeyeinek, tünődéseinek és nézeteinek tolmácsai. Értekező stíljének is általában van bizonyos beszélgető jelleme. Dialogokat tart lelkével, szívével, maga-magával, olvasójával; felidézi kételkedéseit, most hangot ad nekik s vitatkozik velök, majd meg elnyomja őket; megszólaltatja tapasztalásait s bíráló esze elé állítva hallgatja ki; olvasmányainak benyomásai és tanulságai is szóhoz jutnak és vitába keverednek most józan okosságával, majd jogait követelő érzé-

sével; így állnak szemközt, beszélgetve, okoskodva, harczolva, hagyomány és elmélet, szokás és meggyőződés. Mindez szakasztott így megy *Tariméneshen* is, csakhogy a vitatkozó felek neveket kapnak. Ertelmi életének ébredését, fejlődését, hánycódását és kiforrását belefoglalta: egész filozofiáját. Mindennek, az okoskodások, végetlen sorban ismételt fejtegetések tömegének, művészi tekintetben, kevés az értéke. A képzelődést meglankasztja, a jellemrajzot elhalaványítja, a formát megbontja.

De szerencsére, hangot adott benne nemcsak értelmi, hanem érzésvilágának is. Ennek nyilatkozása, különösen két hangja, teszi e könyvnek számos lapját élvezetessé és becsessé. Az egyik, melankholiája, melyet az emberi tudás korlátoltsága s életének örömtelensége szítanak lelkében. A bánat át-áttör okoskodásának hideg vértetétén, s a vércsöppek, melyek erre szöknek, jobban meghódítanak neki, mint egész fegyverzete. Regényében az álom és valóság, képzelődés és emlékek ép oly sajátságosan olvadnak össze, mint gondolkodásában a bizonyosság keresése és a hit: most töredékekben verődve egymás mellé, majd meg áthatva egymást. A szabolcsmegyei ház s a pataki collegium és emberei képéből, a schönbrunni tündérvilágból és Mária Terézia ragyogó környezetéből, a bécsi örömek emlékeiből s a kovácsii pusztá sivatagságából meg-megjelenik egy-egy vonás, egy-egy rajz előttünk, azután gyorsan szertefoszlik. De mindig rájuk ismerhetünk: a hol a beszéd melegebb színt vált, érzések hangja állítja meg a gondolatok sorát, valószerűbb vonások elevenítik a rendesen halavány képeket: ezt Bessenyei nem Totoposzbán találta, hanem a maga múltjából vagy jelenéből vitte oda. Előadása gazdagabb lesz képekben, a nélkül, hogy ezeknek magyarázó vagy érthető feladatuk lenne. A kifejezés a köl-

tészet szárnyára kap, s az író a melankholiának egy nemével emelkedik föl és csapong, a gondolkodó előtt bizonyára czéltalanul. Azonban Bessenyeinek ilyen helyei is különböznek a lágy szentimentalizmus gubbadozásától. Szárnyecapásai szélesek és erősek, egy hatalmasabb szervezet erőszakosabb érzéseinek nyilatkozásai. De lassú ütemük mégis csak mélézás, szállongás a múlt és jelen fölött; amannak örömeitől és lelkesedésétől s emennek sivárságától egyaránt messze van; attól távol, ezen fölül. Okoskodásaiban, elméleteiben nem bizunk: de e bús emelkedésekkel sorsa és a világ fölé, e fel-felsíró gyászszal érzése szinte ellenállhatatlanul ragad magával. Említettük a megindító sorokat, melyekkel Tariménes és Tomiris első találkozását kíséri. Ki tudja, hogy hitták a bécsi Tomirist; de a visszaemlékező Bessenyei érzéseinek igazsága által, névtelensége daczára, valóbbnak tudjuk és jobban hiszünk benne, mint Tariménes kedvesében.

Erősen hat szubjektivitásának másnemű nyilatkozataival: szatirai részleteivel is. A gúny ere oly viszonyokkal szemben dagad föl benne és árad ki, melyek irányában meggyőződése már érzésbe ment át, a gyűlölet érzésébe. E gyűlölet megeleveníti egész, bölcselkedésben támolgó lelki világát; oly frissességgel és elmésséggel ajándékozza meg, melyet nyugodtabb hangulatában hiába keresünk. Szatirikus elmésség hatja át a vad Kirakadesznek nem egy jelenetét, a jajgadiai királyválasztás rajzát: komolyabban és mélyebben Buzorkám udvarának és embereinek leírását, a totoposzi papság országgyűlési szereplésének bemutatását; legerősebben és leghatásosabban pedig Tariménes és Kukumedoniás térítésének és hitvallásának jeleneteit. A vallás méltatlan szolgálai s a lelkiismereti kényszer ellen való gyűlöletéhez itt fájdalma

csatlakozik, mely a maró iróniáig emelkedik. Mily lanyhának látszanak e lapok égő gyűlölete és kínja mellett a kor többi szatirikusai: Gvadányi tréfálkozása a külföldieskedőkkel s Kármán finom mosolya a divatbábokon! A *Tariménes* gyöngé költői munka; de van néhány helye, mely a magyar szatirai költészet legjelesebb lapjai közé tartozik.

XIX.

Bessenyei nyelve. — Vége.

Kazinczy, *Báróczi életében*, összehasonlítja e két stil-reformerünk nyelvét, s az egybevetés eredményét egy, Bessenyeire nézve nem épen hízelgő képen fejezi ki: »Báróczi érezteté legelőbb és leginkább, hogy, ha akarjuk, menni fogunk, midőn a maga újításait a legcsinosabb, a leggondosabb stil és azzal az egészen ismeretlen báj által mindazoknál, a kiknek izlése a szépet elismerni tudta, kedvességbe hozá, és a ki épen e miatt puristáink által a legveszedelmesebb nyelvrontónak tartatik — holott Bessenyei, ki nem éle kevésb idegen szólásokkal, de a kinek írásaiban a legcsinatlanabb pórbeszéd együtt áll a francziás kifejezésekkel, magától minden olvasóit elkergette. A Báróczi múzsája egy grácia-alakú, nagy nevelést nyert leány, kinek még selypítéseit is kellemnek vesszük; a Bessenyeié — ha a kép nem volna illetlen — egy alföldi piros-pozsgás leányasszony, ki ama körül cselédkedik, és a kin az asszonyától el-eltanúlt városi szokás, az asszonyától ellopkodott ék sem áll jól, mert a közé, a mit fölszedett és a mi neki tulajdona, nem tud hozni össze-illést.« Ez ítélet egészen megfelel Kazinczy izlésének; természetesen következik a tizes évek elején vallott nézeteiből, mikor nyelvfinomító irányzata legtávolabb járt a

magyarosságtól s legközelebb az idegenszerű affektáció szentesítéséhez. Mond némi igazat: de figyelmen kívül hagyván több körülményt, mely a két író munkásságát élesen megkülönbözteti, méltánytalanná lesz Bessenyei iránt.

Báróczi érdemeit szépprózánk fejlesztése körül senkinek sem juthat eszébe kisebbiteni. A siker, melyet elért, az újítások, melyeket a kifejezések és mondatszerkesztés terén alkalmazott, beszédének egész tisztább fölemelkedése: szerencsés nyelvérzék eredménye volt, melyre az idegen példák termékenyítőleg és alakítólag hatottak. Semmi nyoma, hogy ő elméletileg, a múlt és jelen magyar irodalmának alapján foglalkozott volna nyelvészeti kérdésekkel, vagy, habár csak általánosságban is, amaz irányok jelentőségével, melyekben a magyar prózai stíl fejlődésének föltételei rejlettek. Egyetlenegy, többi újításaihoz képest mindenestre alárendelt szőrendi kérdés az, melyet *Kasszandra* utószavában inkább csak érint, mint kifejt. Reformjának elméletét nem ő, hanem Kazinczy írta meg. Ő sem maga, sem mások elé határozott szempontból eredő irányt nem tűzött, hanem csak példát adott, a választékosságnak, jó hangzásnak és értelmességnek példáját, melyben egyszerűen nyelvtelhetségének, erdélyi nyelvmíveltségének és olvasmányai hatásának nyilvánulását láthatjuk. E példa kiválóan tanulságos és gyümölcsöző volt, már csak az által a hatás által is, melyet Kazinczyra gyakorolt.

Bessenyei nem ilyen isten kegyelméből való s nem is ilyen kiváló tehetségű stílreformer. Ez irányú működésének inkább az elmélet, a vezető szempontok kiemelése és fejtegetése, a nyelvszokás és irodalmi nyelvhasználat birálata terén van jelentősége. Igaz, hogy nem adott soha a Báróczi munkáihoz, különösen könnyűség és választékosság tekintetében, hasonlítható példákat, s nem is talált a szó

szorosabb értelmében lelkes utánczókat. De, mellőzve most általán a magyar nyelv tudományos és irodalmi használata érdekében folytatott izgatásait, ő volt az első, ki nyelvünk széptani művelésének, fejlesztésének gondolatát kimondotta s némely elveit kitűzte. Művelődésünket magyarrá kell mindenekelőtt reformálnunk, azután nyelvünket széppé, tisztává és kifejezővé. A *Holmi* az első magyar könyv, mely az írói hatásnak a kifejezés szépségében rejlő elemével foglalkozik, elméleti fejtegetésekkel, magyarázatokkal és példákkal. Meg akarja értetni nemcsak általában a nyelv gazdagításának, hanem egyenesen eszthetikai művelésének szükségét: éreztetni a különbséget a szép meg a közönséges, az emelkedett meg a lapos beszéd között: összemérni értékeket és hatásukat. Közöl egy darabot Haller János *Trója Veszedelem*jéből, azután egyet dédunokájának magyar *Telemachus*ából; maga is kísérletet tesz ugyane részek fordításával, nemkülönben Lukánusnak s Youngnak egy-egy darabjával; amazok mellé nyomatja, hogy gyakori módon állítsa szemünk elé: milyen irányban kell haladnunk. Az övéi sem jók; de biztos célra, öntudatos törekvésre mutatnak, s Bessenyei csak ennyit akart.

»A régi módhoz ne ragaszkodjunk!« hirdeti s a *Holmiban* és *Magyar Nézőben*, összefüggetlenül és töredékesen, de meglehetősen teljességben valóságos stilsztikát ad, melylyel nemcsak a jó írásra, hanem a jó stíl föltételeinek megszerzésére, anyagának kitisztázására, szempontjainak kitűzésére törekszik. A nyelvfejlesztés első stilsztikája e röpirat. Szokatlanul s nálunk először magyarázza, hogy a különböző műnemek a hangnak, az előadásnak is különböző módját követelik; a fenség körében mozgó éposz, akár vers, akár próza, nem tűri a köznapi vagy tréfás beszédet, hanem állandóan méltóságos hangot és

emelkedett kifejezést kíván. Homérusban és Vergilben, ha a dolgok néha kicsinyek is, de a versek mindig méltóságosak. Sürgeti a kifejezés szabatosságát és félreértésre nem vezető világosságát, s e tekintetben Haller és Torday Sámuel tévedésein, kétértelmű, homályos és szabatlan mondasain példázza elméletét. A magyarosság, nyelvünk saját-szerűségeinek őrzése szintén fontos előtte s ép oly hevesen csúfolja a *Svéd Grófné* »kifordított« magyarságát, mint a szegény Kónyinak strázsamesteres affektációit. A könnyűséget és természetességet, a stíl elengedhetetlen tulajdonságai gyanánt, külön fejezetben fejtegeti. »Azt hiszed-e, hogy ha te ilyen természet szerint, mindentül csaknem megérthető módon irsz: majd kiki hasonló lesz hozzád e könnyű mesterségbe, s eltapodtatol? Sőt inkább az erőltetésbe lesznek több barátaid. Soha nehezebb dolog, sem mester-ség nincsen e világon, mint a természetnek jeles követése. Tudd meg, hogy valami csak szép, ékes, mély vagy nagy dolog, annak mind természet szerint valónak kell lenni.« A *Magyar Nézőben* hosszasan foglalkozik az avultságokkal és durvaságokkal, annak bizonyítására, hogy a magyar stílfejlődés sem a régiekhez nem ragaszkodhatik föltétlenül, sem a népirodalom nyerseségeiben nem keresheti mintáit. Mind a kettő a haladás és izlés megtagadása volna, melyeknek a magyar művelődést vezetniök kell. Gúnyolja a régi históriás énekek laposságát és egyhangúságát, a Markalfok és Toldik izetlenségeit és póriasságait, de különösen a papi stíl hosszadalmas körülírásait, tekervényes elnyújtottságát s a végetlen viszonyszókkal kigyózó laposságát. Nem tehetünk, szerinte, mást, mint ha magyar nyelvérzékünk lehető óvása mellett, követjük a külföldi példákat.

Ime Bessenyei stilisztikája. Nézeteiben, ítéleteiben sem követel föltétlen megnyugvást, sőt szeretné, ha a megsértett

vagy más gondolkodású írók ellene támadnának, vetélkedni kezdenének s megindúlna a »szép elmélkedés«. Ezzel az óhajtatásával foglalkozik a *Penna-csata* című rész (39). »A nemzet mulatná velünk magát s nevetne, mikor mi egymásnak előtte bosszúságokat mondanánk: de a tudomány, magyarság azonban épülne. Atyámfiái, író barátim, támadjatok reám pennával, magyar könyvekkel! — mondjátok nincs eszem, ítéljetez sánczra, mind örömmel elfogadom, csak czáfoljatok több elmével, magyarsággal, mint én irtam.« A nyelvfejllesztésnek az az útja ez, melyet Kazinczy is maga előtt látott és kívánt. Első formájokban az ő híres szavai, a nyelvújítási küzdelem jelmondata: Legyen harc innen és túl s a nyelv kerüljön elő megifjodva és megszépülve belőle.

Bessenyei még *Tariménes* harmadik könyve elé bocsátott bevezetésében nyilatkozik hosszasabban általán a nyelvreformra s a maga nyelvére vonatkozólag. Gáncsolja a sok rossz fordítást, melyekkel a fordítók legtöbbször csak járatlanságot árúlnak el a maguk nyelvében is, meg abban is, a melyből dolgoznak. A magyar író készületének első feladata, hogy tanuljon meg jól magyarul. Ennek ismeretéből meríthet csak jogot az újításokra, de meríteni fog útmutatást is, mérsékletet is bennök. »Az is eszetlenség, ha a nyelvet gyökerében kívánja valaki kitekerni és a gyakorlott szó helyébe ismétetlen szót csinál; az is bolondság, ha írásunk módjába örökké ott akarnánk maradni, hol száz esztendővel ennekelőtte vóltunk, hogy nyelvünket eszetlenül szeretve tartasuk fenn örökös vadságában.« Részletesen fejtegeti, hogy a gondolatok bőségének és világosságának milyen hatása van a stíl képződésére s szerényen azzal végzi, hogy a maga nyelvét, előadás-

módját korántsem tartja követésre méltó példának. Ő sem pap, sem professzor, csak szántóvető.¹

Nyelve valóban nem mintaszerű. Bár eredeti zamata van, eredetibb, mint a hetvenes évek írói közül bármelyiknek; megvannak érdemei is; de el kell ismernünk, hogy elmélete jobb gyakorlatánál. A könyvtárnak vagy szalonnak, melyben bölcselkedik, olykor bizony nyitva feledi ajtaját s be-benyomúl az akol levegője. Kazinczy ítéletében és párhuzamában van igazság; de az is igaz, hogy Báróczi körülményei sokkal kedvezőbbek voltak nyelvének finomítására, mint Bessenyeiéi.

Amaz egy előkelő erdélyi házban nevedett, hol a társasélet formái általában miveltebbek s nyelve választékosabb volt, bár gyökeres magyar. Úgy szólván az első benyomások, a gyermekkori szokás már tapintatát, izlését, kényességét fejlesztették és támogatták abban az irányban, mely felé törekedett. Vérmérséklete is alkalmas volt rá. Nem arra sarkalta, hogy minél többet adjon ki, hanem hogy minél jobban megnézzé, a mit kiad. Türelmes, aprólékoskodásra, bírálgatásra hajló, bizalmatlan természete nem fáradt bele mondatainak új alakítgatásába, szavainak latolásába és válogatásába.

¹ *Magyarország törvényes állásának egy helyén* (az ötödik könyvben) érdekes nyilatkozatot tesz a magyar nyelv, illetőleg a nemzet rokonsági viszonyáról, Sajnovics elméletéről is. »Egy író vélekedett úgy, mintha a magyar nemzet Lapponiából származott volna ez okonn, mivel tanáltatik nyelveken olyan szó, melly magyarban is azt teszi, a mit ott jelent. De ilyen kicsiny oknál fogva olly nagy tekintetű dolgot helyéből kivenni és más fundamentomra állatni nem lehet. Nem a szavakat kell nézni, hanem az erkölcsi tulajdonságot.« Bessenyei szerint a magyar nemzet Tatárországból jött mai hazájába.

Bessenyei másunnan jött és másféle ember volt. Egy alföldi pusztán nőtt fel, onnan egy kollégiumba került, mely a finom formáknak s általában a szépnek varázsát szinte szándékosan tartotta távol, a tudakosságban és nyers erőben büszkélkedve. Egy féligmeddig barbár világban fejlett, mely felfogásában nyers, formáiban érdes, nyelvében szabad szájú volt. Egy durva élcz, vagy csak egy, hor mellett kérkedve kimondott szó is, mely a finnyásokat megugrasztotta, olyanforma elismerést nyert a pajtásoktól, mint Erdélyben egy csinos, udvarias bók. Bessenyei fülében ez a magyar nyelv csengett, a szabolcsi víg társaságok nyelve, mely sok illetlen dolog megnevezésétől cseppet sem vonakodott, még olyankor sem, mikor szükség nem volt rá. Bármily hevesen bélyegezte meg elméletileg e beszédmodort, már természete sem volt alkalmas rá, hogy végkép elnyomja és kiirtsa a maga nyelvéből. Természetében volt valami erőszakosság, valami a pusztai vérből, a nagyvilági élet s a böleselkedés jármába fogva. Kitörését és tombolását nem látjuk ugyan soha: de nyugtalan vergődését folyton érezhetjük. Egymás után sűrű sorral bocsátja közre röpiratait és költeményeit, nem sokat törődve formájokkal s, az egy Lukánust kivéve, átdolgozásukkal sem igen bajlódva. Egész kis könyvtárral ostromolja a közönyt és maradiságot. Író szenvedélyét nem lankasztja a körülmények mostohasága sem, mely megfosztotta őt kiadatásuk lehetőségétől. Erőszakosságának ez a nyugtalan vergődése az, a mi gondolatvilágát kavarja, hullámoztatja, mígnem melanchóliába roskad. Arra, hogy uralkodóvá legyen jellemében s életét és tollát vezesse, hiányzott jelleméből a határozottság. Ez meglátszik iratain is. Elmélkedik s gondolatai sokszor a felvilágosodás szélsőségei közt járnak; de a mint gyakorlati következtetéseket

kellene húznia belőlök a magyar egyházi és politikai életre, megáll s vagy alkudozni próbál a szokással és hagyománnyal, vagy éppen igazolja ezeket. Szubjektív harczaiban, belső küzdelmeiben az olyan embereket juttatja eszünkbe, kik tudják, hogy erősek, de mégsem bírnak ellenfelökkel, s elkeseredésekben maguk ellen fordítják erejüket. Önmagának ez erőszakos leveréseiből folyik melancholikus hangulata. Magányát is inkább úgy tüntetik föl nyilatkozatai, melyekbe minduntalan becsúszik egy-egy ironikus vonás, mint valami önkénytes számkivetést, önmagán elkövetetett erőszakot, nem pedig mint az egyedüliség igazi kedvelését. Céljai messze távolodtak szemei elől, eszközei összezavarodtak, a sors kerekai átgázoltak rajta s ő a keserv zsibbatagságába merült el. Erőszakos természete volt az, mely mintegy birkózott gondolataival, kételyeivel. Maga elé állította őket, szemökbe nézett, minél erősebb világításba kívánta állítani, minél élesebben körvonalozni, minél leplezetlenebb nyilatkozásra bírni. Küzdelmeiben nem akarja lerakni a fegyvert, újra meg újra kezd ki különböző címek alatt, más-más fejezetekben a vitát s fáradatlanul folytatja szinte a végtelenségbe. Már ez a végezhetetlenkedés maga: jele a természet erőszakosságának. Ő követel és vitatkozik s a vita hevében, hogy magyarán beszéljen, sokat mond, a mi magyar, de éppen nem finom. Mindig harcol, most a sötétség ellen, majd a gyászmagyarok ellen, azután sorsa és maga ellen is. A vitázó hangja természetesen élesebb, kifejezései kevésbbé válogatottak, mint a minők a nyugodt mesemondóé lehetnek, ki előtt nyugodt hallgatók ülnek s a ki szépen felidézi az ókori lovagokat és hadseregeiket s parádében és tisztelegve elvonultatja maga előtt.

Ime Bessenyei első nyelvtanulása, vérmérséklete, irtainak természete mind magyarázzák megfélekedéseit,

stíljének egyenetlenségét, egész különbözését Báróczytól. De magyarázzák olvasmányai is. A korabeli francia irodalomban sűrűn talál szavakat, melyekben kényes dolgokkal játszik a csintalan képzelet. Ő is kimondja a szót, de ez a szó, ez a fordulat magyarul már nem kényes, hanem durva.

Bessenyeinek tagadhatatlanul volt nyelv- vagy inkább stílérzéke, ha nem volt is alaposabb és rendszeresebb tudományos készültsége. Olvasta a régi és korabeli magyar írókat s olvasta a francziákat; összevetette a kettőt s a felfogásnak, gondolkodó észnek nem közönséges épségével, élességével kereste ki az utakat, melyeken a magyar irodalmi nyelv fejlesztésének haladnia kell. Autodidaxisának becsületére válnak azok a szempontok, melyeket e tekintetben kijelölt. De gyakorlata nem tudja híven követni elméletét. A szabatoság, úgy a kifejezések mint a nyelvformák használatában, nem erős oldala. Az ikes igék szigorú rendszerét az ő példáira bajosan alapíthatta volna Révai. Még e rendszernek kétségbe legkevésbé vonható ágára, a szenvedő igének ikes alakjára nézve sem szabatos és következetes. Irja igen gyakran iktelenek módjára (*gondolkozz, kényszerítettessen*), de olykor helyesen is (*vétessen* s mindjárt utána *vétessék*) a szenvedő ragot meg is kettőzgeti (*verettetett*). Megesik rajta, hogy a benható igetárgyra határozott ragozású állítmánynyal vonatkozik (*restelli fáradni*). Idegenszerűségek is csúsznak előadásába, ha nem is olyan nagy számmal, hogy magyaros ízét megrontsák. »Egész fejem fordítás!« sóhajt föl a *Tariménes* harmadik könyve előtt. E beismerését jobban igazolja ugyan az, a mit mond, mint az, a hogyan mondja: de nyoma megvan alakjaiban is. Az igealakok, különösen az óhajtó módnak deákos használata (mondá, hogy hozzáférni nem

lehetne, szükségesnek állították *lenni*), az egyszerű cselekvő igének magára hatóul vétele (mulatja *magát*), itt-ott a számnévre következő többes (harminczhat *könyvek*), némely szokatlan szóvonzata és inverziója (megkegyelmezte *népét*, hitetlen vagy *hazádnak*, Telemakhus *után* irni, *származásodhoz* a természet kedvezéssel viseltetett) s az a jellemző sajátsága legyenek itt röviden kiemelve, hogy a magyaros kettős tagadást mindenütt mellőzi, a hol a *sem* és *nem*, vagy *se* és *ne* egymásnak tözsomszédságába kerülnének. Póriasságait, nyerseségeit, alacsony képeit, melyek Kazinczyt oly szent borzalommal töltötték el, már érintettük. Nem egyszer csúszik ki tolla alól szó, mely vagy egyenesen sérti az izlést, vagy legalább megrontja a beszéd emelkedettségét. A visszautasító kifakadás képein és hangján is, melylyel a »régi« Markalf alacsony élczelődéseit és durvaságait megbélyegzi, világosan látszik, hogy neki is egyik első olvasmánya a »régi« Markalf lehetett.

E következetlenség nála, az elméletnek és gyakorlatnak ez az össze nem hangzása, láttuk, hogy nem szorítkozik erre az egy pontra. Legkövetkezetesebb és leg-határozottabb még egy olyan tekintetben, hol stilelméletét mintegy kapcsolatba hozta a felvilágosodást és haladást illető konkrét nézeteivel. A régi magyar írásmód hosszadalmasságát és unalmas egyhangúságát, ezt az »áhitatos magyarságot« a papi, egyházi stíl hatásának, elterjedésének tulajdonítja. »Mi ugyan itt meg nem állunk a magyarságban«; mint sok egyébre nézve, e tekintetben is szakítást. haladást sürget, s itt legbátrabban és legkövetkezetesebben ad példát. A harczot a *valák* és *valók*, *hasonlatosképenek* és *melyrevalónézvéstek*, *pedigetlenek* és *valamintszintének* ellen, olybá veszi, mint a régi egyházi szellemre támadásának valami mellékes csatározását. E módnak jellemző

sajátságai közül az egyszerű határozó szónak ragos névvel helyettesítése (*sebesen* helyett *sebességgel*) elő-előfordúl nála is; de különben a stílnak azokat az elemeit, a birtoknév elé tett személyes névmásokat (*az ő háza*), a sokszorosan összetett hosszú kötőszókat és fölösleges pótlékokat, melyek a beszédet rendkívül megnyújtják és ellapítják, oly bátran, tömegesen és tapintatosan mellőzi, hogy ez irányban a szükséges stilreformra ő adta a legsikerültebb példát. Hasonlíthatatlanul mélyebbre metszett e tekintetben Báróczi félénkebb kísérleteinél. Ha tudjuk, hogy e stílkülönzők kiküszöbölése mily fontos és nélkülözhetetlen feltétele volt a magyar beszéd könnyebbé tételének s a modern észjáráshoz simulásának: méltányolni fogjuk Besenyeit, ki a leggyökeresebb reform szükségét hirdette s legalább ebben a tekintetben kiválóan szerencsés példáját is nyújtotta.

Hangoztatta a szótár kibővítésének, magyar szókalkotásának szükségét olyan fogalmakra, melyeket korában nem tudott megnevezni nyelvén. Különösen a filozófia műszavaival vesződött sokat, melyeket csak »magyarúl is ki kellett valahogy írnia«. Apáczai Csere terminológiájáról nem volt tudomása. Szó-alkotásaiban azt az elvet követte, hogy »nem szó szerint vette a mondást, hanem a dolognak természeti szerint«. Így csinál aztán néhány összetételt, mint *világ-tudomány* és *világtudó*, azaz filozófia és filozófus; *belső-volt*: substantia; *nagy-természet*: világ, makrokozmosz; *kis-természet*: ember, mikrokozmosz; *test-tudomány*: fizika; *örök-testség*: materializmus. A közhasználatú idegen szók pótlására nem igen gondolt: széltiben használja őket. *Penna*, *luxus*, *plántál*, *despot*, *original*, *szála* (de helyette *ház* is), *tyrann*, *reczitál*, *reputál*, *fájn*, *golyóbis* s több hasonlókkal minden fennakadás nélkül

él. De egészben sem újításai, sem kölcsönszavai nem tet-szenek szorúltságnak, mert eredeti szókincse is nem közön-séges mértékben gazdag. Szívesen és bőven alkalmaz tájszavakat a Tisza és Berettyó mentéről, melyekkel gyakran igen jól fest és árnyékol inkább, mint magyaráz. Csak néhányat említsünk: *ordas* kastély, *faggyus* bűn, *üstököl*, *sunda* és *sundaság* (igen kedves szava), *bimbojog*, egy *pihőbe*, *hegedűkoppanás*, *iz* (nemzedék helyett), *tüdőpöffe-dés*. Használ vidékies szólamokat és alakokat is: *tanál*, *sűrvebb* sűrűebb helyett, *csüek* csövek helyett, *gyalánt*, *sijjed* sülyed helyett, *lefeke*t lefekvés helyett,¹ *nevetésre kifakaszt*, *szemérembe cjt* szemérmert sért vagy megpirít helyett, *hadd járjon* hagyján helyett és számtalanszor. Mind e fordulatok, szólamok, alakok erős magyar zamatot adnak írásainak s külföldies műveltsége, elvont dolgok körül forgó okoskodása daczára rájuk nyomják a legma-gyarabb vidékek egyikének bélyegét.

Az Alföld fiától egyenesen az ő egyéniségéhez, Bes-senyei Györgyhöz vezet azután a mód, a mint e szavak-ból és frázisokból beszédét megszerkeszti. Egész életében magyarázgatva, nemcsak minél magyarabbúl, hanem minél magyarábban szeret beszélni. Stilisztikai tanítása, hogy a gondolat természete határozza meg a kifejezés természetét, rajta is igazságnak válik be. Szemléltető, tétova gondolat-menete mindenekelőtt útjában áll annak, hogy rövid legyen. Sokszor ismét, minduntalan kiszélesedik és elterjeng tárgyai körül; vissza is tér arra, a mit már sokszor fej-tegetett. E tétovázás nyomát mutatja hajlama az egynemű mondatrészek halmozására. Mintegy keresve a minél meg-

¹ Régies. Tompa *Eudre királyfi*jában is: Későre mén a lefeke

felelőbb fogalmakat, ritkán éri be egy határozóval, egy tárggyal. De bár sokat állongál és terjedez, bár okoskodása gyakran nem vezet határozott eredményre: egymáshoz vagy egymásból fűződő egyes eszméi felöltöztetésében szereti az egyszerűséget és világosságot. Sokszor találunk nála szembetételeket s kizáró állításokon való továbbhaladást. Mondataiban értelmesen és tisztán fejleszti ki gondolatait s egy-egy mondatba nem szívesen bonyolít be mellékes eszméket. Így, bár útjának célja annyiszor vesz ködbe az ő s a mi szemeink előtt is: legalább az útra magára, köveire, bokraira, vágányaira, átröppenő madaraira és mértföldköveire, minél élesebb világot törekszik árasztani. Szinte modorává lesznek a közvetlenül közlő előadásnak stílformái: kérdések, felkiáltások, szólítások, megelőzések s egyéb vonatkozások. Magyarázatai úgy szólván folytonos beszélgetés. Föltesz, kérd, felel, új választ vár, ellenmond, int, helybenhagyást keres, czáfol és tanít. Mindig lát maga előtt valakit, a kihez a közvetetlenség alakjai közt fordul. Vagy ellenfele az, a kivel vitatkozik, vagy mestere, a kinél felvilágosítást keres, vagy olvasója, a kit tanít. Elválasztja lelkét testétől, szívét elméjétől s beszélgetést indít közöttök. E mód a közvetetlenség színét árasztja általában beszédére, legalább helyenkint megtöri okoskodásának hidegségét s enyhíti hosszadalmasságait. Te azt, te ezt, te így, te úgy, halljuk minduntalan. E figurák egy megható képet varázsolnak szemeink elé. Az elhagyatott, rideg magányban élő öreg, ki »minden néven nevezhető okos emberi társalkodástól megfosztatva« ül asztala mellett, abban a barátságtalan otthonban, hol Tariménes és mestere találták. A tolla alá kerülő szövegek egy szép múlt emlékei, azé, mikor e *tenek* nevei is voltak: Barcsai, Orczy, Vay és a többiek, kik Bécsben

körülvették. Ma már csak megszokás, üres forma az egész. A *te* talán akkor is: senki, ha csak egy ismeretlen olvasót ért alatta; remélheti-e, hogy írásai meg fognak jelenni valaha? A *te* maig is: senki. Írásai most sem jelennek meg.

Maga is érzi, látja, tudja mindezt s okoskodásait át-áttörik szubjektív érzéseinek csillámai. A világi életnek napfényes magaslatáról vonúlt egyik elhagyatott sivatagába. Ifjúság, szerelem, művészet, társaság, a munka sikerének élvezete vagy közelebbi reménye mind elmaradtak. Az élet szépsége beborúlt szemei előtt. Azok az álmok, melyekkel ébredő lelke annak idején kecsegtette: törekvéseinek nemzeti jelentősége, mind meghiusultaknak látszottak, csalálmoknak. Épen hazaérkezése idején, 1784. július 13-dikán hirdettetett ki Bihar vármegyében József császár rendelete, hogy »az egész országban a német szó mint *monarchica lingua* fölvétessék«. Az első szó, melyet hazájában hallott, úgyszólván nemzeti küzdelmeinek a közöny és maradiság ellen, leveretését jelentette a hatalom által. A mit neki magának a bölcsesség elejétől ígért, a szenvedéseket, azt bőven megadta. A nagyvilági élet örömeinek szomját elvesztette, az igazságét soha. Egyebe nem maradt gondolatainál, melyek legalább elfoglalták életét. Az igazságért való szenvedésnek egy neme a gondolkodóé is, ki keresi a bizonyosságot s nem képes megtalálni. E szenvedésnek is megvan titkos élvezete, mely varázsos erővel vonja a lelket s megédesíti gyötrelmeit. A megismert igazságért való külső harcz s az ismeretlen igazságért való belső küzdelem hangulata, lelkesülése rokon a nemes szivekben. Bessenyei külső világa összeomlott. Minél több része volt benne önmagának, annál erőszakosabb lehetett a felindulás, melylyel a nagy világ szinpadát

örökre otthagya, hogy ne lássa többé egyetlen szemnek könnyét vagy lelkesedésben felvillanó tüzét, melyet messze-hangzó szava ébresztett. De folytatta tanulmányait, vizsgálódásait s még többet írt, mint annakelőtte. A türelmetlen sietséggel közrebocsátott vékony röpiratok helyett vaskos kötetek következtek, melyekre nem várt többé sem a nyomtató műhely, sem a közönség. Kutatásaiban, elmélkedéseiben a puszta csendje nem sokkal juttatta odább, mint a nagyváros zaja. Ennek reményei és örömei elrebbentek a nélkül, hogy vigasztaló emléket hagytak volna lelkében. A mire emlékeztették, csak elmúlásuknak, tőlük való szakadásának teljessége s kipótolhatatlansága volt. Ha vitte valaha ifjúság magával egy szívnek minden de minden derűjét, nem hagyva vissza örömeiből, bár változott alakban, semmit: ez Bessenyei ifjúsága volt. Nem nyújtott kárpótlást neki a bölcselkedés sem; ebben is lépten-nyomon az emberi tehetetlenséget kellett éreznie. Szívének világa elsüllyedt, az elme fénye csak ködbe vezet. Sokszor emlegeti vénségét, e »mozgó halált«, kietlen magányát és kénytelen lemondását. De a végletes, olykor ironikus vonások, melyekkel teszi s a melyeket sok helyen ismétel, a hang elnyomott rezgése, egy-egy szenvedélyesebb kérdés kitörése: e túlzás, ismétlések, nyugtalan hang nem egészen azt jelentik, a mit mondanak. Lemondást, de nem egyszersmind állandó megnyugvást a lemondásban, hanem ennek fel-felzajló keservét.

Magyarország törvényes állása előtt olvassuk: »Minden néven nevezhető okos emberi társalkodástól megfosztatva; semmiféle halandókkal nem levelezve; senkit nem látogatva és senkitül nem látogattatva: lakozik az író egy pusztaiban, a holott könyveivel, gondolataival és a néma természettel tölti idejét, élván azért csak, hogy még meg

nem halhatott. Magán szánakozva, a világon nevetve szám-lálja napjait.«¹ Hol van e sorokban s mind a hozzájuk hasonlóknak a lemondás nyugalma, a kiengesztelődés csön-des számvetése, a halálát békén váró szív áldása? Besse-nyei valami önkínzó daczczal élvezi juhait, agarait, cselédjei közt számkivetésének keservét. Ki ő? »Egy holt-eleven, magányosságra vetett, örökké való hallgatásba fojtott és számkivetésének közepette fenékre szállott, siralmas ha-landó.« Ír, de miért? A *Természet Világában* beszél: nem hogy sorsát panaszolja, vagy kenyerét, hitelét keresse, vagy ellenfeleivel küzködjék vagy hirnevet szerezzen; ír unalmában és kínjában. Ír nem ismert és nem remélt olvasóknak. Ez a keserv kitörése, a maga szélsőségekre hajlásában. Hiába, a reménynek egy sugara mégis csillog előtte: valaha, valahol, valakik olvasni fogják, eszméi hatni fognak s elősegítik eszményeinek megvalósulását. »Koporsó-mon túlvitt beszédem, úgy tetszik, mintha siromnak komor éjtszakáját hozná haldokló szivemen kiderülésre; enyhítvén keservét ennek előre tudása, hogy halálombul elevenekhez szólhatok ki. Ha pedig én is írásommal a közboldogság templomának oszlopa alá egy követ letehetek, abból száрма-zott vigasztalásom a halálnak örök álmai közt is hevü-lésbe hozza hideg hamvaimat.«

A dacznak feszült húrja olykor meg-megajzik, az okoskodásra kényszerített lélek ereje meg-megernyed, s ilyenkor mély és tiszta hullámokban árad szivéből az ellágyult bánat mindazon, a mit vesztett, a mit nem tudott elérni, a miye hiányzik. Írásainak e néhány bús lapja a melankholiának meleg, költői és nemes nyilatkozása. Az

¹ Ép e sorok írása idején, 1804. szept. 12-dikén látogatta meg Kazinczy.

elérzékenyülés keríti hatalmába szívét, de az erő, melyet legalább a kifejezésben megőriz, a képek változatossága és nemessége, melyeket fölidéz, az ösztinteségnek tiszta és teljes hangja, a nála szokatlan rövidség: mindez bizonyos egyéni színt ad ez érzelmes helyeinek a szentimentalizmus akkori áradatában. Fájdalma ellenállhatatlanul fogja el szívét, eleveníti képzeletét s felemeli és oly numerózusan hullámoztatja beszédét, mint különben soha. Régente is szenvedett: a »szomorú bölcsesség« kinjai közt hánykódva. Szenvedett a legtávolabbi igazságok meg nem ismerhetése miatt. De mi volt ez a mostanihoz, midőn a közel fekvő igazságok félreismerése gyötri. Régi szenvedése szónokká tette fiatalságában, a másik költővé avatja öreg napjaiban. Valósággal, mikor fájdalmasan mond le róla, hogy gyöngeszava még szívhez jusson: akkor illet meg legmélyebben s akkor nyílnak meg előtte legkészségesebben sziveink. Mikor ontotta a verseket s költőnek hitte magát: távol maradt tőle; mikor lemondott álmairól: legközelebb jutott hozzá.

Hattyudala a *Természet Világának* következő előbeszéde:

Ollyá lettem, mint a pusztában bujdosó szarándok, ki világát elhagyván, csak egyedül ül, melyből áradt keservében könyveit törölgeti szemérül: így ülök magánosságomban, szüntelen arra forogván arczczal, hol a nyájjas bölcsek egymással társalkodva az életnek unalmát ~~maguk~~ közt enyhítik, édesítik.

Muzsámat szóllitom, had panaszolja életemnek hanyatlását úgy mint a megélemedett hattyú, mely már utolsó óráit hozzá közelgetni érezvén, abból vett fájdalmát hajnalonként bánattal énekelgeti. Ifjúságomnak örömmel tellyes mezeje, hol egy kezemet fogva Venus, más-

sat Minerva vezettek, oly aggodt magánossággá változott most, hol csak őszi ködök és szomorú fellegek boronganak.

Mély álmomban e csendességek alatt érezve, s tizenhat esztendeig gondolkozva, most fordulok ki ismét a világra arczczal . . Mit szőlljak hozzá? Hízkelkedni néki nevetség, mivel tekintetben nem veszi. Szidni bolondság; mert sem hallja, sem érti, sem érzi, sem tetterül felelni nem tartozik: viszontagságainak fergeteges tengerén mindnyájunkat szabad útnak bocsát, akár ütközzünk kőszálaiba, akár szerencsésen kerüllyük el azokat, egyben nem vigasztal, másban nem oktat. Végre nem marad egyéb a szomorú emlékezetnél és körültem haldokló kietlen magánosságnál.

Ó boldog házasság! töllem örökre eltávozott élet, hol a megaggodt halandó gyermekeiben születik újra, mikor már esztendeinek sokasága szivérül minden egyéb világi örömet eltörli! Te! ki ezt irod, vérségben, nételenségben, hová lett vigasztalásod?

Mindenestül fogva vezet a halál sirod széléhez, honnan a világra nézvén vissza, senkit sem látsz utánnad, ki véredben, nevedben éljen. Fedezzük el a házasságnak édes sebeit! legnagyobb fájdalom annál, a kinél nem találtathatik!

Édes vigasztalás a vénségbe beléfült életnek magát gyermekeiben látni, és asztalánál mondani: egyetek ebből, igyatok abból.

Idegen gyermekek állottak koporsója körül, melyet egyházi szertartás nélkül bocsátottak, saját kívánsága szerint, kertjének egy almafája alatt ásott sirjába. Ország-szerte félszázad óta sokat hangoztatták nevét; de reménye, hogy »halálából elevenekhez szólhat«, mindedig nem ment

teljesedésbe. Emlékét nem egyszer ünnepelték, verssel, beszédekkel és lakomákkal; de munkái maig sem jelentek meg. Pedig nemzeti életünk újabb fejlődésének nem egy iránya, nem egy becses eredménye vezet az ő nevéhez és munkásságához vissza. A nemzeti önérték ébresztésére, a Rákóczi óta pihenő tárogatót ő vette föl s fújta meg újra teljes erővel. Ő mutatott először a magyar művelődés útjára, mint nemzeti hatalmunk és virágzásunk föltételére. Ápoló intézetei közül az Akadémia eszméje s az egyetem magyarsága, benne találták egyik leglelkesebb sürgetőjüket. Új irodalmunkban új műformákra, új hangra elsőnek mutatott utat és adott példát. A modern világ eszméinek, a fölvilágosodásnak és humanizmusnak, szintén első kiválóbb tolmácsa volt, kinek lelkét az új kor szelleme egész teljességében és öntudatosságában áthatotta.

Bessenyei különösen az utóbbi szempontból, egyike a magyar művelődéstörténet legnevezetesebb alakjainak. Irodalmunk és iskolánk, a XVII. század közepén, még összeköttetésben mutatja kultúránkat az európai eszmék mozgalmával. A magyar szellemnek legkiválóbb képviselői, egyszersmind az európai szellemnek is képviselői és kifejezői. Így Pázmány, Zrínyi és Apáczai: mindegyikök nemzeti motivumokból indulva ki, vagy legalább nemzeti célra törekedvén, az egész mivelt emberiség szellemét foglalkoztató gondolatokat tolmácsol. Pázmány az antireformáció, a jezsuita tudomány európai áramlatának magyar képviselője, eszméiben, módszerében, nyelvében; Zrínyinél is megjelenik a katholicizmusnak ez új lelkesedése a romanticizmusnak szintén európai szellemében és formái közt, s ezen kívül irányzata, bármennyire nemzeti, olyan kérdésre vonatkozik, mely az egész nyugotot érdekli: a keresztyén föld fölszabadítására a pogány iga alól; Apáczai pedig Ramus és Descar-

tes eszméinek hirdetője, melyek az emberi szellemet kiszabadítani törekszenek a scholasticizmus bilincseiből. Innen kezdve azonban a kapcsolat az európai és a magyar szellem között mindarra nézve, a mi lényeges, a mi eszmei, egy egész századnál hosszabb időre jóformán megszakadt-nak látszik. A magyar élet eredetisége nem más, mint az elmaradottság eredetisége; európaisága pedig nem más, mint külsőségek utánzása. Bessenyei az első magyar ember, ki nemzeti kultúránkat, nemzetinek is meg mivelődésnek is, újra helyesen fogja föl, s eszményében mint az európai áramlatnak egy ágát tünteti elénk. Újra közös európai eszmét hirdet: a fölvilágosodás eszméjét, a lelkiismereti szabadságot új fogalmazásában; de benső kapcsolatba hozva ezt az eszmét a nemzeti fejlődés föltételeivel, nemzeti föladatakkal. Az európai szellem egyszerre villan föl nála a nemzeti érzés megdobbanásával. Ez alkotja pályájának rendkívüli mivelődéstörténeti fontosságát, nem munkáinak művészi értéke. A nagy gondolkodó vagy nagy író koszorúja nem illeti; de kétségtelenül ő volt az, a ki nemzeti fejlődésünknek az ő korától maig követett célját kitűzte: legyünk minél inkább európaiak s minél magyarabbak. A szem, mely százados tévelygés után először látta át, hogy e két tétel közt nincs ellenmondás, s az ajak, mely összeegyezősöket meg is tudta magyarázni: a gondviselés ajándéka volt nemzetünknek.

Szentmiklósi Timótheus és a magyar Utópia.

A múlt század kilenczvenes évei folytán Magyarországon számos politikai irat jelent meg az akkor úgy nevezett *Aufklärerektől* s ellenfeleiktől, a fölvilágosodás reformjait fejtegetve és sürgetve, vagy gúnyolva és ellenezve. Nem egy volt közöttök, mely a politikai kérdéseket nem egészen szárazon tárgyalta, hanem tetszetősebb, mulattatóbb alak és hang által igyekezett hatásra és elterjedésre. Concha Győző érdemes munkája pontosan számot ad felőlök, czéljához képest azonban inkább eszméikkel, mint formájokkal foglalkozva. E költött utazások és látványok, beszélgetések és imádságok, levelek és végrendeletek legnagyobb részben fordítások s érdekek a mi szempontunkból nagyon alárendelt. De van egy közöttük, mely Concha figyelmét kikerülte s a mely ép ránk nézve fontosabbnak tetszik: nem művészi értékénél, nem is politikai irányánál, de némely indítékainál s formai sajátságainál fogva. Egy politikai mese, mely Bessenyeinek eszméivel s motivumaival is rokonságban van. Már ez a körülmény fölhihatja rá figyelmünket.

Czíme: »*A Jó Nevelésnek Tüköre*, mellyet egy jó szívű királynak példájában a nagyra született magyar

nemzetnek egy kevés rajzolóssal készített és ki-adott Sz. M. T.« A nyomtatás helyének költött neve: Miaburg. Ideje: 1791. A szerző a maga nevét is csak kezdőbetűivel jelzi; de ezek nyomán s az előszónak azzal a fölvilágosításával, hogy egyházi ember, könnyen rájöhetünk. Szentmiklósi Timótheus volt. Danielik és Ferenczy életrajzgyűjteménye igen keveset tud róla; de a Benedekrendnek *Scriptores 1750—1880* című lexikona, mely Bécsben 1881-ben jelent meg, részletesebb adatokat tartalmaz. Találunk még egyetmást rá vonatkozólag a *Magyar Hirmondónak* 1792. folyamában.

Ez adatok szerint Szentmiklósi 1749-ben született; a theologia doktorává avattatván. 1775 ápril 18-án lépett Szent Benedek rendjébe. Szerzetét József császár 1786-ban eltörölvé, világi pappá lett s a komáromi gimnáziumnál kapott tanári hivatalt. Ez iskolának 1792-ben már igazgatója volt. Ez évekre esik irodalmi munkásságának java része. A *Tükörön* kívül 1791-ben közrebocsátotta a *Magános életről* szóló elmélkedését Zimmerman után, 1792-ben pedig egyházi beszédeit *Kathedrai Gyűjtemény* címmel Győrött. Ebben az esztendőben járt Komáromban egy névtelen utazó, ki tapasztalatait, élményeit leírta a *Magyar Hirmondóban*. Elbeszéli többek között, hogy február 28. jelen volt az ottani tanulóknak egy szini előadásán, a milyeneket gyakrabban is szoktak tartani. Öröm hallgatni e lelkes fiúk igyekezetét, melyben nemcsak magyarok vesznek részt, hanem »született németek és tótok is«. Fő támogatójok, buzdítójok, az iskola igazgatója: Szentmiklósi Alojzusz Timótheus, »a ki talpig egy derék magyar ember.« Épen a *Zsugorít* játszották, melyet a szintén komáromi születésű piarista, Simai Kristóf készített Molière után. A függönyre a következő jelmondat volt írva: »Honoribus

nobilis Publici, Litteraturae Patriae, necnon subsidio pauperum.«

Rév-Komárom ez időtt néhány rövid éven át mintegy központja volt a hazafias irodalmi izgatásnak. A dunaparti kereskedő és földművelő városban a kálvinistaság magát maig ősi magyarnak, »kúmai magyarnak« tartja. Nyelvéhez, viseletéhez, vallásához, melyet még Huszár Gál prédikálására vett föl a tizenhatodik század közepén, minden változások és viszontagságok között híven ragaszkodott. Eleinte békességben, jó egyetértésben éltek katolikus feleikkel; de utóbb hallatlan elnyomást és szinte példátlan üldöztetést kellett szenvedniök. 1672-ben a komáromi származású Kollonics ösztönzésére meghagyatott a várparancsnoknak, hogy a protestansok templomát és iskoláit foglalja el, papjaikat kergesse ki s halálbüntetés alatt tiltsa meg nekik a visszatérést. Innen kezdve több mint egy századon át történetök a rajongó lelkesedés, örült merények, ádáz gyűlölet és szörnyű megpróbáltatások drámáinak megrendítő sorozata. Gyűjtogatások, kivégzések, meggyaláztatások követik egymást. Imádkozni falukra bújdosnak s a visszatérőket bilincs és börtön várja. Halottaikat némán kísérik ki s némán várják a feltámadást. Enekelniök nem szabad, prédikátoraik nincsenek, gyermekeiknek iskolája a vallásban ez a néma szenvedés. A német várkatonaság s a városi tanács egymással vetekednek sanyargatásukban. Még 1763-ban, a nagy földrengés után, lerombolják nyomorúlt fatoriumuk s deszkáit a katolikus templomok között osztják föl. Mennyi sötét, izgató emlék, mennyi keserv gyűlhetett össze az üldözöttek lelkében, s kereshetett kitörést, mikor 1783-ban, II. József türelmi rendeletével, az ő számukra is ütött a váltság órája: templomot építhettek, papot tarthattak. Az első szó, melynek emléke ránk maradt,

nem az emberi szenvedélyeké volt, hanem a vágyódásé istennek rég hallott igéje után. Siettek meghívni papnak az utrechti akadémiáról Péczeli Józsefet, kinek tudós hire már közönségesen elterjedt, s az ő javaslatára Mindszenty Sámuel.

Nem esetleges dolog, hogy innen kezdve e városból évekig oly lángoló szavak hangzottak országszerte a magyarság ügye mellett. A százados nyomás és üldözés után, melyet idegenektől, a német katonaságtól s a nagyobbára német polgárságtól kellett szenvednie: a nemzeti reakció hatalmasan lüktetett e felszabadult gyülekezetben. Szenvedéseit, a város nemzetiségi viszonyainál fogva, nemcsak hite, hanem magyarsága szenvedéseinek érezte. Ez a hev teljes mértékben áthatotta a nagymíveltségű lelkész; de viszont ennek személyisége is, képzettsége, türelme, felvilágosultsága, visszahatott hívei szellemére s irányt adott neki. A felekezetiesség medréből áttérte a nemzetiség medrébe, a gyűlölet és visszavonás irányából a hazafias egyesülés és művelődés irányába. Innen szavának lelkes heve, feláldozásának megható teljessége, midőn a magyar nemzetiség ügyéről volt szó; innen gyülekezetének hű támogatása kulturai munkájában. Egyéniségének tiszteletes hatása alatt állott az egész város, melynek villongó felekezetei közé a békének régi olajágát vitte: leányának temetésén, 1792-ben, sorban megjelennek zászlaikkal a katolikus czéhek. Az ő hatására egy kis irodalmi kör képződött körülötte, az 1789-ben megindult *Mindenes Gyűjtemény* köre,¹ melynek feje és lelke maga Péczeli

¹ Takáts Sándor, kinek Komárom multjára vonatkozó érdekes dolgozatait felhasználtam, (mint Szinnyei Józsefnek a komáromi színészetéről irt czikkeit is), Péczeli életrajzában (*Figyelő* XXIII. k.)

volt. Vele munkálkodott két paptársa: a kálvinista Mindszenty Sámuel és a lutheránus Perlaky Dávid. Emez inkább csak a folyóiratnak szentelte erejét s néhány pædagogiai dolgozatot adott ki; míg Mindszenty nagyobb tudományos munkálatokhoz is fogott: Broughtonnak és L'Advocatnak nagy vallási és történeti lexikonait adta magyar nyelven és magyar pótlékokkal, összesen kilencz kötetben, 1792-ben és 1797-ben. Ők ketten voltak szorosabb szövetségesei Péczelinek, kire mint stílistára alább még vissza kell térnünk. Folyóiratuk, mely a magyarság ügyének leglelkesebb szószólója volt: sok nehézség és fennakadás között vergődött négy éven át; de Komáromban magában negyven olvasója volt. Egy magyar kisvárosban a múlt század végén ez elég tekintélyes szám. »Komáromban és vidékén az olvasásnak szeretetét, a nem csupán istenes könyvek némünemű becsülését, a nemzeti litteratura eránt való tiszteletet, a halhatatlan emlékezetű Péczeli, az a magyarok Gellertje, izelítette meg.« Buzgósága és példája új írói törekvéseket is ébresztett. Bédi Jánosné Fábíán Juliánna, a lelkes mester halála után, barátját, Gvadányit keresi föl költői leveleivel, ki ezeket a maga

úgy beszél e körről, melyet az egykorúak Komáromi Tudós Társaság néven emlegetnek, mint valami rendesen megalakult, szervezett, szabályszerűen működő irodalmi társulatról. A soproni Kis János-féle körrel szemben a komárominak követeli az elsőség jogát. Ilyen felfogásra nincs elég bizonyítékunk. Péczeli a maga körében buzdított s támasztott is írókat, lapjának szerzett dolgozótársakat, kikkel természetesen, mint a város leghíresebb és legbuzgóbb írója s mint szerkesztő, állandó összeköttetésben volt. De ez még nem a mai értelemben vett irodalmi társulat. A Komáromi Tudós Társaság elnevezés aligha jelent egyebet, mint együtt a komáromi írókat, a *Mindenes Gyűjtemény* dolgozó társait.

feleleteivel együtt, 1798-ban ki is nyomatta. Péczeli szoros, baráti összeköttetésben, levelezésben állott a hazafias buzgalmú katolikus pap-írókkal is, mint a Komárom tájékán, Vírten többször megfordult Baróti Szabóval, aztán Révaival, Fejér Györggyel s másokkal. Ennek a nagy képzettségű, szabad szellemű és erős nemzeti érzésű írónak s barátainak körében forgott a komáromi iskolánál tanárkodó katolikus pap, Szentmiklósi Timotheus is. Péczeli maga mondja, hogy irodalmi és hazafias munkájában támogatták őt »a szép tudományokat mindenkor szerető s becsülni tudó ex-Benedictinus urak.« Az ő társasága táplálhatta Szentmiklósiban is a vallási türelemnek, felvilágosodásnak, szabad gondolkodásnak azt a lelkét, mely könyvében oly leplezetlen nyíltsággal és nemes bátorsággal nyilatkozik.

Péczeli különös buzgóságot fejtett ki a magyar színészet fejlesztése vagy inkább megteremtése ügyében. Nyugoti Európában sehol sem született sajátosabb viszonyok között a színészet, mint nálunk. Kapcsolatát akár a misztériumokkal, akár az iskolai előadásokkal bajos kimutatni; feltűnedező meg újra elvesző nyomok után valósággal csak a hazafias izgatás, öntudatos nemzeti törekvés hozta létre. Színműirodalmunk, már olyan a milyen, előbb volt, mint színészetünk. Komárom maga, mely csak 1813-ben látott először magyar színi előadást, már két, korukban ismert színműíró szült, mielőtt Kelemen László első társasága szövetkezett volna. Az egyik Illei János, volt jezsuita, ki a múlt század közepén szomorújátékokat írt és fordított, s rendjének eltöröltetése után szülővárosába vonult, itt nyomtatván ki 1789-ben utolsó magyar darabját, a *Tornyos Péter* című farsangi tréfát. Ide való volt Simai Kristóf piarista is, kinek a magyar

színészet legrégibb műsora tartozik elismeréssel. Maga Péczeli is különös kedvvel fordította Voltaire drámáit; készült az egész Racinenak és Shakspere válogatott színműveinek átültetésére; folyóiratában ő tűzte ki az első pályadíjat magyar drámára. A magyar színészet és színműirodalom ügye programmjának élén állott. 1790 áprilisában írja a *Mindenes Gyűjteményben*: »Szégyen lesz, ha az országgyűlése alkalmatosságával Pesten és Budán magyar theátrum nem lesz, a hol kétszer-háromszor egy héten magyar vig és szomorú játékok jádzattassanak. Bár előre a Pesten és Budán lakó s anyai nyelveket szerető nemes hazafjak ebben munkálódnának. Melly nagy előmenetelére szolgálna nyelvünknek! Melly nagy dicsőségére hazánknek!« Mívelődési életünk hiányosságát lelkes tanárok és tanulók pótolgatják, a mint lehet. A magyar nyelv szépségét föltüntetni, hangzatosságát éreztetni, a költészet igéinek erejét egyesíteni az élő szó hatalmával! Dugonics már 1766-ban és 70-ben magyar darabokat adat elő vaczi deákjaival. A komáromiak sem maradnak hátra. Szentmiklósy is megérti a szót, nyilvános előadásokat rendeztet növendékeivel s mint hiresebb földije, maga is, prédikációi mellett, színműíráson töri fejét. A *Jó nevelés tükörét*, mint előszavában írja, először »komédiában akartá vele előadatni szép nemzetének elevensége«; de utóbb elállott szándékától s regényt vagy mesét irt belőle — a magyar Utópiát.

Az ő országát is Utópiának hívják, mint Morus Tamás szigetét. Uj uralkodója, II. Mátyás, népe boldogítására törekedvén, elküldi szolgálait az egész világra, hogy a boldog és boldogtalan országok állapotait, viszonyait kitanulják. Az első szolga »fekete gyászszal bevont postakocsin« érkezik meg útjából: fenyegedett uralkodó, felfordult világ,

nyomor és vadság, a mit útjában látott. Mátyás egy imádságot mond, melyben kéri a királyok királyát, hogy az ő népének általa másféle, jobb sorsot rendeljen. A második és harmadik szolga hasonlóképen gyászos postakocsin közeledik, az elsőnek szavaival adja elő szomorú jelentését, s a király ennek hallatára ugyanazt az imádságot mondja el. A negyedik követ szerencsésebben járt, meg is fújatja a posta-sipot, mikor közeledik; talált egy boldog országot, hol az isten féelme, a király tisztelete, jóllét, szeretet, bátorság és békesség uralkodnak. Eddig az első rész, mely egészen a népmesék kompozíciójára s előadásmódjára emlékeztet. Az első kísérletek nem sikerülnek, csak az utolsó próba jár eredménnyel. A visszaérkezők előre hírül adják jelekkel, hogy mi jót hoznak. A szó szerint való ismétlések, a szolgák jelentései és a király imádságai: mind a mese előadásmódjának jellemző sajátságai.

A második részben fölhívja a király követeit, hogy »beszéljék el okait is annak az állapotnak, a mely állapotban találták az országokat«. Az első három megint egyértelmű feleletet ad. Az általok meglátogatott népek boldogtalanságának három oka van: a vallástalanság vagy vakbuzgóság, a korhelység és heverés, a mértéktelenség. A jó hírrel jött szolga épen ezeknek az ellenkezőjét adja elő, mint az ő látta ország boldogságának fundamentomait: a józan vallásosságot, a szorgalmat és mértékletességet. A harmadik részben bővebb magyarázatot kér tőlük fejedelemök s ők egymásután kifejtik nézeteiket, előadják tapasztalataikat.

E fejtegetések, példák az előadó képességnek gyakorlatlanságáról, szinte gyámoltalanságáról tanúskodnak, de egyszersmind a fölvilágosodás eszméinek hatásáról is oly körökben, melyek nem estek épen áramlatuknak útjában.

Szentmiklósi, a volt szerzetes s buzgó katolikus pap, egész lelkesedéssel prédikálja a vallási türelmet. Elitéli a vallástalanságot, önző és vad következéseivel; de sokkal erélyesebben, hevesebben és hosszasan a vakbuzgóság, türelmetlenség nyomorát. Ő azt tanulta istenétől s azt tanítja embertársainak, hogy tisztelete lélekből, szívből, ne színből és képmutatásból legyen. Nevetségessé teszi a valóságos szórszálhasogatást. Tovább megy, s az egyik követ által azt hirdeti: »az isteneknek hírekkel és tanácsokból van az, hogy külömb-külömbféle vallás van a világon és külömb-külömbféle isteni tiszteletnek módja«. Nem áll meg itt sem, s iszonyodva emlegeti a fanatizmus vérengzéseit, a párizsi vérmenyegzőt, a szicíliai vecsernyét, a fehérhegyi boszút s IV. Henrik sorsát. Látóköre éppen nem széles; de ebben a szűk körben meglátja a körülte mozgó társadalomnak is olyan hibáit, olyan visszasságait, melyekben nemzeti boldogulásunknak, fejlődésünknek akadályait ismeri föl: a nemesi osztály henyeségét, a hagyományos adósságcsináló könnyelműséget, ifjai tétlenségét és ellazulását, asszonyainak léha czifrázkodását. Utasa kérdi az úrfit: mi hivatalra törekszik? A felelet ez: »Te gazember, elég hivatal az, hogy én nemes fiú vagyok!«. Így gúnyol, példáz, oktat ez a pap-író. Kissé naiv szemekkel nézi a világot s felfogása mintegy ösztönszerűleg jut a mese és az erkölcsi oktatás formájához. Apró beszédek tartat személyeivel olyan tárgyakról, melyek leginkább szíven fekszenek s legközelebb tapasztalataihoz. Egészben lazán fűzöttek, formátlanok, művészietlenek e kis prédikációk; de az életnek nemesen emberi felfogása, a korszellem szabad levegője hatja át őket. Igaz, hogy Voltairet egy közönséges vasárnapi beszéd derék moralizációjával keveri, de becsülésünkre rokonszenvünkre méltóan.

Azonban a könyvecskének van még egy negyedik része s két függeléke is. Amabban elő van adva, hogy a király, a követei által hozott jelentések tárgyalására összehívja Utópia országgyűlését. A rendek mindössze öt törvénczikket hoztak: a vallástalanok ne alkalmaztassanak hivatalokra; szintúgy a vakbuzgó erőszakosak sem, »a kik bolondnak tartassanak s verbunkosoknak adassanak a katonák közé«; a korhelységre és heverésre hajlandók legyenek kizárva a köztisztviselésekből; hasonlóképen »a tobzódást, vendégséget felettébb szerető, s egyedül ételben, italban és más testiségben telhetetlen emberek«; végre »a hivatalokra való nevelésről rendelést kell tenni az hazának«. Ezeket elvégezvén, a »deputátusok« szép beszéddel vettek búcsút Mátyás királytól, mely az egyik függelékben van közölve. A másik pedig azt tartalmazza, hogy az utópiai atyák mint tanultatták be gyermekeikkel a *Jó nevelés tükörét* s ebben a vallásosság, szorgalom, mértékletesség intelmeit.

A kis munkára, művelődéstörténeti érdekén kívül, még egy sajátos körülmény is felhívja figyelmünket. Ha csak futólagosan tekintjük is át, lehetetlen észre nem vennünk bizonyos kapcsolatot közte s Bessenyei *Tariménese* között. Nemcsak azt az általános közös vonásukat értjük, hogy mind a kettő egy-egy költött állami élet mozzanataiban, a költészet némely formáinak segítségével vételével kívánja terjeszteni politikai és társadalmi eszményeit. Nem is azt, hogy mindegyikök arra az uralkodóra vonatkozik, kihez szép emlékek vagy remények kapcsolják: Bessenyei Mária Teréziára, Szentmiklósi II. Leopoldra. Mellékes és sok külföldi munkával közös az az indíték is, melyet mindegyikök használ: a politikai tanulás kedvéért való utazás. De feltűnő s úgy látszik, mintha Bessenyei szélesebb kompozíciójának vázlatát képeznék, Szentmiklósi mia-

burgi országgyűlése. Az ő dolgozatának is ez képezi épen úgy tetőpontját, mint Bessenyeiének a totoposzi gyűlekezet. Mind a kettő törvénycikkbe foglalja azokat a politikai és erkölcsi eszméket, melyek a két írónak különösen szíven feküdtek. A cikkek között is megvan a rokonság. A mint Szentmiklósinál a vetekedő vallásfelekezetek el vannak nevezve: Dágon vallása, Jupiter vallása, Dianna vallása: szintén ezekkel az elnevezésekkel találkozunk Bessenyei Totoposzában is. Mind ez lehet véletlen találkozás; a filozofusoknak mindenütt megvoltak nemcsak közös eszméik, hanem közös szólamaik, képeik és példáik is. De mind e mellett sem valószínűtlen, hogy Bessenyeinek, ki 1804-ben irta *Tariménését*, valami módon kezébe került a magyar Utópia, mely tizenhárom évvel korábban jelent meg. Elolvasván, egy és más motivuma, képe megmaradt emlékezetében s szinte öntudatlanul szövődött bele az ő hasonló természetű munkájába. Szentmiklósi 1799. november 19-dikén halt meg Pusztá-Kovácsin. Így olvassuk a benedekrendi lexikonban, mely azonban nem mondja meg, hogy melyik ilyen nevezetű helységben: a somogy- vagy a biharmegyein-e? Ha élete végén az utóbbiba vetődött volna, ott talán találkozott Bessenyeivel s megismerkedvén vele, megismertette munkáival is.

Különben Szentmiklósinak a maga papi körében sem hiányoztak elvbarátai. Ezek egyike volt Nagy János, szanyi plébános, ugyanaz, kit *Nyájás Múzsájáért* olyan kegyetlenül lehordott a tüzes Szaitz Leo: »ecce tibi Nagy János, — mocskos szájú plébános!« Nagyon megkedvelte Rabenert, kiből sokat fordított is, s korának erkölcsi viszszaállóságait, különösen a házassággal kapcsolatosokat, a szavakban nem sokat válogatva szatirizálta. Irt egy szindarabot prózában az egyiptomi *Józsefről* s párversekbe

szedte a Graczián-Faludi-féle maximákat. Lelkes magyar volt és szenvedélyes versfaragó. Szíttott a korában divatos mesterkedő poézishez s rímei gyakran vetekszenek a híres Kovács Józsefeivel. Szentmiklósi könyve elé is ő irt ajánló verseket, melyeknek az Olvasóhoz intézett sorai így hangzanak :

Meg ne ütközz benne, keresztyén olvasó,
Hogy e könyvbe' költött dolgokat olvasó'.
Nem újság ez ugyan másnál is, de kivált
A Krisztus e részbe' különösen kivált;
Ő ezzel élt, mikor (mert hathatós abban)
Akart tanítani leghathatósabban.
Ez is hát, mint Krisztus szolgája, az okon,
Kiván segíteni könyvével azokon.
A kik vagy a hibát csak mind másra tudják,
Vagy a jó nevelés miben áll, nem tudják.

Visszatekintés e kötet tartalmára.

E fejezet az új magyar irodalom úttörőinek volt szentelve: Báróczinak, Bessenyeinek és körüknek, követőiknek. Azoknak, kik a nyugoti műveltség uralkodó áramlatához, a francziához fordultak eszmékért és formákért, irányért és hangért.

Ők voltak az új, korszerű művelődés zászlóvivői s egyszersmind az elalélt nemzeti szellemnek első ébresztői, az idegenhez pártolt vagy avúltban megfeneklett magyar nemzetnek lelkes magyar nyelvmesterei. A nemzeti emelkedés képe az ő álmaik közt rajzolódott ki először egy nemzetietlen időben. E nemzetietlen áramlat osztályt osztály után, vidéket vidék után hódított meg. Szele egymásután oltogatta ki a nemzeti érzés pislogó mécseseit; de mikor mélyebben izzó tűzhöz ért, ezt lángra lobbantotta. Akkor ébresztett visszahatást, mikor először találkozott oly elemekkel, melyeknek magyarsága tántoríthatatlanul, ép és kitéphetetlenül gyökeres volt: az erdélyi és alföldi protestáns nemesség ifjaival, a testőrökkel Bécsben. A magyarság szószólóivá lettek, de nem a maradék, régi, hanem a haladó, új magyarságé. Hódoltak a külföldi műveltségnek, de nem voltak hajlandók föláldozni érte nemzetiségüket.

Sőt hódolva neki, meg akarták egyszersmind hódítani a magyarság elevenítésére, fölemelésére, megmentésére. Mikor az új eszmények varázsa, vágya, lelkesedése megszállotta őket, természetesen odafordultak, hol koruk a legfensőbbeket, legigézőbbeket kereste és találta: a francziákhoz. A fejlődésnek azon a csodálatos folyamán akarták átvezetni nemzetöket, melyen ők magok keresztülmentek: a francia eszmék és izlés hatása alatt teremteni újjá és terjeszteni a magyar kultúrát. De a föladat nehezebb és bonyolódottabb volt, mint a milyennek az ő analógiájok mutatta. A nemzetnek jelentékeny részét a reá váró kultúrai munkára nem tüzelte az az erős nemzeti érzés, mely bennök lobogott. Épen azok az osztályok, melyekre helyzetöknél, vagyonosságuknál, míveltségöknél vagy legalább fogékonyságuknál fogva számítaniok kellett, már több mint fél századja nagyon meglazultak nemzeti erejökben s magyarságukkal keveset törődtek. A levelekből, melyeket főúri és főpapi kezekből kapnak, odaadó csatlakozás helyett inkább az tetszik ki, hogy törekvéseiket udvariasan méltányolván, érdekes kuriozumnak nézik s nem sokat bíznak sikerében. Az úttörők föladata mindennél fogva kettős volt: a kor komoly haladásának, uralkodó eszméinek, mívelődési irányának megnyerni s egyszersmind a magyarságnak visszahódítani vagy benne megszilárdítani nemzetöket. Munkáságuk súlypontjának, a hazafias izgatáson kívül, a nyelv mívelésére kellett esnie, melyet az európai gondolat és izlés kész tolmácsává igyekezett képezni.

E tekintetben kiváló fontosságú a francia irodalom hatása, melynek legkiválóbb stilsztaival próbálkoztak úttörőink, Fénérontól Marmontelig és Voltaireig. A latin formák, melyek közt papjaink és táblabiráink udvariaskodtak, nehezek és képtelenek az új szalon légkörében; a régi és

népnyelv elégtelen ama fogalmak megjelölésére és fordulatok kifejezésére, melyek az új világ gondolatvilágának jellemző elemei. Íróink először ébrednek tudatára annak, hogy a nyelvnek csak egyetlen műágban is hányféle hangon kell szólni tudnia; hogy a költő szavának nemcsak értetnie, hanem zengésével gyönyörködtetnie is kell; hogy az írónak, ki most kénytelen megalkudni egy jó-rossz kifejezéssel, arra kell törekednie, hogy sok jó közül válasszathassa a legalkalmasabbat. Mindebben kik lehettek volna inkább ösztönző mestereik, mint a francziák? Csak a korukbeli regény is, szellemének különféleségéhez képest, az előadás módjának mily változatosságát mutatja. A heroikus regényekben még a régi galanteria szelleme uralkodik: a hizelgés és udvariasság, a nagyzás és hősködés szónokias keresettség. Ezeknek az élete azonban már csak árnyék-élet; némelyikökben a múlt átjátszik a jövőbe, s a história hősei eszméket kezdenek fejtegetni, melyek a következő idők gondolatvilágát nyitják meg; megint szónoki formák és hang, de a didaxis komolyságával. A forrongó lélek felindultsága, elégtelensége, vágyai mind mélyebben hatnak be a társadalom különböző rétegeibe s a családi regény összeütközéseket, szenvedélyeket és szenvedéseket fest, melyekben az érzésnek őszintébb, természetesebb és közvetlenebb hangját igyekszik megütni. Az avúlt rendbékói közt sinyló szellem távoli, ismeretlen országok viszonyai között keres pihenőt vagy zaklatottságában egy naiv kor ártatlan örömeihez kívánczik vissza s tündéres regényeket vagy természeti idilleket gondol, most a képzeletnek minél tarkább színeit ragyogtatva, majd a mesemondó egyszerű módját utánózva. A mint a lelkek homályos mozgása tisztul, sejtelmei eszmékké kristályosodnak, vágyai pedig akarattá edződnek: megjelenik a politikai

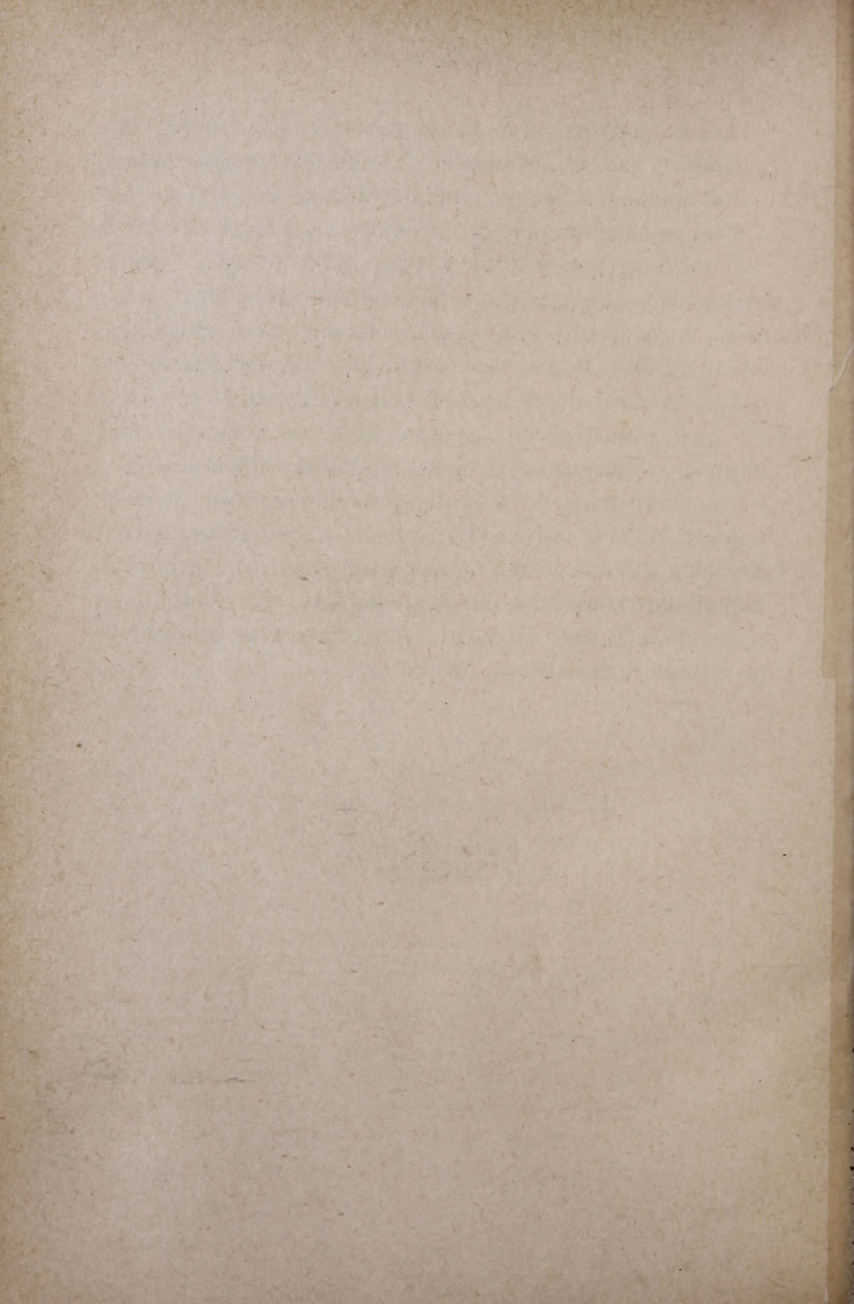
regény merész álmodozásaival, logikai fejtegetéseinek éles határozottságával, élczenek és gúnyjának metsző erejével. Mind e különböző, de többé-kevésbbé összeszővődött ágaknak meg vannak a tárgyaltuk körben magyar képviselői: fordítók, átdolgozók, utánzók. Közülök Báróczi és Bessenyei foglalnak el nevezetesebb helyet költői prózánk történetében. Amaz, kiváló nyelvtalentománál fogva, gyakorlati munkásságával, mintegy megindítójává lesz nyelvünk irodalmi úton való gazdagításának és eszthetikai fejlesztésének: emez meg első tanító mesterévé.

Az ő és társaik érdeme nemcsak az, hogy a magyar szellemet erősíteni, terjeszteni s egyszersmind a nyugot kultúrai áramlatának sodrába vezetni törekedtek, s különösen Bessenyei szavával nemzeti fejlődésünknek követendő útját kimutatták. Munkásságuknak meg van egyenest irodalmi jelentősége is: a költői előadás külső és belső formáira vonatkozó eszmék, nézetek, példák hangoztatása és terjesztése. Csak a regénynek mily változatos típusait honosítják meg, először adva ezek között nálunk helyet olyanoknak is, melyek, minden mellékes czélzat nélkül, csakis költemények kívánnak lenni s egyedül költői hatásra törekszenek. Keresik a kifejezésnek gazdagabb és változatosabb, könnyebb és finomabb, jellemzőbb és hangzatosabb módjait, nem holt és meddő, hanem eleven és termő erőnek érezvén magokban és népökben a nyelv génuszát. A magyar nyelv híu ragaszkodásuknak, munkás gondjuknak, szerető lelkesedésöknek tárgya. Az elhanyagolt hamupipókében fölismerik a királyleányt, neki ajándékozzák szíveiket és rábízzák reménységeiket. Megszabadítani igyekeznek nehéz kötelékeiből, kopott öltözete helyett újjal ékesítik, fölbátorítják, hogy emelje magasra fejét s ifjúságának üde erejében, új hajlékonyságának bájával, virá-

gokkal koszorúzva járja be a hazát, s hangjának édes zengésével, ismerős-ismeretlen beszédével, képesen tolmácsolni mindazt, a mi az emberi elmében és szívben forr s a mi az életet széppé teszi: hódítsa vissza régi örökségét.

A magyarságnak s egyszersmind a világ haladó szellemének akarnák általa meghódítani nemzetöket. Küzdenek a jövőért, melyet azonban maguk csak álmaikban láthatnak. Tehetségök nincs arányban lelkesedésöikkel. Ez hódít s a megindított nemzeti reakció bámulatosan rövid idő alatt megizmosodik és erőre kap; de a magyar kultúrának az az eszménye, mely az úttörők, különösen Besenyei előtt lebegett, még nagyon messze van a megvalósulástól. Ők egymásután tűnnek le a színpadról, s nem egynek közülök élve kell megérnie elfeledtetését. Nem irnak hallhatatlan könyveket, de lelkesedésök tüzével sikerül megmozgatniok a magyar földet. Az ő küzdelmeik története is a honfoglalásnak egy epopoeiája.

NÉV ÉS TÁRGYMUTATÓ.

* A csillagos számok azokat a lapokat mutatják, melyeken az illető tárgyról bővebben van szó.

A barátság (Marmontel) 56.
 A felkölt nemességhez 256.
 A füredi savanyú víznek hasznáról 159.
 A havasi juhászné 56. 57. 58. 84. 120.
 A jó anya 56. 58.
 A kétség 56. 58.
 A két szerencsétlen 56. 57. 58.
 A magyar Demokritos életének délig való része 129.
 A magyar írásmódról 129.
 A magyar nemzetnek szokásairól 262. 263.*
 A magyar nyelvnek a magyar hazában szükséges voltát tárgyzó elmélkedések 67.
 Amagarszólásnak módjáról 129.
 A négy palaczk 56. 58.
 A paradicsomi harcz 145.
 A paraszt ember Magyarországon mitsoda és mi lehetne 130.
 A peleskei nótárius pokolba me-
 netele 204. 205.
 A próbára vetett barátság 57.
 A sánta ördög 47. 48. 118.
 A szamnumi menyegzők 56. 58.
 A szerencsétlen szerelmesek vagy
 Gr. Comens 102.*
 A társaságnak eredetéről és or-
 szágolásáról 284.

A Tiszának reggeli gyönyörűsége
 230.
 Az amerikai Podotz és Kazimir
 210. 286. 300.*
 Az első hajós 121. 122.
 Az iniszthonai háború 145.
 Az óbester vagy a hívség jutalma
 58. 158.
 Az öreg Becshalmi a gyermekek
 között 180.
 Az új módi gonosztevő 98.
 Az utolsó ének 145.
 Ábel (Gessner-Könyi) 109. 121.
 Adelson és Salvini 100. 101.*
 Adeptus (Uj) 22. 23. 61. 62.*
 Adriai tenger Syrenája 140.
 Aeneis 90. 134. 138.
 Aethiopikák 43. 151.
 Affinitás (Gyarmathy S.) 180.
 Ágistragédiája 142. 245. 247. 253.
 Ahlwardt 145.
 Alcibiades 54. 55.*
 Alfieri 245. 247.
 Alfréd 129.
 Almási-Balogh Pál 289.
 Amade 73.
 Amália történetei 22. 61. 63.* 86.
 Amerikaiak 14. 154. 305.
 Amyot 42. 70.
 Anakreon 147.
 Andrád Sámuel 129.*

- András II. 256.
 Anikó 58.
 Ányos 18. 21. 108. 187.
 Apáczai Csere 341. 349.
 Aranka György 50. 96.* 134.
 Arany János 84. 86. 174. 206. 246.
 Arany Perczek 86.
 Arcadia 156.
 Argenis 151. 156.* 161.
 Arisztoteles 40. 15'.
 Arktinos 139.
 Arneth lovag 271.
 Ártatlan mulatság vagy Florenz
 és Lion stb. 118.
 Attila 32.
 Attila és Buda tragédiája 246.
 Aufklärerek 351.
 Ayrenhoff 12.

 Bacsányi 12. 18. 19. 27. 67. 103.
 124. 145.* 148. 255.
 Bácsmegyei (Kaz.) 15.
 Baji Patay Józsefné Fáy Bor-
 bála 89.
 Balassi 7. 124.
 Balkai Pál 17.
 Ballagi Aladár 61. 103. 138. 148.
 219. 277. 278. 279.
 Bánffy Dénes gróf 277.
 Bankó leánya 118.
 Bárány Péter 24.
 Baranyi László 4. 9. 60.
 Baranyi Miklós 277.
 Baróti Szabó Dávid 356.
 Barclay János 134. 156. 158. 200.
 Barcsai Ábrahám 3. 4. 7. 9. 10. 18.
 23. 58. 103. 136. 227. 228. 258.
 277. 306. 343.

 Barczafalvi 73.
 Barkóczy Ferencz gróf 9. 168.
 Báróczi élete (Kaz.) 9. 98. 331.
 Báróczi Sándor 4. 5. 7. 9. 10.
 12. 13. 14.* 82. 84. 86. 87. 90.
 100. 101. 103. 121. 146. 169.
 170. 222. 223. 267. 268. 273.
 332. 336. 339. 341. 366.
 Bédi Jánosné Fábán Juliánna
 355.
 Belizár 52. 57. 86. 91.* 94.
 Bellebelle vagy a szerencsésített
 vitéz 117.
 Bellegarde-féle Ezópus 139.
 Beniczki 80.
 Bernard Trumánhoz 103.
 Berzsenyi 256.
 Bessenyei György 3. 4. 7. 8. 10.
 11. 13. 14. 18. 31. 32. 67. 68.
 72. 90. 124. 125. 135. 136. 138.
 139. 141. 149. 154. 170. 171.
 172. 189. 200. 208. 210. 213.
 215.* 351. 366.
 Bessenyei György társasága 3.
 18. 69. 306.
 Bessenyei Sándor 4. 10. 146.*
 Bessenyei Zsigmond 146. 148.
 Bethlen Miklós gróf 277.
 Bibliothèque des romans 45.
 Bidpai 168.
 Bielik László 149.
 Bihari Remete 279. 284. 292. 295.
 Blin de Sainmore 103.
 Bob 11.
 Bodmer 121.
 Bodnár Zsigmond 222.
 Boér Sándor 58. 158.*
 Boileau 35.

Bolimbroke 226. 258. 261.
 Bonfini 263.
 Born Ignác 23.
 Bossuet 161. 261.
 Bourbon Henrik 255.
 Bölöni Sámuel 86. 104.*
 Bradamante 34.
 Broughton 355.
 Brutus 250.
 Buckle 261.
 Buda halála 84.
 Budai Ezsaiás 186.
 Budai pasa 96.* 98.
 Budapesti Szemle 145. 260.
 Buda tragédiája 229. 246. 247. 249.
 Bürger 145.

Caesar halála 250.
 Calprenède 26. 30.* 70. 81. 91.
 Campe 175. 179. 180.
 Cellarius 219.
 Chodowieczki 104.
 Cicero 68.
 Clavigo 61.
 Colardeau 103.
 Concha Győző 212. 351.
 Contes de ma mère l'Oye 112.
 Contes moreaux 54.* 85.
 Corneille 241. 247. 248. 249.
 Cornelius Nepos 220.
 Crébillon 49.
 Csatár 138.
 Cserei 9.
 Csobáncz 84.
 Csokonai 97.
 Cu-Su és Kou 218.
 Cyrano de Bergerac 201.
 Cyropaedia 151. 152.* 15 .

Cyrus nyugodalma 94.
 Czetter Sámuel 19.
 Czírkék Mihály (sepsizoltáni) 4.
 9. 103.*
 Czuczor 185.
 Dafnis 121.
 D'Alambert 52. 158. 311.
 Danczkai 23.
 Danielik 352.
 Dante 201.
 D'Argens 210.
 D'Arnaud 84. 100.* 105.
 Darwin 288.
 D'Aulnoy 113. 114.
 Dayka 80.
 Debreczen siralma 270. 284. 291.*
 Decsi Sámuel 24. 67. 68.
 Deffandné 293.
 Defoe Dániel 176.* 179. 191.
 200.
 De la Force 113.
 Delfin 169.
 Demokritus 86. 110. 126. 127.*
 Denis 145.
 Descartes 95. 241.
 Destouches 321. 324.
 Diderot 52.
 Discours sur l'homme en vers
 259. 264.
 Díszes erkölcsökre tanító Beszé-
 dek 58. 121.
 Divina Commedia 201.
 Dobay Dániel 300.
 Dorat 103.
 Döbrentei 17. 51. 167.
 Duclos 52.
 Dudásból lett doktor 246. 284.

- Dugonics 74. 86. 133. 134. 184.
 193. 357.
 Dunlop 42. 49. 178.
 Dusch 7. 58. 60. 80.
 Egész Európa formája a XI. században 262.
 Eggenberger 48.
 Eldorado 85. 304.
 Elmefuttatások 118.
 Elmés és mulatságos rövid Anekdoták 129.
 Elragadtatás 226. 242.
 Elveszett paradicsom 145. 149.
 Ember próbája 138. 241. 258.* 284.
 Encyklopaedia 52. 53.
 Endre királyfi (Tompai) 342.
 Eötvös 53.
 Epikurusnak élete és bölcselkedése 118.
 Epreuves de sentiment 100.
 Erdélyi Játékos Gyűjtemény 58. 158.
 Erdélyi Múzeum 167.
 Erdélyi Nyelvvelő Társaság 88.
 Erkölcsi levelek 22. 58.*
 Erkölcsi mesék 22. 56.*
 Erkölcsi mesék és előbeszélések 85. 125.
 Értelmnek keresése 262. 282. 284. 290. 294.
 Érzékeny levelek 103.
 Érzékeny mesék 84. 101.*
 Espion Turc 206.
 Esprit des Lois 167.
 Essai sur les mœurs et l'esprit des nations 261.
 Esseng 178.
 Eszterházi Miklós 9. 101. 270.
 Eszterházi vigasságok 270.*
 Etédi Márton 133. 134.
 Etudes de littérature 42.
 Eufémia vagy a Vallás győzedelme 101. 102.*
 Euhemerus 218.
 Eviralla 145.
 Ezopus kiadások 84.
 Fabeln und Erzählungen 85.
 Fajtan regények 50.
 Falbaire Fenouillot 98.
 Faludi Ferencz 72. 124. 168. 236.
 Fanatizmus 252.
 Fanni (D'Arnaud) 100. 101.*
 Farkas András Pokolbéli Utazása 206.
 Fejér Antal 159.*
 Fejér György 356.
 Fejvesztesség (Kármán) 86.
 Felsenburg szigete 183.
 Fénélon 134. 161.* 200. 364.
 Ferenczy 352.
 Figyelő 98. 130.
 Filozofus 124. 125. 246. 321.
 Florinda 93.
 Foix hercege 250.
 Fontaine 127.
 Földy János 180.
 Fuchs 30.
 Ganymedes 83.
 Garay János 133.
 Gáti István 67. 133.
 Geberek 252.
 Gebei József 174.* 179. 180.

- Gellert 12. 85.
 Geografia (Kazinczy) 154.
 Geschäfte der Einsamkeit 249.
 Geschichte des Herrn A. Jelki 196.
 Gessner 15. 109. 121. 122.
 Giambettista Basile 112.
 Gil Blas 47.
 Goethe 61. 145.
 Gottsched 224.
 Görög 24. 66.
 Gräbner 180.
 Graffignyné 210.
 Grasse Terézia br. 270. 272. 273. 275.
 Gróf Valtron vagy a szubordináció 122.
 Grossinger 61.
 Guesclin Adelaide 250.
 Gulliver Lemuel utazásai 202.*
 Gvadányi 204. 206. 210. 212. 260. 355.
 Gyarmathy Sámuel 179. 180.
 Gyöngyösi 65. 80. 110. 125. 133. 135. 140. 236.
 Gyórfi József 203. 204.
 Győry Vilmos 180.

 Hadik András gróf 277.
 Hadi tudomány (Szekér J.) 187.
 Haller Albert 129. 172.*
 Haller Gábor 107. 168.
 Haller János 167. 236. 333.
 Haller László gróf 83. 86. 167.* 236. 334.
 Hallónak boldog estéje 174.*
 Hamlet 250. 251.
 Hanswurst 12.
 Haramiák 63.

 Hármass Istória 118. 167.
 Hármass Vitézek 246. 252.
 Harrington 200.
 Harsányi Sámuel 84. 86. 100.*
 Haslinger 11.
 Hazánk (Abafi) 61.
 Heinrich Gusztáv 145.
 Heliodor 41. 151.
 Helmeczi 33.
 Heloiz és Abelárd 103.
 Heltai 263.
 Helvetius 54. 147.
 Henriade 133. 135. 153. 158. 244. 254.*
 Henrik III. 157.
 Henrik (navarrai) 157.
 Henrik IV. 359.
 Hetilap (1853.) 102.
 Hettner 48. 178.
 Heufeld 12.
 Heverés párnája 60.
 Hevesi Lajos 196.
 Himfy strófa 124.
 Hírmondó (pozsonyi) 27.
 Histoire Comique des Etats et Empires de la Lune 201.
 Hitető Mohamed 302.
 Hochmeister 102.
 Hoffmann János Adolf 129.
 Holberg Lajos 201. 203.
 Holmi 3. 7. 8. 13. 170. 216.* 220. 222. 225. 227. 230. 231. 233—235. 241. 242. 265. 270. 286. 294. 333.
 Holosofszki Imre 61.
 Homer 133. 153. 164. 200. 334.
 Horányi 158.
 Horátius 23. 68.

- Horváth Ádám (Pálóczi) 133. 134.
 Horváth Endre (Pázmándi) 17.
 Huet 70.
 Hunniás 133. 134.
 Hunyadi (éposz) 255.*
 Hunyadi László 33.
 Hunyadi László (éposz, V. NagyF.) 135.
 Hunyadi László tragédiája 246. 247. 248.
 Hunyadi János élete és viselt dolgai 260.*
 Huszár Gál 352.
 Hüvelyk Matyi 112.

 Idyllium 121.
 Ifjúság hanyatlása 268. 322.
 Ifjúság panasza 269.
 Iliupersis 139.
 Illei János 356.
 Imitatio 161.
 Ingenu 302.
 Inkák 52. 91.
 Innocentius XII. 161.
 Iréne (Volt.) 246.
 Istók és Kata 51.
 Iváncsai Vitéz Imre 60.
 Izé Purgatoriumba való utazása 204.

 Jakab Elek 98. 130.
 Jámbor szándék 12. 19. 68. 213. 231. 235.
 Jelki András 86. 195.* 199.
 Jelki András történetei 196.*
 Jó nevelésnek tükröje 351.*
 Józan élet regulái 159.

 József II. 100. 103. 142. 173. 210. 224. 281. 320. 352.
 József Egyiptomban (Nagy János) 361.
 Julia levelei Ovidhoz 97.
 Juliette 50.
 Julius Caesar 250.
 Justinianus 91.

 Kármán 85. 86. 190.
 Károly XII. 260.
 Károlyi Antal gróf 153. 155.
 Karpillo princessné 116.
 Kárthon 145.
 Kártigám 86. 87. 194.
 Kasszandra 17. 18. 22. 28. 31.* 75. 80. 332.
 Kathedrai Gyűjtemény 352.
 Katona János 305.
 Katona Mihály 305.
 Kazinczy András 14.
 Kazinczy Ferencz 9. 14—19. 22. 23. 25. 28. 31. 56—58. 60. 61. 65. 68. 69. 73. 74. 77—80. 84. 85. 97. 98. 103. 104. 113. 121. 125. 126. 129. 135. 140—145. 153. 154. 173. 174. 180. 210. 223. 249. 268. 271—273. 276. 280. 300. 331. 332. 335. 336. 340. 346.
 Kék madár 114.
 Kelemen (XIV.) pápa levelei 130.
 Kelemen László 356.
 Kemény József 96.
 Kempis Tamás 161.
 Kenderessi Mihály 25. 29.
 Kerekes 24. 66.
 Keresztesi József 291.

Keresztyén elmékedések 130.
 Keresztyén ethika 93.
 Khauz 11.
 Khinai levelek 210.
 Kininger 30.
 Kisfaludy Károly 246.
 Kisfaludy Sándor 16. 17. 30.
 84. 86.
 Kiss Sámuel 17.
 Klemm 11.
 Kleopatra 34. 36. 43.
 Klopstock 12. 121. 143.
 Koch 183.
 Kohári István 236.
 Kollár Ádám 226.
 Kollonics 353.
 Komárom 353.
 Kónyi János 58. 85. 86. 87. 106.*
 133. 134. 334.
 Koszorú (Arany) 206.
 Kotzebue 122. 143.
 Kovács Dénes 204.
 Kovács Ferencz 180.
 Kováts József 134.
 Kovács János 263.
 Köllös 196.
 Költészet története 168.
 Köz. Esmeretek Tára 51.
 Kray Pál báró 276.
 Kulcsár István 134.

 Laczka János 10. 148. 223. 272.
 273. 277. 279.
 L'adepte moderne 62.*
 L'Adroite Princesse 112.
 L'Advocat 355.
 Lafayettené 51.
 La Harpe 100.

Lais vagy az erkölcsi makacs 246.
 Lajos XIII. 256.
 Lajos XIV. 34. 40. 41. 46. 78.
 91. 112. 161. 162. 166. 198.
 207.
 Lamettrie 226.
 Lamierre 249.
 La Mort de Mithridate 34.
 Landerer 102. 114.
 Larocheaucoult Sándor Miklós 45
 Laurette 58. 120.
 Lausus és Lydia 56—58. 121.
 Lázár János gróf 93. 236. 277.
 Le Bacha de Bude 96.
 Le Comte d'Essex 34.
 Lee 176.
 Legelső Virágos Kert 129.
 Leibnitz 304.
 Leonorka 56. 57.
 Leopold II. 360.
 Le Repos de Cyrus 94.
 Lesage 47. 48.
 Les délasséments de l'homme
 sensible 100.
 Les Etats et Empires de Soleil 201.
 Lessing 11. 12. 223. 251.
 L'homme singulier 321.
 Lissaboniszerencsétlenségről 291.
 Listius László 133.
 Locke 241. 286.
 L'Oiseau Bleu 113.
 Loisirs utiles 100.
 Lorántffy Zsuzsánna 218.
 Lucia és Melanie 100. 101.*
 Lucretius és Posidonius 218.
 Lukács Móricz 258.
 Lukánus első könyve 3. 13. 136.
 138.* 238. 258. 333. 337.

- Magános életről 351.
 Magyar Gyász 133. 134.
 Magyar hadi román vagy gróf
 Zrinyi Miklós stb. 125.
 Magyar Hirmondó 122. 352.
 Magyar Kurir 175.
 Magyar Könyvesház 196.
 Magyar Múzeum 27. 50. 67. 124.
 135. 142. 143. 145—148. 179.
 255.
 Magyar Múza 134.
 Magyar Néző 13. 231. 232. 267.
 322. 333. 334.
 Magyar Nyelvemester 180.
 Magyar Plutarch 196.
 Magyarok eredete (Szekér) 186.*
 Magyarország törvényes állása
 284. 317. 319. 336. 345.
 Magyarság 12. 13. 231. 233. 234.
 249.
 Mahomet 252.
 Maillet 288.
 Malmosi Károly 176. 178.
 Mándi Sámuel 86. 89.
 Mann ohne Vorurtheil 223.
 Manon Lescaut 49.
 Marengói csata (Szekér) 187.
 Márfy 147.
 Mária vagy a nemes gondolko-
 dású parasztleány 103.
 Marianne 48.
 Mária Terézia 34. 136. 141. 142.
 253. 278. 281. 307. 311. 316.
 319.
 Marivaux 47. 48.
 Marivaudage 48.
 Marmontel János Ferencz 10. 15.
 18. 21. 46. 52.* 65. 70. 78. 81.
 83. 85. 90. 91. 93. 95. 99. 105.
 114. 121. 122. 123. 138. 239.
 364.
 Martialis 68.
 Második József (Gáti) 134.
 Mátyás király könyvtára 42.
 Mátyás király (Bess.) 135. 255.
 Maximes des Saintes 161.
 Medveczky Frigyes 200.
 Megelégedés (Hoffmann) 129.
 Melczer 196.
 Méltóság keserve 284.
 Mercure 52. 54.
 Mese 83. 84.
 Messiás 121. 143.
 Mészáros Ignác 86.
 Metamorphosis 167.
 Mikes István gróf 22. 26.
 Mikes Kelemen 72. 78. 310.
 Mikromegas 201. 286.
 Milton 145. 146. 148. 150. 234.
 241.
 Mindenés Gyűjtemény 83.
 Mindszenty Sámuel 355.
 Minor 231.
 Molière 241. 351.
 Molnár Albert 123. 124. 219.
 Montaigne 70.
 Montecucoli 96.
 Montesquieu 54. 91. 167. 207.
 208—210. 226. 241.
 Moralishe Briefe 58.
 Morus Tamás 199. 200.
 Möller Ferdinand Henrik 122.
 Mulató óra 109. 121.
 Murat grófné 113.
 Muzáron 15. 180.

Nagy Ferencz (vályi) 134.
 Nagy Fridrik 100. 241. 264.
 Nagy János 134. 361.
 Nagy Lajos 136.
 Nagy László (perecsényi) 135.
 Nalácz József 4. 10. 18. 102.*
 Nándorfejérvári győzedelem 134.
 Negyedik László 158.
 Németh Antal 139.
 Neumann 145.
 Niels Klims földalatti utazása 203.*
 Nisard 166. 209.
 Noah (Bodmer) 121.
 Nouveaux contes moreaux 54.
 Nyájas Múza (Nagy János) 361.
 Nyelvmívelő és Kéziratkiadó Társaság 97.

Obsopoeus Vincze 42.
 Oceána 200.
 Octaviánus császár (Kónyi) 120.
 Odysseia 162. 164.
 Oedipus (Volt.) 245. 251.
 Orczy Lőrincz báró 3. 9. 10. 142. 222. 227. 229. 306. 343.
 Orfeus 84. 134. 135. 145.
 Orfeus és Eurydice 125.
 Ossian 145.
 Oszkár halála 145.
 Othello 250.
 Ovidius 68. 167.
 Őri Fülöp Gábor 173.*

Pákh Albert 178.
 Pályám emlékezete 14. 57.
 Pamela 101.
 Pannoniai Féniksz 67.

Pantheon 140. 154.
 Pártos Jeruzsálem (Nagy F.) 135.
 Pászthory 15.
 Patzko Ferencz Ágoston 203.
 Pázmány Péter 349.
 Péczeli József 12. 83. 84. 135. 158. 353.
 Peleskei Nótárius 210.
 Penna csata 335.
 Pentamerone 112.
 Perlaky Dávid 355.
 Perneti abbé 94. 95. 200.
 Perrault Károly 112. 113.
 Perui levelek 210.
 Perzsa levelek 207.* 209.
 Pesti Napló 62. 222.
 Pető 263.
 Petőfi 120. 212.
 Petz Gedeon 321.
 Pharamond 34.
 Philemon és Baucis 84.
 Philologiai Közlöny 249. 321.
 Pictet Benedek 93.
 Plato 152. 164. 267.
 Plutarch 70.
 Poemata Hungarica 138.
 Pompadour 52.
 Ponczianus 118.
 Pope 138. 147. 239. 241. 258. 259. 303. 304.
 Prevost d'Exiles 48.
 Princesse de Clèves 51.
 Prónay Dezső báró 29.

Rabener 127. 361.
 Racine 42. 247. 248. 357.
 Ráday Gedeon 9. 124. 127. 129. 140.* 145. 271. 276.

- Radvánszky János 4.
 Radvánszky Teréz 61.
 Rajnis József 134. 135. 145. 184.
 Rajzolatok 97.
 Rákóczi 220.
 Rakovszky István 303.
 Rege 84.
 Respublika (Plato) 164.
 Rétif de la Bretonne 50.
 Révai 18. 68. 184. 185. 186. 213.
 235. 339.
 Rhode 145.
 Richardson 101.
 Richeliu 158. 234
 Riedl Frigyes 249.
 Riegger 11.
 Rimai 7.
 Róbert Péter 183.*
 Róbert Péter második utazása 184.
 Robinzon 175. 177.*
 Rohan herczeg 270.
 Rómának viselt dolgai 225. 264.
 Római mesékbe tett próba 86. 89.
 Romeo és Julia 250.
 Rousseau 100. 105. 147. 149.
 172. 177. 178. 208. 226. 280.
 293. 294.
 Rózsikának titkai 61.
 Rudolfiás 134.
 Ruszek József 17.

 Sade (de) marquis 50.
 Saint-Hyacinthe 178.
 Saint-Marthe 70.
 Sajnovics 336.
 Salamon és Markalf 128.
 Salzmann Vilmos 120.
 Sand George 96.

 Sándor István 50. 60. 86. 196.
 Sánkfalvai Steinicher Katalin 159.
 Schédius Lajos 48. 110.
 Schlosser 261.
 Schnabel 183.
 Scriptoros 351.
 Scudéry 51.
 Scythia király (Etédi) 134.
 Selkirk Sándor 178.
 Semiramis 249. 251.
 Seneca 10. 147.
 Séthos 200.
 Shakspeare 234. 237. 241. 249. 250.
 357.
 Sidney 156.
 Sintenis Keresztély Fridrik 174.
 Simai Kristóf 352.
 Sisakos paizsos kardos Mentő-
 irás 146.
 Sokféle (Sándor István) 50.
 Somsich 23.
 Sonnenfels 11. 12. 223.
 Sophronimos és Adelos 289.
 Spiess 60.
 Spiridion 96.
 Straparola 112.
 Strauss 260. 289.
 Studiumok 68.
 Sully miniszter élete 284.
 Svastics Ignác 186.
 Svéd grófné 334.
 Swift Jonathan 201. 202.*
 Szabó Dávid (barczafalvi) 300.
 Szabó Dávid (baróti) 134. 145.
 146. 160. 184. 250.
 Szacs vay Sándor 99. 175. 204.
 Szakadár 135.
 Szekér Alajos Joachim 176. 184.*

- Szemere Pál 85.
 Szent-Iványi László 184.
 Szent Lajos 256.
 Szentmiklósi Timotheus 352.*
 Szépirodalmi Lapok 305.
 Szép Magelona 116.
 Szilágyi Márton 153. 154.* 300.
 Szilágyi Sámuel 135. 153. 154.*
 173.
 Szinyei Gerzson 219. 220.
 Szinnyei József 354.
 Szívképző regék 58. 85.
 Tabula Smaragdina 23.
 Tacitus 10. 68.
 Takáts Sándor 354.
 Tancred 250.
 Tariménés utazása 200. 226. 280.
 284. 303. 305.* 335. 339.
 Teleki József gróf 50. 275. 276.
 Teleki Miklós gróf 277.
 Telemakus 83. 86. 134. 161. 162.*
 333.
 Terhes István 300.
 Természet világa 227. 233. 278.
 284. 286. 288. 290. 294. 295.
 318. 346. 347.
 Terrasson 200.
 Tessedik Sámuel 130.
 Téli Takács József 17.
 Theagnes és Charikleia 41.
 Theokrit 121.
 Thurzó György 17.
 Till Eulenspiegel 128.
 Tinódi 236.
 Tiszta és nemes szeretet ereje
 (Orestes és Hermione) 60.
 Tizenhárom éjtszaka (Straparola)
 112.
 Toldi estéje 174.
 Toldy Ferencz 110. 119. 168. 204.
 205. 219. 276. 277—279.
 Tompa Mihály 342.
 Jorday Sámuel 334.
 Torma Mihály 300.
 Tornynos Péter (Illei) 356.
 Tóth Ferencz 154.
 Tóth Zsigmond 305.
 Török József 9.
 Török Lajos 61.
 Törpe Péter 61. 86.
 Törvények lelke 209.
 Trattner 103.
 Trója királynéi 139.*
 Trója veszedelme s Ulysses tör-
 ténetei 133. 134. 333.
 Tudós társaság 255.
 Túl a tiszai püspökök élete 154.
 Türelem (Voltaire) 252.
 Utopia 199.*
 Uzong 172.
 Vajda Károly 47.
 Vajda Péter 180.
 Vallière herczegné levelei XIV.La-
 joshoz 103.
 Vámbéry 84.
 Van Swieten 226.
 Varga Bálint 48.
 Vargyasi Dániel István br. 52. 93.
 Vargyasi Dániel Polixena 93.
 Várta mulatság vagy Sármánt
 és Florina... történeti 109. 114.
 Vaugelas 70.
 Vay Miklós báró 10. 23. 29. 3 43
 Vécsey Miklós báró 148.

- Védelmektetett magyar nyelv 5.
 12. 22. 66.* 76.
 Vedres István 67.
 Verbőczy 65. 210.
 Verne 201.
 Verzeichniss (Schedius) 110.
 Vergil 90. 133—135. 200. 239.
 334.
 Verseghy 184. 185.
 Vespucci Amerigo 199.
 Világ (Klemm) 11.
 Világ Bencze 128.
 Villemain 42. 208. 260. 261.
 Visszanyert paradicsom 149.
 Voltaire 5. 46. 54. 90. 91. 100.
 133. 135. 172. 173. 201. 218.
 226. 231. 237. 238. 240.* 249—
 266. 275. 278. 285—295. 297—
 299. 302. 303. 305—307. 317.
 326. 364.
 Vörösmarty 128. 164. 210.
 Werther 105.
 Wieland 12. 240.
 Winkelmann 279.
 Wolff 53. 112. 183. 199.
 Wolf 240.
 Xenofon 151. 152.*
 Young 10. 18. 27. 239. 241. 333.
 Young éjjelei vagy siralmi 102.
 Zadig 303.
 Zaire 247. 250.
 Zalányi Péter 52. 57. 86. 93. 94.
 Závodszky 219. 256. 319. 324.
 Zechenter Antal 252.
 Zimmermann 352.
 Zola 50.
 Zoltán József 168.*
 Zrínyi 80. 87. 126. 133. 140. 141.
 143. 236. 349.
 Zrínyiász 133. 141. 143.
 Zrínyi Miklós (B. Szabó D.) 250.
 Zsugori (Molière-Simai) 351.

TARTALOM.

	Lap
Előszó a második kötethez	1
<i>Harmadik fejezet: Történetek és mesék</i>	1
Második szakasz: BÁRÓCZITÓL	1
I. Az első úttörők	3
II. Báróczi pályája	14
III. A Kasszandra	31
IV. Calprenèdetől Marmontelig — Báróczi többi fordítása	46
V. Az »érthetetlen nyelv«	65
VI. A műnevek történetéhez. — Mese, rege, monda.	83
VII. Francia történeti és családi regények fordítói. — Az első magyar regényelmélet	88
VIII. A magyar haza együgyű hadi szolgája: Kónyi János	106
IX. Époszok prózában	132
X. Az éposz és regény között. — A Cyropaedia és Argenis	151
XI. A két magyar Telemak	161
XII. Szekér Joakhim és a Magyar Robinzon	176
XIII. Mesés utazások és irányzataik. — Átmenet Bessenyeihez	188
XIV. Bessenyeifejlődése. — Mit vitt magával otthonából?	215
XV. Bessenyei és Voltaire	240
XVI. A bécsi élet hatása Bessenyeire. — Áttérése és elvonulása	266

	Lap
XVII. Bessenyei filozofiája és vallása. — Első regénye : Podotz és Kazimir.....	286
XVIII. A Tariménes. — Bessenyei politikája	303
XIX. Bessenyei nyelve. — Vége.....	331
XX. Szentmiklósi Timótheus és a magyar Utópia...	351
XXI. Visszatekintés e kötet tartalmára	363
<i>Függelékül : Név- és tárgymutató.....</i>	<i>369</i>

**A SZÉKESFÉHÉRVÁRI CISZTERCI RENDEZÉS
KÖNYVTÁRA**

